

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 10 (13)

Київ 2005

УДК 32: 159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 9/04 від 28 жовтня 2004 р.)

Редакційна колегія:

С.Д. Максименко, дійсний член АПН України,
д-р психол. наук (гол. ред.);

М.М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. гол. ред.);

В.О. Татенко, член-кореспондент АПН України, д-р психол. наук;

В.П. Казміренко, Н.Ф. Каліна, Т.М. Титаренко – доктори
психол. наук, *О.А. Донченко* – д-р соціол. наук;

В.О. Васютинський, Л.А. Найдьонова, П.Д. Фролов – кандидати
психол. наук

Постановою ВАК України №01-05/9 від 08.09.1999 р.
збірник визнано фаховим виданням з психологічних наук.

Цей випуск збірника, у якому відображено результати науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2003 р., було підготовлено до друку ще до помаранчевої революції, що зумовило певну “екстремальність” оцінок суспільно-політичного життя в тогочасній Україні, і, зрозуміло, далеко не всі вони можуть бути екстрапольовані на сьогодні.

Обговорюється методологічна ситуація у психологічній науці загалом і в галузі соціальної психології зокрема, аналізуються способи та шляхи самоздійснення особистості, актуальні питання взаємодії індивіда і середовища. Досліджуються соціально-психологічні проблеми трансформаційних процесів у суспільстві та освіті, соціалізації та ресоціалізації дітей і молоді. Презентуються результати теоретичних і емпіричних досліджень у сфері психології політичного лідерства та електоральної поведінки.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2005

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М.М.Слюсаревський

МЕТОДОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ І ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Аналізуються “незручні” і замовчувані питання методології психологічної науки. Обґрунтовується гіпотеза, згідно з якою зміни парадигм у психології мають циклічну природу. Наводяться нові аргументи на користь висунутої автором концепції соціальної психології як базової, фундаментальної психологічної дисципліни.

Ключові слова: психіка, психологічна наука, метод, природничо-наукова парадигма, гуманітарна парадигма, соціальна психологія, індивідуальне і надіндивідуальне (надперсональне).

Анализируются “неудобные” и замалчиваемые вопросы методологии психологической науки. Обосновывается гипотеза, согласно которой изменения парадигм в психологии имеют циклическую природу. Приведены новые аргументы в пользу выдвинутой автором концепции социальной психологии как базовой, фундаментальной психологической дисциплины.

Ключевые слова: психика, психологическая наука, метод, естественно-научная парадигма, гуманитарная парадигма, социальная психология, индивидуальное и надиндивидуальное (надперсональное).

“Awkward” and underreported issues of psychological science methodology have been analyzed in the article. The hypothesis is being grounded according to which psychological paradigm shifts are cyclical by nature. New arguments proving the concept of social psychology as the base fundamental psychological discipline offered by the author have been presented.

Key words: psycho, psychological science, method, natural sciences paradigm, humanitarian paradigm, social psychology, individual and overindividual (overpersonal).

Проблема. Останнім часом знову активізувалися дискусії про сучасний стан і майбутнє як психологічної науки в цілому, так і її окремих галузей. Проте учасники таких дискусій зазвичай недостатньо враховують: а) наявні на сьогоднішній день межі пізнання психічного і футурологічну перспективу їх розширення; б) необхідність відтворення цілісної картини онтології психічного у всіх його багатоманітних формах, зокрема надперсональних. Тому саме на цих питаннях вважає за доцільне зосередити увагу автор.

Мета статті: обговорення наукового статусу і перспектив соціальної психології у загальному контексті тенденцій розвитку психологічної науки.

Про перспективи соціальної психології важко або й неможливо говорити поза ситуацією у психологічній науці загалом. На наш погляд, цю ситуацію слід оцінювати не оптимістично і не песимістично, а реально. З огляду на це висловимо деякі міркування, усвідомлюючи, що вони є, можливо, і спірними.

Очікування на те, що психологія у XXI ст. посяде місце “цариці наук”, ці очікування, які так тішили наше самолюбство 20–30 років тому, вочевидь не справджуються. І про них уже навряд чи хтось і пам’ятає, крім самих психологів. А на вакантне місце “цариці” претендують зовсім інші науки, наприклад (щоправда, без достатніх на те підстав), наша споконвічна посестра-суперниця – соціологія.

Не піддається однозначній оцінці стан психологічної науки і, так би мовити, за формальними критеріями її розвитку. І в Україні, і у світі психологів, дійсно, стає все більше, попит на їхні послуги неухильно зростає. Але ми не ризикнули б лише на цій підставі говорити, слідом за деякими авторами, про бурхливий розвиток психологічної науки. При ближчому розгляді стає очевидним, що насправді бурхливо розвивається не стільки психологічна наука, скільки психологічна практика і що остання

часто-густо має лише дотичне відношення до психологічної науки як такої.

Це відповідним чином відображається, зокрема, і у сфері психологічної освіти, про що з властивими йому темпераментом і загостреністю пише В.П.Зінченко: “Сьогодні система освіти психологів (якщо слово “система” можна вживати стосовно цього предмета) зорієнтована, за деякими винятками, на їх майбутню практичну роботу за мінімуму не тільки теоретичних, але й фундаментальних знань. У принципі це можливо при підготовці фахівців для практичної роботи з людьми. Але тоді така освіта має називатися не словом “психологія”, а інакше. Наприклад, у США це називається біхевіоріальною наукою, соціальною роботою (остання з’явилась і в нас), де переважає навчання практичних умінь і навичок, а не психологічних теорій, концептів, експериментів, не занурення в екзистенційну проблематику душі й духу. Більше того, при розв’язанні багатьох утилітарно-практичних завдань протипоказано поринати в проблематику свідомості, особистості, свободи волі, свободи вибору і свободи дії. Так, фахівцеві з НЛП зовсім не потрібно знати нейронауку, лінгвістику та програмування. Інакше він не зможе шаманити й залишиться без свого кусня хліба з маслом” [1, с.15]. Далі цитований автор із сумом зазначає, що у сфері психології фактично насаджується фельдшеризм з елементами драматизації, групового тренінгу, тестування, харизмейкерства тощо.

Поділяючи ці почуття одного з метрів сучасної російської психології, зауважимо: якщо так триватиме й далі, це не лише не стимулюватиме розвитку психологічної науки, а й може призвести до її деградації. Адже, будьмо відвертими, ті знання, якими володіє сьогодні психологічна теорія, є для психологічної практики не такими вже й необхідними. То чому б не припустити, що в подальшому практична потреба у психологічній теорії (в її нинішньому вигляді) відпаде взагалі, а теоретико-методологічне підґрунтя для практичної психології можуть скласти, приміром, певні галузі філософії чи тієї ж соціології або культурології.

Наскільки б малоймовірним і гротескно-похмурим не видався цей футурологічний сценарій, нехтувати такою принциповою можливістю аж ніяк не випадає. І вона (ця можливість) зобов’язує до серйозного аналізу ситуації в галузі психологічної науки.

Чому психологія так і не посідає ключового становища в системі наук ХХІ ст., хоча, із суто теоретичного погляду, здавалось би, має на це всі підстави? Тут, безперечно, можна називати багато причин. Ми ж виділимо лише дві, які видаються особливо важливими.

Перша – перманентно гострий **дефіцит методичних засобів вивчення досліджуваної реальності**, тобто психіки. Опосередкованим свідченням його гостроти є вже те, що в нас практично немає ґрунтовних праць, які були б спеціально присвячені методам психологічних досліджень. Один із небагатьох винятків у цьому плані – монографічні і навчально-методичні праці академіка С.Д. Максименка [2; 3; 4].

Не будемо обтяжувати викладу міркуваннями про єдність наукової теорії і методу, хоча ця тема, безперечно, заслуговує на окрему розмову. Звернемо увагу на інше. Вважається загальноновизнаним, що вибір методу залежить, по-перше, від предмета дослідження; по-друге, від мети, яку ставить перед собою дослідник; по-третє, від технічних можливостей дослідження [5]. Перший момент, зрозуміло, визнається за найважливіший. Але творчо працюючі вчені не гірше від поетів знають, “із якого сора ростуть стихи, не ведая стыда” (А. Ахматова).

“Часто говориться, і недаремно, що наука рухається поштовхами, залежно від успіхів, які робить методика,” – писав фізіолог І.П. Павлов [6, с. 22]. “Як завжди, головне – в *методі*”, – зафіксував у своєму щоденнику Д.Б. Ельконін, болісно розмірковуючи над вивченням “проклятої психічної діяльності”, яка, на його думку, є винесеною назовні [7, с.17]. Не суперечить цим зізнанням і те, на чому сьогодні наголошує С.Д. Максименко: “Метод є відправним пунктом окремого акту дослідження, тому що він дозволяє виділити предмет вивчення, сформулювати проблему, намітити хід дослідження” [2, с. 276–277]. Або в іншому місці: “Самі по собі об’єктивні закономірності не складають методу, необхідно виробити на їхній основі прийоми подальшого пізнання...” [2, с. 281].

Гострота проблеми методу у психології зумовлюється тим, що вона, як відомо, не має у своєму розпорядженні засобів безпосереднього вивчення психіки. Не має вона і засобів строго формального, тобто суто теоретичного доведення, якими оперують інші науки (насамперед теоретична фізика), що також

досліджують реалії “невидимі”, недоступні безпосередньому або за допомогою приладу спостереженню. Тому психологія є чи не єдиною наукою, яка час від часу робить своєю центральною категорією то поведінку, то діяльність, то особистість, а не ту категорію, яка впливає з її самоназви, тобто психіку. Звідси ж – постійна тенденція до винесення психіки назовні (зокрема, у таких крайніх виявах, як леонтєвська теорія мотивації) або й узагалі до відмови від вивчення психічного (класичний біхевіоризм, рефлексологія).

Непроникність психіки для стороннього (і відтак безстороннього, об’єктивного) спостереження перманентно ставила класиків психічної науки, зокрема й радянської, у досить складне становище і підштовхувала до паліативних теоретико-методологічних побудов, які формально декларували нетотожність зовнішнього і внутрішнього, але на конкретно-методичному рівні фактично утверджували ідею їх тотожності (аналогічності, гомогенності). І така ідея утверджувалася тим легше, що в епоху тотального панування діамату та істмату давала її авторам певні політичні дивіденди, слугувала для них певною охороною грамотою від звинувачень у “попівщині”.

Тож навряд чи хтось може тепер упевнено сказати, чого більше, наприклад, у відомому принципі “єдності психіки (свідомості) і діяльності” – теоретичної евристики, ідеологічної заангажованості чи методичного паліативу, зумовленого обмеженістю технічних можливостей вивчення психіки. Згодом останнє відіграло ніяк не меншу роль, ніж перші два чинники, а можливо, й більшу, оскільки імпліцитно “знімало” невирішувану проблему гносеологічної доступності психічного, не залишаючи в ньому й грана онтологічної загадковості. Говорити так дають підстави сучасні методологічні інтерпретації згаданого принципу, зокрема, така: “Принцип єдності психіки та життєдіяльності дозволяє вивчати “таємниці психіки” через процеси та продукти діяльності і поведінки людини, розкриваючи об’єктивні закономірності внутрішніх психічних явищ” [8, с. 30]. В оптимізмі подібним інтерпретаціям, безперечно, не відмовиш, не зрозуміло тільки, чому їх набагато більше, ніж “таємниць психіки”, розкритих завдяки вивченню діяльності та поведінки.

Професор Джоржтаунського університету Д.Робінсон фіксує парадоксальну ситуацію, пов’язану з виникненням і розвитком експериментальної психології. З одного боку,

звужується предметне і проблемне поле досліджень. З нього, наприклад, зникають вчинок, душа – через неможливість застосування до них експериментального методу. А, з другого боку, експериментальний метод, заручниками якого стали психологи, ніби *шукає свій предмет* [9].

І все ж не слід забувати, що експеримент досі залишається головним досягненням наукової психології. Саме йому вона завдячує своїм становленням, виокремленням з філософії.

Дилема “експеримент – інтроспекція” і ширше “природознавство – філософія” так і не була вирішена під час дискусій 20-х років минулого століття. Просто ці дискусії були переведені в іншу площину – у площину опосередкованого вивчення закономірностей розвитку психіки за її зовнішніми виявами (див. [10; 11]). Але ж, якщо розібратись, тим самим перемиг усе-таки експеримент, ширше – природничо-наукова парадигма.

Нині у психології, скільки б цього хтось не заперечував, відбувається зміна природничо-наукової парадигми на гуманітарну. Це повертає психологам повноцінне розуміння психічного у всій його багатогранності. Але водночас з’являється новий парадокс: гуманітарно зорієнтована психологія втрачає свій науковий статус. І справа тут не в позитивістському розумінні науки, як намагається стверджувати дехто. А в тому, що психологія, яка ґрунтується на суто гуманітарній парадигмі, перестає бодай чимось відрізнятися від філософії (хіба що нижчим рівнем філософської культури). Відтак виникає загроза її повернення в лоно філософії, з усіма наслідками, які звідси випливають.

На нашу думку, є підстави висунути гіпотезу про те, що подібні зміни парадигм глибоко закорінені у згаданих вище методологічних проблемах та суперечностях психологічної науки і мають *циклічну природу*. Якщо це так, рано чи пізно слід очікувати на пожвавлення у психології природничо-наукової парадигми, що, скоріше за все, буде пов’язано з розширенням технічних можливостей дослідження психіки, наближенням перспективи безпосереднього “зчитування” змістів психічного.

Отже, до парадигмальних змін у психології слід ставитися спокійно, без зайвої драматизації і по можливості уникати крайнощів, як це часом вдавалося видатним психологам минулого, що працювали в епоху торжества тенденції,

діаметрально протилежній нинішній, – в епоху зміни гуманітарної парадигми на природничо-наукову.

Згадаймо, у науковій діяльності “батька” експериментальної психології В.Вундта дослідне вивчення психіки поєднувалося з використанням культурно-історичного (як він його називав) методу пізнання тих психічних явищ, які видавалися цьому визначному вченому або насправді були і залишаються недоступними для експериментального дослідження [12]. Прагненням до поєднання дослідного і філософського (читай гуманітарного) способів осягнення психіки відзначалась і подвижницька діяльність на ниві психології Г.І.Челпанова [11; 13]. Щоправда, при цьому психологічна наука ніби розпадалася на “дві психології”, що спричиняло різку і далеко не безпідставну критику з боку сучасників [10; 11; 14]. Тому нині, в умовах чергового циклу парадигмальних змін, вельми актуальною є постановка питання про створення певних версій *рамкової, “універсальної” методології, яка б давала змогу переходити з простору однієї пояснювальної концепції до простору іншої* [15]. Але, зрозуміло, самими лише теоретико-методологічними переходами від одних пояснювальних принципів до інших окреслену загрозу втрати психологією свого наукового статусу не усунути.

Попри всю привабливість гуманітарної парадигми сьогодні важливо не допустити руйнації споруди психологічної науки, її інфраструктури, зберігати і примножувати нагромаджену десятиліттями культуру емпіричних і, зокрема, експериментальних досліджень, якими б “вузькими”, штучними та спрощеними вони не здавалися. З іншого боку, актуальним і перспективним видається використання кількісних методів (як допоміжних) у процесі досліджень, що здійснюються у гуманітарній парадигмі. За нашим твердим переконанням, така імплантація кількісних методів є не тільки принципово можливою, а й багатообіцяючою. Але ця тема надто важлива і спеціальна, щоб торкатись її побіжно. Вона потребує окремого розгляду, і ми це за слушної нагоди зробимо.

Друга причина, яка заважає психології посісти ключове становище в системі наук про природу, людину і суспільство, полягає, на нашу думку, в її *індивідуальній центрованості*. Ніхто не заперечує винятково важливого значення для психологічної науки категорій індивіда, індивідуальності,

особистості. Але чи правомірно вважати їх центральними категоріями психології взагалі?

У світоглядному плані підкреслено індивідуальна центрованість психологічної науки уже дисонує з тенденціями розвитку сучасної гуманітарної думки. Психологи здебільшого ніби не помічають чи не бажають помічати, що проблематичність виживання людства зумовила кризу антропоцентрованої (людиноцентричної) картини світу, а відтак і попереднього розуміння гуманізму [16]. На перший план висувається розуміння людини як частки природи, універсуму. Усвідомлюється необхідність відвернення антропогенної катастрофи. І недаремно, скажімо, О.Г.Асмолов останнім часом при постановці проблем аналізу розвитку особистості усе наполегливіше проводить ідею переходу від антропоцентрованої феноменологічної орієнтації до історико-еволюційної, пов'язаної з розробкою та реалізацією нових психосоціальних сценаріїв розвитку суспільства – через відповідну організацію шкільного життя [17; 18].

У конкретно-науковому плані індивідуальна центрованість психології обертається збідненням змісту психічного, яке зводиться лише до своїх індивідуальних форм. Це, у свою чергу, негативно позначається на стані соціальної психології як науки. Досі залишається розмитим навіть її науковий статус, про що свідчить, наприклад, згадувана нами вище і, треба віддати належне, загалом цікава книга В.В.Рибалки з питань методології [8].

У розділі “Методологічний простір наукової психології” автор відносить соціальну психологію до теоретичних галузей, проте вже в наступному розділі, де характеризуються принципи наукової психології, соціальна психологія чомусь опиняється серед прикладних галузей. Тим часом очевидно, що навіть у межах індивідуально центрованої психологічної науки належність соціальної психології до дисциплін фундаментального, теоретичного рівня не повинна викликати жодних сумнівів. Оскільки людина – істота біосоціальна, то фундаментальними психологічними дисциплінами поряд із загальною психологією логічно вважати, з одного боку, психофізіологію, з другого – соціальну психологію.

Але її справжнє місце у методологічному просторі наукової психології визначається не тільки цим. Соціальна психологія покликана розкривати природу не лише соціально

детермінованих індивідуальних психічних явищ, а насамперед тих форм психічного, які мають надіндивідуальний, надперсональний характер. Інша річ, що вона цього сьогодні майже не робить або робить у край незадовільно.

Це зумовлено особливостями становлення та розвитку соціальної психології, передовсім, тими труднощами, з якими вона зіткнулась на етапі визначення методологічних засад емпіричних досліджень та розробки їх інструментарію. Як відомо, на рубежі XIX–XX ст. виокремлення соціальної психології було пов'язане з аналізом саме масовидних, надперсональних психічних явищ (Г.Тард, Г.Лебон, Е.Дюркгейм, С.Сігеле, М.К.Михайловський та ін.), проте в подальшому, не знайшовши адекватних засобів їх емпіричного дослідження, вона все більше зміщувала свої інтереси в бік занадто елементарних, а іноді й штучних у своїй експериментальній ізольованості моделей соціального. Отже, проблема, знову ж таки, в методі.

Упродовж багатьох десятиліть соціальна психологія зосереджувалася переважно на вивченні діад, триад, малих груп, тобто тих утворень, де ефекти соціальності, надперсональності виявляються в найменш очевидному, зредукованому вигляді. Відтак соціальна психологія неминуче втрачала свій специфічний предмет і задля “самозбереження” та підвищення свого суспільного статусу змушена була розвиватися переважно вшир, підминаючи під себе всі суміжні психологічні дисципліни, що тепер вважаються її розділами (етнопсихологія, юридична психологія, політична психологія та ін.).

Далася взнаки й відсутність виразних теоретико-методологічних рефлексій на сторінках більшості творів, що належать до соціально-психологічної класики рубежу XIX–XX ст., спроб операціоналізації їх авторами висловлених у белетризованій формі окремих теоретичних положень і припущень. Як наслідок, студії з питань колективної психіки опинилися на маргінесі психологічної науки. І це має послужити методологічним уроком для тих сучасних соціальних психологів, що працюють у суто гуманітарній парадигмі й у своїй творчості послуговуються тими ж принципами, що й Лебон чи Михайловський.

На нашу думку, дальший розвиток соціальної психології має відбуватися скоріше не вшир, а вглиб. Цьому завданню й відповідає висунута нами **концепція соціальної психології як базової, фундаментальної психологічної дисципліни** –

дисципліни такого ж рівня “академізму”, як загальна психологія чи психофізіологія [19]. По відношенню до політичної, етнічної, юридичної психології, психології організацій та управління тощо соціальна психологія повинна виконувати методологічну функцію – подібно до того, як це робить загальна психологія по відношенню, скажімо, до педагогічної, вікової, зоопсихології. Але для цього вона (соціальна психологія) має повернутися до своїх витоків, до свого основного предмета – макropsихічних явищ та їх взаємодії з явищами індивідуально-психологічного плану.

Сказане, звісно, не означає применшення ролі загальнопсихологічних та соціально-психологічних досліджень з проблем особистості. Навпаки, потреба в них збільшується. Уже хоча б тому, що глибинно-психологічні, архетипічні і т. п. уявлення про феномени колективної психіки самі по собі не здатні пояснити моментів еволюції соціального цілого, його розвитку. Глибинно-психологічне (в розумінні його всеспільності, архетипічності, фрактальності тощо) за самою своєю природою є інертним. А отже, розвиток соціуму, перехід його у нову якість може відбуватися не інакше, як на індивідуальному, особистісному рівні – шляхом індивідуальних мутацій, що є, у свою чергу, виявом самоорганізаційних потенцій соціального цілого.

Це переконливо демонструють, зокрема, дослідження з проблематики психології особистісного вибору, проведені Т.М.Титаренко та її співробітниками [20], які засвідчують, що в екзистенційних, кризових ситуаціях вихід особистості за межі буденного життя по суті приводить у дію механізми перервності у відтворенні досвіду спільноти, оскільки кожен індивідуальний буденний дискурс є водночас і соціальним, колективним. Отже, особистість, як система з потенційно нескінченним числом ступенів свободи, своїм вибором не лише відтворює, а й завжди певною мірою модифікує відтворюваний досвід соціуму, якщо їй вдається у якийсь момент життя вийти за межі повсякденності. Тому, до речі, розв’язання завдань формування здатності молоді до особистісного вибору можна розглядати як внесок освіти і виховання у соціальні перетворення.

Разом з тим варто пам’ятати, що “біологічна стріла” еволюції (за В.І.Вернадським або Тейяром де Шарденом) спрямована в напрямку всеспільності, єдності людства, підтвердженням чого є процеси глобалізації, завдяки яким поняття “людство” власне вперше почало набувати

реальних онтологічних обрисів. Відтак простір соціетальності розширюється і відповідно зростає наукова та практична значущість знань про надперсональне, його природу, властивості.

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що перспективи дальшого розвитку психологічної науки в цілому нерозривно пов'язані з пріоритетною розробкою соціально-психологічних проблем. Тією ж мірою, якою розробка останніх пов'язана з перспективами психології загалом.

Напрошується й інший висновок. Навряд чи можна на сьогоднішній день вважати вичерпаним першопочатковий методологічний проект Вундта, який є своєрідним компромісом між природничо-науковою і гуманітарною парадигмами, кількісними і якісними методами. Може, це і є та “золота середина”, якої нам сьогодні не вистачає, щоб гідно пережити епоху парадигмальних змін у психології і просунутися хоча б на крок далі від наших попередників.

Література

1. *Зинченко В.П.* Теоретический мир психологии // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 3–17.
2. *Максименко С.Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: В 2 т. – К.: Форум, 2002. – Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319с.
3. *Максименко С.Д.* Розвиток психіки в онтогенезі: В 2 т. – К.: Форум, 2002. – Т.2: Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. – 335 с.
4. *Максименко С.Д., Носенко Е.Л.* Експериментальна психологія (дидактичний тезаурус): Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.
5. *Мансуров Н.С.* Методологические проблемы общественно-психологических исследований // Методология и методы социальной психологии: Сб. статей. – М.: Наука, 1977. – С. 24 – 42.
6. *Павлов И.П.* Лекции о работе главных пищеварительных желез // Полн. собр. соч. Изд. 2-е, доп. – Т.2. Кн.2. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.11—195.
7. *Эльконин Д.Б.* Выдержки из научных дневников (1960–1962) // Вопросы психологии. – 2004. – №1. – С. 9–22.
8. *Рибалка В.В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навч.-метод. посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
9. *Robinson D.N.* An intellectual history of psychology. – Wisconsin: Univ. of Wisconsin Press, 1995.

10. История психологии (10–30 гг. периода открытого кризиса): Тексты / Под ред. П.Я.Гальперина, А.Н.Ждан. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 480 с.

11. *Марцинковская Т.Д.* Методологические принципы и ведущая проблематика исследований в Психологическом институте // Вопросы психологии. – 2004. – №2. – С. 17–41.

12. *Роменець В.А.* Історія психології ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Вища шк., 1995. – 614 с.

13. *Зеньковский В.В.* Памяти проф. Г.И.Челпанова; *Зеньковский В.В.* Из “Истории русской философии”; *Бердяев Н.А.* Памяти Георгия Ивановича Челпанова; *Майяр-Парэн Т.* О семье Челпановых // Челпанов Г.И. Мозг и душа: Критика материализма и очерк современных учений о душе. – М., 1994. – С.7–16.

14. *Роменець В.А., Маноха І.П.* Історія психології ХХ століття. – К.: Либідь, 1998. – 989 с.

15. *Маноха І.П.* Провідні методологічні конструкти сучасної психології та перспективи їх подальшого розвитку: структуралізм // Актуальні проблеми психології: Наук. записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип.21. – С. 177–189.

16. *Назаретян А.* В многомерном мире раскрывается ограниченность гуманизма // Общественные науки и современность. – 1991. – №6. – С.74–80.

17. Психология ХХІ века: пророчества и прогнозы (“Круглый стол”) // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С. 3–41.

18. *Асмолов А.Г.* Вперед к Д.Б. Эльконину: неклассическая психология будущего // Вопросы психологии. – 2004. – №1. – С. 4–9.

19. *Слюсаревський М.М.* Інститут соціальної та політичної психології: п’ять років творчого пошуку і подальші перспективи // Наук. студії із соціальної та політ. психології. – К.: Агрпромовидав України, 2000. – Вип. 2(5). – С. 3–18.

20. *Титаренко Т.М.* Життєвий вибір у просторі буденного дискурсу // Наук. студії із соціальної та політ. психології. – К.: ТОВ “Міленіум”, 2002. – Вип. 6(9). – С.35–44.

© Слюсаревський М.М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ОСВІТІ

В.О. Татенко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ: СПРОБА СИСТЕМНО-ТИПОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Визначається сутнісна специфіка соціально-психологічних проблем реформування суспільства. Обґрунтовується необхідність і можливість системно-типологічного дослідження соціально-психологічних проблем реформування освіти.

Ключові слова: система освіти, навчання, виховання, реформування, соціально-психологічна проблема, системно-типологічний підхід, ситуація, мотивація, рефлексія.

Определяется сущностная специфика социально-психологических проблем реформирования общества. Обосновывается необходимость и возможность системно-типологического исследования социально-психологических проблем реформирования образования.

Ключевые слова: система образования, обучение, воспитание, реформирование, социально-психологическая проблема, системно-типологический подход, ситуация, мотивация, рефлексия.

Essential specific character of social-psychological problems of society reforming has been defined. Necessity and possibility of system-typological investigation of social-psychological problems of education reforming have been grounded.

Key words: education system, studies, education, reforming, social-psychological problem, system-typological attitude, situation, motivation, reflection.

Проблема. Соціально-психологічні проблеми реформування суспільства і системи освіти можна вивчати окремо одну від одної і починати їх розв'язання тоді, коли вони набувають

небезпечного загострення. Проте кожна соціально-психологічна проблема має не тільки свої причини, а й зумовлюється іншими проблемами, з якими вона перебуває у структурно-функціональному чи генетичному зв'язку. Тому видається доцільним запровадження системно-типологічного підходу як до аналізу, так і до практичного розв'язання соціально-психологічних проблем, що зумовлюють необхідність реформування освіти і супроводжують цей процес.

Мета статті: презентація варіанта критеріальної моделі типологізації соціально-психологічних проблем, пов'язаних із процесом реформування системи освіти.

Процес реформування суспільства є складним і суперечливим у своїй основі. Невипадково говорять про боротьбу за реформи чи проти реформ, і саме тому може постати питання про їх адресність, масштабність, доцільність, своєчасність для конкретного суспільства та його окремих груп.

У процесі реформування поряд із соціально-політичними, соціально-економічними, соціокультурними набувають актуальності *соціально-психологічні проблеми*, зумовлені, зокрема, тим, приймає чи не приймає широкий загал ті чи інші реформи, їх зміст, форму, а також, можливо, саму ідею реформування через її несвоєчасність або через недовіру до її ініціаторів. Соціально-психологічні проблеми виникають і нерідко набувають небезпечної гостроти при узгодженні інтересів між представниками різних прошарків населення. Це проблеми соціальної, національної, етнічної, расової, політичної, професійної, гендерної, вікової та інших форм ідентифікації, проблеми віднесення себе до тієї чи іншої реальної або віртуальної соціальної спільноти, референтної групи, а також не менш актуальні проблеми виокремлення людиною себе із загалу, тобто індивідуалізації, самостояння, реалізації своїх громадянських прав і свобод, переживання можливості задовольнити свої власні природні потреби і ствердитися, актуалізуватися у своїх особистих суто людських домаганнях (Т.М.Титаренко).

На процес реформування позитивно впливає зростаючий рівень масової активності, ініціативності, креативності, довіри, щирості, відвертості, оптимізму, почуття впевненості у

правильності обраного шляху, готовності до взаємодопомоги і негативно – прояв аномії чи поліномії, анархізму, цинізму, “пофігізму”, апатії, байдужості, бездуховності, агресивності тощо.

Бажання розібратися в доглибних, онтичних причинах різних соціально-психологічних проблем може породити різні інтерпретації з приводу “колективного несвідомого” (К.Юнг), “колективних переживань” (Е.Дюркгейм), “інтерсуб’єктивності” (Е.Гуссерль), пра-структури “Ми” (М.Бубер, С.Л.Франк), “трансперсонального досвіду” (С.Гроф), “механізму інтеріоризації” (Л.С.Виготський), “психофракталу” (О.А.Донченко) та інших феноменів, які вказують на зв’язок психічного світу людини з її соціальним світом.

Зрозуміло, що ці феномени потребують спеціального дослідження. Проте існує чимало підстав вважати, що нинішні соціальні умови певною мірою сприяють пробудженню в масах сил “Танатоса” й обмежують можливості “Ероса”. “Супер-Его” набуває дифузності, стає розмитим через нехтування віковими традиціями, невизначеність норм і перспектив подальшого індивідуального і суспільного життя. Для “Его” стає непосильним поєднувати принцип задоволення з принципом реальності, а отже, утримувати поведінку “Ід” в межах пристойної, автентичної суспільно корисної сублімації. Гальмується процес індивідуації, оскільки Я змушене долати значні перешкоди аби поєднатися із “Самістю”, вийти з “Тіні” на світ і мати можливість обходитися без “Маски”, аби довести іншим і собі, що то тільки його зовнішня оболонка, а не його сутність. “Колективні переживання” нині вимушені витратити більше сил, аби втримати свій власне “колективний” характер, чим пояснюється помітне погіршення взаєморозуміння на фоні зростання відокремленості, відчуженості тощо. В “інтерсуб’єктивному” просторі взаємопородження і взаємообміну істин, смислів, значень і способів буття беруть верх закони конкуренції, владної сили, домінує прагнення збагатити свою суб’єктивність за рахунок інших, що є згубним для всіх і кожного. На запит сьогодення з досвіду поколінь актуалізуються трансперсональні моделі і психофрактальні матриці агресивно-егоїстичної, маніпулятивної і водночас конформної поведінки. Соціальний організм настільки заклопотаний своїм теперішнім, що проблему свого майбутнього, зокрема, соціалізації, культурно-

історичного розвитку психіки нових поколінь, залишає на потім, відставляє у майбутнє. Індивідуальному людському організму також нерідко бракує сил і часу поміркувати про сенс свого буття, про розвиток свого “псюхе”, оскільки переймається він переважно питаннями інтеріоризації матеріальних благ, засобів і способів їх накопичення, збереження та примноження. Тобто викликає тривогу відчуття призупинення руху, напрямок якого накреслив А.Маслоу у своїй ієрархії потреб, дивної захопленості не самим життям, а процесом створення умов для життя. Цей нюанс не залишився поза увагою науковців, які свого часу проблематизували коректність використання поняття “виживання”, широко експлуатованого політиками, протиставляючи йому поняття “повноцінного життя”.

Аналізуючи соціально-психологічні проблеми реформування соціальної системи, не можна обійти стороною ті, що їх переживає індивід як елемент соціуму, член різних груп, ініціатор, учасник, свідок, різних подій, носій різних ролей, позицій і статусів тощо. Тут можна виходити з уявлення про основні функції, які кожна людина виконує стосовно інших. Це проблеми, пов’язані з необхідністю збереження, відтворення, примноження і розподілу життєвих ресурсів у суспільстві, а також їхній розвиток. Це соціально-психологічні проблеми, що виникають у процесі реформування законів і норм спільного життя. Це проблеми лідерства, керівництва, рефлексивного управління, які можна розглядати у масштабах суспільства в цілому або виокремлюючи в ньому різні елітні групи, соціальні інституції тощо.

Будь-яке реформування соціальної структури пов’язане з урахуванням і розв’язанням різноманітних за класом і масштабом соціально-психологічних проблем реорганізації, а також із необхідністю створення якісно нових організаційних структур (В.П.Казміренко).

Суспільство можна розглядати як інформаційну систему. Отже, його реформування передбачає внесення певних якісних змін не тільки у зміст інформації, але й у реорганізацію мережі інформаційних потоків, оновлення технологій інформування, основу яких становлять закони соціально-психологічної взаємодії (М.М.Слюсаревський).

Залежно від характеру відносин, що домінують у суспільстві, перевага може віддаватися соціально-психологічним механізмам психічного зараження, навіювання, санкціонування чи переконування, правдивому інформуванню. Проблемним у соціально-психологічному розумінні можна вважати соціум, у якому маніпулювання суспільною свідомістю стає не тільки нормою, але й модою. І тут мова повинна йти вже не стільки про політичну чи економічну, скільки про морально зорієнтовану соціально-психологічну реформу.

Відтак до класу соціально-психологічних можуть бути віднесені проблеми реформування, що виникають і даються взнаки на глибинно-особистісному, міжособистісному, міжгруповому та інших рівнях. Ці проблеми далеко не завжди можуть чітко усвідомлюватися, правильно визначатися, оцінюватися, артикулюватися, а також вчасно і ефективно вирішуватися.

* * *

Предметом спеціального розгляду, як зазначалося, є *соціально-психологічні проблеми реформування освіти*. І тут також бажано розпочати з аналізу їх сутнісної природи.

Передача досвіду від покоління до покоління є онтологічною ознакою суспільного організму і як така має посідати відповідне місце в ієрархії його нагальних потреб. Проте залежно від конкретної ситуації соціального розвитку ця сутнісна мотивація може бути тимчасово відсунута вбік, а потім, навпаки, у якийсь момент може стати домінуючою в системі (згадаймо широку кампанію презентації педагогічно-новаторів – Ш.О. Амонашвілі, І.А. Зязюна, С.М. Лисенкової, Б.П. і Л.О. Нікітіних, В.Ф. Шаталова та ін.). Такі трансформації можуть відбуватися стихійно або мати цілеспрямований характер, бути доцільними, потрібними соціальній структурі в цілому чи, навпаки, штучними, випадковими, іміджевими, підпорядкованими інтересам окремих конкуруючих груп тощо.

У кожній людині як біопсихосоціальної істоті закладено “ген” спадкоємця і спадкодавця – того, хто має засвоїти, привласнити, інтеріоризувати, індивідуалізувати досвід поколінь, а також примножити його і передати наступним поколінням. Процес передачі досвіду від суспільства індивідові визначається словом “соціалізація”. Оскільки соціалізація можлива лише за

активної взаємодії (спілкування, комунікації) живих носіїв (вчителів, вихователів, викладачів, батьків, людей старшого покоління) і споживачів досвіду (дітей, підлітків, юнаків, молодих людей), кожний з яких водночас є носієм психічної і соціальної форм життя в їх єдності, таку взаємодію логічно визначити як соціально-психологічну за характером і змістом.

Соціально-психологічний процес передавання досвіду новим поколінням трансформується у психолого-педагогічний процес, якщо його розглядати насамперед із позицій розвитку психіки й особистості, а також у процес педагогічний, що передбачає формування і саморозвиток у молодій людині системи науково обґрунтованих знань, пізнавальних і трудових умінь, а також життєвих відношень, життєвих стратегій, вчинкових диспозицій тощо (К.О. Абульханова, О.Б. Старовойтенко, В.А. Роменець). Тому кожна педагогічна і психолого-педагогічна проблема реформування освіти є водночас і соціально-психологічною проблемою. Слід, однак, зазначити, що поняття “соціально-психологічного” використовується тут у широкому розумінні цього слова, але не настільки широкому, щоб воно виходило за межі предмета соціальної психології.

Якщо говорити про конкретні соціально-психологічні аспекти реформування освіти, то найбільш актуальною видається проблема ставлення держави, різних гілок влади і населення в цілому (дорослих і малих) до освіти як цінності і до тих людей, які в ній задіяні, – педагогів, батьків і, звичайно, дітей.

Зрозуміло, багато що залежить від коштів. Так, за офіційними даними, на освіту має виділятися близько 10% бюджету, а виділяється вдвічі менше. Напевно, для цього є “об’єктивні” причини. Проте не останню роль, схоже, відіграють тут причини “суб’єктивні”. Чи може по-справжньому перейматися освітянським бюджетом, матеріально-технічним оснащенням державних шкіл і зарплатою педагогів, скажімо, законодавець, який навчає своїх дітей за кордоном або за великі гроші у місцевих елітних приватних освітніх закладах?! І це теж соціально-психологічна проблема, бо йдеться не про окремі випадки, а про вже досить поширену й цілком виправдану, з огляду на ситуацію, практику. Напевно, кожен батько і кожна мати, якби вони мали кошти, не віддали б дитину в загальноосвітню школу, де вчителі нерідко бувають більше

зклопотані тим, як прожити, ніж тим, як навчити своїх вихованців.

Складно кваліфікувати оприлюднений управлінцями від освіти висновок про те, що збільшення кількості випускників вищої школи не супроводжується зростанням кількості компетентних спеціалістів. І що головна причина цього – в низькій зарплаті педагогів.

Економічний фактор, безумовно, є одним із найбільш суттєвих, але не єдиним. Напевно, справа не в самій зарплаті, а в тому ставленні до навчання, до дітей, яке формується у педагогів внаслідок знецінювання їхньої праці.

Спробуймо виокремити тут соціально-психологічну проблемну складову. По-перше, соціально-психологічний характер має масоподібна протестна реакція вчителів на несправдливе оцінювання значущості і складності їхньої професійної діяльності як результат акумуляції і підсилення індивідуальних переживань “колективними переживаннями” (Е. Дюркгейм, Г. Лебон, Г. Тард та ін.). По-друге, заблокована таким чином мотивація професійної самовіддачі з часом починає негативно позначатися на педагогічній майстерності, на ефективності навчання, породжує соціально-психологічну напруженість і конфлікти. Так, пошук винних чи “крайніх” може приводити ображеного вчителя, наприклад, до думки про недостатню участь батьків у вихованні їхніх дітей, а також про нездатність учнів засвоювати матеріал. Оскільки батьки не можуть замінити вчителя в класі, а діти не стануть розумнішими від таких соціально-психологічних проєкцій чи навпаки, порочне коло замикається. Ситуація стає безвихідною, а якість освіти автоматично знижується. Через те, що школа не хоче мати проблем, вона проводить за свій поріг усіх випускників, незалежно від рівня їхніх знань. Тому маємо різницю між загальною кількістю випускників шкіл і кількістю тих, хто може самотужки, а не за фінансової підтримки батьків вступити до вищих навчальних закладів і успішно навчатися в них.

Аналогічну соціально-психологічну схему можна прикласти до аналізу вузівських проблем, додавши лише, що далеко не завжди плата за навчання стимулює студента-платника до наполегливої роботи, а деканату додає вимогливості. Тут логічно звернутися до соціально-психологічної за своєю основою

проблеми рівного доступу кожної дитини і молоді людини до якісної освіти. Напевно, виконавці грантових програм, які передбачають ініціативу і відповідальність за розв'язання цієї проблеми, можуть дозволити собі витратити кошти, не рефлексуючи з приводу історично перевіреної формули “бідний багатому не товариш”. Але й вони змушені визнати нездоланний характер соціально-психологічної закономірності, за якою “гроші люблять владу і навпаки”. Та оскільки владарюватимуть в постіндустріальному суспільстві не груба фізична сила, а інтелект, інформація і психологія, то який сенс людині, що має гроші і владу і хоче передати це у спадок своїм дітям, відстоювати право всіх на однаково якісну освіту?

Аналіз фактів альтруїзму, колективізму й патріотизму полишимо на потім, а тут уточнимо, що йдеться не про повернення до радянської системи освіти, а про непотрібність і шкідливість створення ілюзій щодо рівних можливостей здобуття якісної освіти в суспільстві, яке фактично відмовилося від комуністичної ідеї соціальної рівності і почало жити за законами конкурентної боротьби. Інша річ, що держава повинна опікуватися питаннями загального рівня освіченості громадян, особливої підтримки дітей як обдарованих, так і з вадами розвитку, батьки яких не можуть фінансово забезпечити належний рівень їхнього навчання. Суспільна зацікавленість у такого роду державному патронаті очевидна хоча б з огляду на те, що добробут народу найвищий у тих країнах, де вищу освіту мають 40–50% громадян. За статистичними даними, цей показник в Україні не перевищує 20%.

Розглядаючи соціально-психологічні проблеми реформування освіти в Україні, не можна не торкнутися питання про запозичення того, що в цій сфері напрацьовано в розвинених країнах. Тим більше, якщо з'явилася можливість увійти в загальноєвропейський освітній простір і стати рівними серед кращих у навчанні й вихованні наших підростаючих поколінь.

По-різному поки що реагує освітянська громада на Болонську декларацію, центральна реформаційна ідея якої полягає у створенні до 2010 р. єдиного європейського простору у сфері вищої школи і досягненні високої якості освіти, розширенні мобільності викладачів і студентів, забезпеченні об'єктивного і прозорого контролю знань та рівня компетентності випускників

тощо. Зокрема, дискутується питання щодо доцільності існування кафедр, які начебто вичерпали свій організаційно-педагогічний і науковий потенціал. І це вже соціально-психологічна проблема, розв'язання якої передбачає створення нової організаційно-управлінської системи вищого навчального закладу. Передбачається ще кілька соціально-психологічних новацій: зменшення наповнюваності академічних груп, збільшення часу на індивідуальну роботу зі студентами тощо. Зрозуміло, таке скорочення соціально-психологічної дистанції між викладачем і студентом потребуватиме як від першого, так і від другого зовсім інших умінь і навичок професійного та міжособистісного спілкування, що для багатьох може стати проблемою. Адже відомо, як складно буває виявляти предметну креативність, комунікативну гнучкість, приховувати антипатію, поганий настрій, бути переконливим і толерантним, уважним, лагідним і водночас вимогливим не тільки до всіх, а й до кожного.

Особливою соціально-психологічною проблемою можна вважати викликані Болонським проектом інтеграції освіти почуття і переживання тих, хто, навпаки, тяжіє до диференціації, відокремлення, незалежності, самостійності або просто зник будувати свою позицію на негативізмі. Не менш проблемною є і тенденція розчинення в чужому, бездумного запозичення, що не враховує культурно-освітні традиції, особливості української ментальності загалом і, зокрема, в різних регіонах країни, поліетнічний характер нашого соціуму, специфіку розвитку економічної, політичної сфер тощо.

Традиційною для освіти можна вважати також соціально-психологічну проблему інерційності, яка сьогодні має свої специфічні прояви. Так, вища школа свого часу вкрай повільно перелаштовувала свої редути, аби зреагувати на запит суспільної практики до підготовки юристів, економістів, психологів. Нині, коли вже відчувається зниження попиту на цих спеціалістів, їх підготовка продовжується повним ходом. При цьому не враховується належним чином запит на спеціальності, здобувши які, випускники вузу зможуть знайти роботу з гідною зарплатою. Цією інерційністю користуються більш динамічні і гнучкі приватні навчальні заклади, які цілком успішно за рік чи два переучують дипломованого інженера-електронщика на бухгалтеря...

Звернімося ще до одного прикладу. Так, за новою системою перепідготовки педагогічних кадрів планується здійснювати не через 5 років, а через коротші проміжки часу, а також проводити її коротшими сесіями і переважно на регіональному рівні – ближче до місця проживання педагогів. Тим самим передбачається якимось вирішувати низку соціально-психологічних проблем: майже місячного відриву вчителя від дому і навчально-виховного процесу; зазвичай нерівноцінних “підмін”, необхідності відновлення втраченого ритму, режиму роботи тощо. Проте для введення нової системи у масштабах країни потрібно вирішити чимало складних економічних, організаційних і кадрових питань, кожне з яких має свої – великі чи малі – соціально-психологічні проблеми. І тут “ринок” не дрімає, пропонуючи свої послуги у вигляді створення приватних курсів перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогів за місцем проживання.

Усе це, напевно, можна реалізувати, проте, на думку спеціалістів, виникає небезпека децентралізації, стихійного, некерованого розвитку процесу перепідготовки педагогічних кадрів, нездорової конкуренції державної і приватної систем тощо. Ці соціально-психологічні проблеми потребують уваги і конструктивного розв’язання, аби, з одного боку, освітні інтереси не були підпорядковані комерційним, а з другого – не гальмувалися реформативні процеси.

Зрозуміло, що означені, а також інші соціально-психологічні проблеми пояснюються насамперед економічною складністю перехідного періоду, який сьогодні переживає українське суспільство в цілому і система освіти зокрема. Проте існує небезпека, що за певних умов вони можуть набувати значення самостійних факторів, перетворюватися на соціально-психологічні стереотипи і чинити зворотний негативний вплив на вирішення економічних, політичних, культурних і власне освітніх питань. Тому перед соціальною психологією як наукою постає низка фундаментальних, теоретико-методологічних і суто прикладних завдань, від розв’язання яких залежить ефективність процесу реформування освіти в Україні.

* * *

Шляхи і стратегії розв’язання соціально-психологічних проблем, що виникають у процесі реформування освіти, можуть

бути різними, але за будь-яких умов важливо мати загальне, бажано системне уявлення як про ці проблеми, так і про критерії їх розрізнення і типологізації. *Мета нашого дослідження і передбачала розробку одного з можливих варіантів критеріальної моделі типологізації соціально-психологічних проблем реформування системи освіти.* Теоретичну основу дослідження становило наукове уявлення про структуру взаємодії людини з людиною у процесі спільної діяльності, компоненти якої у їхньому взаємозв'язку і розглядалися як критеріальна модель, відповідно до якої було виділено такі типологічні групи соціально-психологічних проблем реформування освіти:

- 1) пов'язані з *мотивацією* реформативної діяльності;
- 2) пов'язані з *можливостями* реформування;
- 3) зумовлені необхідністю прийняття спільних *рішень* різними учасниками реформаційного процесу;
- 4) проблеми координації і стимуляції спільних дій у процесі *реалізації* програм реформування;
- 5) проблеми *зворотного зв'язку* (рефлексії, оцінки) між метою, рішеннями і реальними наслідками, результатами реформування;
- 6) проблеми інтеграції і трансформації *досвіду* реформування;
- 7) проблеми *проектування* подальших освітніх реформ.

Розглянемо докладніше виділені типологічні групи соціально-психологічних проблем реформування освіти.

1. До першої групи входять проблеми, що виникають на перетині нагальних потреб різних людей, спільнот, інституцій, ієрархій через розбіжності їхніх інтересів, ідеалів, переконань, ціннісних орієнтацій тощо. Перелік цих проблем може вибудовуватися по-різному, наприклад, відповідно до шкали потреб А.Маслоу. Так, звичайно, кожна людина має право на захист, любов, повагу й самоактуалізацію. Але соціально-психологічна проблема виникає саме через те, що можливість самоактуалізації однієї людини чи групи нерідко напряду залежить від можливостей самоактуалізації інших людей.

За прикладами із сфери освіти найбільш яскравою соціально-психологічною проблемою видається та, що фіксує суперечність між визнанням владними структурами необхідності реформування освіти і фактично невизнанням такої, судячи з тих

коштів, що традиційно закладаються в бюджеті на її розвиток. Істотною можна вважати суперечність між сподіваннями різних суб'єктів освітнього процесу на реформу – дітей, батьків, учителів, управлінців від освіти, учених-освітян, а також різних політичних сил, суспільства в цілому. Дітям у школі має бути принаймні цікаво. Для батьків важливо, щоб їхні діти були успішними і здоровими. Учителів сьогодні турбує, крім іншого, невідповідність зарплати рівневі складності і значущості їхньої праці. Для управлінців важливо, щоб освітянський процес відбувався у межах визначених канонів ефективності і розвитку. Деякі законодавці, схоже, заклопотані тим, щоб обґрунтувати неможливість збільшення бюджету на освіту, ніж пошуками потрібних ресурсів, або тим, як краще розіграти тему освіти у своїй іміджевій кампанії.

Можна, звичайно, вказати й на інші, наближені до педпроцесу соціально-психологічні проблеми. Зокрема, це може бути дещо парадоксальна проблема збігу негативних мотивів стосовно навчання у вчителів і учнів. Традиційно вважалося, що вчителі хочуть учити, а учні не хочуть учитися так, як потрібно. Тому здійснювався пошук шляхів заохочення учнів до навчання. Сьогодні ситуація схожа на таку, за якої учні не хочуть належним чином навчатися, а у вчителів бажання навчати або згасає, або витісняється іншими, зокрема, економічними мотивами. Логічно поставити запитання (поки що риторичне): чи може учень захотіти вчитися, якщо його вчитель з тих чи інших причин не відчуває у собі бажання вчити?!

Бажання вчитися, в основі якого лежить інтенція до пізнання і перетворення світу, притаманне кожній дитині, але актуалізувати його непросто. Тому саме навчання без виховання не може забезпечити процес гармонійного розвитку особистості. А виховувати – це означає донести до душі кожної дитини ідею значущості для неї особисто (і не тільки там і тоді, а тут і тепер) тих знань, що їх напрацювало людство протягом історії, а також сформулювати бажання і вміння самостійно здобувати ці знання і застосовувати їх у практиці життя. Невипадково В.О.Сухомлинський підкреслював, що важливі не самі знання, а ставлення до них людини.

Проте саме у вирішенні питань поєднання навчання з вихованням і, власне, формування у підростаючої особистості

мотивації навчання сучасна школа, включаючи вищу, відчуває, на наш погляд, найбільші труднощі. Соціально-психологічний підтекст ставлення вчителя до учня, викладача до студента нерідко зводиться до формули: “Не хочеш учитися – не треба. Це твоя справа і твоїх батьків”. Чи не є така, у чомусь відсторонена, індіферентна позиція педагога причиною того, що цінності пізнання, розвитку, творчості, діяльності істотно поступаються в “табелі про ранги” у студентів таким цінностям, як спілкування, розваги, гострі переживання тощо (Л.В.Романюк).

Напевно, існує чимало причин такого соціально-психологічного дистанціювання, зокрема відсутність прямої кореляції між наполегливим навчанням та успішною життєвою кар’єрою. Проте є підстави констатувати, що педагоги навіть більше, ніж за радянських, “тоталітарних” часів, почали віддавати перевагу прескриптивним соціально-психологічним механізмам впливу – заохоченням і покаранням, тобто зовнішньому, формальному способу стимуляції навчальної активності своїх вихованців.

2. Суттєві соціально-психологічні проблеми можуть виникати через те, що учасники реформаційного процесу порізному бачать шляхи і методи запровадження реформ. Так, чиновники, які розробляють проект освітянського бюджету, і депутати, які його затверджують, можуть апелювати до професійної свідомості і почуття відповідальності, інтелігентності педагогів. Останні ж не можуть зрозуміти, чому державні мужі на словах ратують за освіту, а коштів на її розвиток не знаходять. Тобто йдеться про соціально-психологічну суперечність між владою та освітянською громадою (яку, до речі, цілком підтримують батьки) стосовно ресурсів і можливостей для проведення реформ.

Для прикладу можна торкнутися також проблеми підручників. Її соціально-психологічна специфіка полягає в тому, що виробництво і розповсюдження нових, паралельних, альтернативних, експериментальних підручників, яке часом набуває ринково-стихийного характеру, іноді просто випереджає запит, а головне – вносить плутанину в роботу вчителів та учнів: новий підручник може бути кращим за змістом, але не відповідати шкільній програмі, інший – не включає те, що вимагається на вступних іспитах до вузу. Трапляється, що

посеред навчального року виникає потреба перейти на інший, новіший підручник тощо.

Тобто цілком прийнятними можуть бути ідея конкуренції підручників, ринковий підхід до їх виробництва і розповсюдження, але навчальні засоби повинні слугувати саме навчальним цілям, а не якимось іншим. Тому стає актуальною проблема планової підготовки та випуску базових підручників, організованого інформування про них, а також соціально-психологічної підготовки педагогів, батьків та учнів до таких новацій.

До цього блоку проблем, очевидно, слід віднести і всі соціально-психологічні проблеми щодо впровадження нових технологій навчання. Зокрема, учителі мають різні думки з приводу комп'ютеризації шкіл. Сьогодні стає цілком реальним, що учні (поки що переважно міських шкіл), починаючи з 5–6 класів, можуть “дати фору” вчителям у володінні комп'ютером. Прикро чути, як старшокласники дивувалися з приводу того, що в школі їх вчать застарілих комп'ютерних технологій. Крім того, комп'ютер відкриває такі можливості, які більшість педагогів психологічно й методично ще не готові використати. Це також більші навантаження, більші затрати часу. Це нові вимоги до рівня педагогічної компетентності, до якості роботи, за яку має бути відповідна винагорода. Оскільки у вчителів немає впевненості у тому, що в школи завезуть хороші, а не “беушні” комп'ютери, що до них буде підключений Інтернет, що до тих комп'ютерів можна буде доступитися і що за якісно новий рівень роботи буде якісно інший рівень оплати, вони й сприймають ідею комп'ютеризації по-різному, нерідко – з явною прохолодою.

3. Особливої гостроти можуть набувати соціально-психологічні проблеми реформування освіти, зумовлені складністю прийняття різних спільних рішень. Проблемні ситуації виникають, зокрема, через те, що учасників процесу реформування освіти загалом чимало і вони перебувають у різних умовах. Як відомо, у нас і досі існує поняття “глибинки”, в якій діти пізно восени, узимку і рано навесні не ходять до школи через погані дороги, брак транспорту, нестачу водіїв, ремонтних майстерень, бензину, запчастин тощо. Зрозуміло, що погляд на реформу освіти із цієї “глибинки” зовсім інший, ніж через

“склопакетні” вікна столичної елітної гімназії, власне, як і виконання вимог щодо забезпечення якісної освіти.

Державна система освіти має свою управлінську ієрархію. Однак вирішення проблем забезпеченості школи кадрами, підручниками, меблями, а також опалення, освітлення, харчування значною мірою покладено на плечі адміністрації школи, педколективу і частково на батьків. Водночас можливості директора школи у прийнятті як адміністративних, так і особливо економічно-господарських рішень досить обмежені. Цікаво, що на проблемне соціально-психологічне запитання стосовно розвитку лідерських якостей у директорів шкіл останні зауважили, що такі їм можуть знадобитися тільки в разі, коли вони матимуть більші повноваження у керівництві школою.

4. Специфічні соціально-психологічні проблеми виникають тоді, коли від реформативних проєктів треба переходити до їх реалізації. Річ у тім, що в процесі практичного виконання запланованого, коли потрібно не тільки говорити і сперечатися, а й докладати зусиль до подолання спротиву вже “реальної реальності”, зазвичай виникає найбільше колізій, пов’язаних, зокрема, з професійною невідповідністю, некомпетентністю, нездатністю різних учасників процесу реформування долати перешкоди, відстоювати свої права, доводити розпочату справу до кінця, неспроможністю співвідносити, координувати свої дії з іншими, а в разі потреби брати на себе лідерські функції і врешті-решт завершувати розпочате. Саме тому, напевно, закони приймати легше, ніж запроваджувати їх у практику.

Аналогічна проблемна соціально-психологічна ситуація виникає у стосунках між освітянською психолого-педагогічною наукою і практикою. Рекомендацій і навіть методичних розробок щодо індивідуального, диференційованого, проблемного, суб’єктного, вчинкового, гуманістичного, дитиноцентрованого та інших підходів існує чимало, проте в школі й досі послуговуються традиційними навчально-виховними алгоритмами типу: “Погано себе поводиш – отримуй одиницю за знання”.

Такі соціально-психологічні проблеми починають виявлятися починаючи з невиконаного чи абияк виконаного учнем домашнього завдання, невідповідного вчителем уроку, недовезених до школи дітей, недобудованої до 1 вересня школи і т. ін. І подолати їх можна лише через вивільнення внутрішніх

ресурсів, зокрема мотивів професійної діяльності у тих, хто задіяний і причетний до системи освіти. І це не вирішується тільки наданням надбавок до зарплати, але вимагає принципово іншого ставлення до вчителя на основі визнання його особливої ролі в житті суспільства.

5. Принцип зворотного зв'язку між запланованим і зробленим лежить в основі соціально-психологічних проблем, що виникають при оцінюванні різними суб'єктами як самого проекту реформування освіти, так і його результатів. Нерідко причиною виникнення цих проблем є некомпетентність, нетактовність тих, хто оцінює, і вразливість тих, кого оцінюють, про що свідчать дослідження інвективних проявів оцінної поведінки в шкільному середовищі.

Досить складно узгодити оцінку ефективності тих чи інших інноваційних заходів, до якої схилиються управлінці, що здійснюють керівництво реформою, з оцінкою вчителів, батьків, учнів, студентів, незалежних експертів.

Проблемним на сьогодні залишається питання про 12-бальну систему оцінювання знань. Ця система, на думку вчителів, вимагає від них більших зусиль, більшої психолого-педагогічної компетентності, більшого професіоналізму. Щоб учень дістав 12 балів, учитель також повинен працювати на 12 балів. А для цього він повинен мати відповідну професійну підготовку, оснащення і мотивацію. Оскільки фінансово і матеріально-технічно ці вимоги до нової системи оцінювання фактично не підкріплені, виникає багато соціально-психологічних проблем, коли, наприклад, педагог задовольняється 10-бальними оцінками і взагалі не ставить учням 12 балів, пояснюючи це тим, що “на 12 не знає навіть учитель”. Крім того, учителі навіть в одній і тій самій школі нерідко керуються різними критеріями визначення балів, яких заслуговує учень.

Небезпроблемною в соціально-психологічному розумінні є також ідея зовнішнього, незалежного оцінювання, тестування. З одного боку, це начебто добре, оскільки оцінювання здійснюється об'єктивно, а з другого – ця зовнішня “об'єктивність” і сам факт зовнішнього оцінювання так чи інакше ставлять під сумнів оцінку вчителя, певним чином підривають статус як конкретної школи, так і інституту школи в цілому. Якщо зважити на те, що вчитель державної загальноосвітньої школи сьогодні і так має досить

низький соціальний статус, то введення зовнішнього оцінювання не поліпшує ставлення до нього батьків, учнів, суспільства загалом. Це певною мірою є виявом недовіри до нього як до професіонала й особистості. Принаймні система зовнішнього оцінювання повинна бути організована таким чином, щоб разом з учителем, який не хоче як слід працювати, не постраждав справді талановитий учитель, який віддає себе дітям і справі їх навчання та виховання.

6. Наступну групу соціально-психологічних проблем реформування освіти відповідно до запропонованої типології становлять ті, що пов'язані з необхідністю перманентного узагальнення результатів цього процесу, накопичення досвіду, його вивчення і застосування на новому рівні. Схоже, бум більш ніж десятилітньої давності, викликаний масовою презентацією педагогами-новаторами своїх досягнень, не викликає сьогодні ностальгії ні в управлінців від освіти, ні у вчених, ні в самих педагогів. Зниження в освітян потреби в обміні передовим досвідом роботи слід, напевно, розглядати як особливу соціально-психологічну проблему. Адже напрошується припущення, що освітянська система не переживає такого, як тоді, внутрішнього прагнення до самовдосконалення. Чи, може, з'явилися нові стратегії її саморозвитку, коли обмін досвідом в умовах ринку, конкуренції розглядається як анахронізм або дивацтво?

Можливо, справді сучасний учитель не відчуває особливого бажання “за так” ділитися досвідом з іншими. Проте, напевно, це не єдина і не головна проблема. Адже сьогодні на педагогічний ринок викинуто немало ефективних технологій навчання і виховання, напрацьованих світовою психолого-педагогічною наукою і практикою. Проблема в тому, щоб опанувати ці технології й органічно “вписати” їх у наш освітянський простір. А для цього потрібен відповідний рівень компетентності, професіоналізму, ерудиції. Крім того, потрібні час і сили, яких не вистачає, якщо, до того ж, педагог змушений підробляти, аби більш-менш гідно жити. Тому слід, не повертаючись у минуле (але й не відкидаючи його), віднайти нові стимули і форми, які б заохочували педагогів до творчості, до обміну її продуктами. Напевно, потрібна нова концептуальна ідея щодо налагодження і забезпечення взаємовигідної взаємодії педагогічної науки і практики, аби набутий у цих сферах досвід

ефективно працював на суспільні цілі. Більш-менш цілеспрямовано цей контакт здійснюється у межах емпіричних чи експериментальних дисертаційних досліджень. Однак істотні масштабні зміни у психолого-педагогічних стратегіях і технологіях роботи вчителя, викладача вищого навчального закладу фактично не спостерігаються. Тобто умови, що склалися, певним чином блокують роботу механізму перетворення кількісних змін у якісні, а отже, набутий індивідуальний досвід належним чином не узагальнюється і не слугує трампліном для подальшого вдосконалення і професійного розвитку. Педагоги не відчують особливі потреби в тому, щоб переймати чужий досвід, накопичувати й узагальнювати свій власний і тим більше витрачати час і сили на те, щоб ділитися ним з іншими. Це специфічна соціально-психологічна проблема, що вимагає спеціальної уваги і окремого дослідження.

7. Ефективність функціонування будь-якого системного людського утворення оцінюється за його здатністю до саморуху, самодетермінації, спонтанійної активності й саморозвитку (Г.С.Костюк). Люди, як відомо, поділяються на консерваторів, догматиків, конформістів, реакціонерів, революціонерів, реформаторів. І на одного реформатора, який хоче певним чином поліпшити справу, знайдеться чимало таких, які стануть йому на заваді. Адже в кожного свій рівень домагань і очікувань, своє бачення перспектив і шляхів, що ведуть до них. Не є винятком щодо цього і система освіти, бо прагнення до досконалості й розвитку в самій системі і в окремих її підсистемах може виявлятися по-різному в різні періоди. Так, за певних об'єктивних і суб'єктивних умов ініціатива може йти від управлінської ланки. Коли ж у “верхах” спостерігаються застійні моменти, таку ініціативу починають брати на себе “низи”. При цьому на диво унікальною і навіть, скоріше, уявною може бути ситуація, коли і “верхи”, і “низи” захоплюються однією хвилею новаторства, продуктивної творчості й конструктивної співпраці, коли ініціатива з обох боків знаходить розуміння та підтримку. На жаль, частіше спостерігаються соціально-психологічні суперечності, що можуть виникати на фоні традиційно упередженого ставлення підлеглих до їхніх керівників і керівників до підлеглих, особливо тоді, коли різні новації

“спускаються згори” без попереднього обговорення, узгодження, тобто директивно.

Сьогодні нерідко плановій організації життєдіяльності суспільства і його окремих секторів протиставляється дещо містифікована спроможність “ринку” самотужки спрямовувати всі процеси в суспільстві. Проте, як відомо, жодний солідний бізнесмен не піддається цій містиці і дуже ретельно планує свою підприємницьку діяльність. Напевно, й освіті не варто надто сподіватися на “ринкову стихію”, але, враховуючи її специфіку, все-таки віднаходити соціально-психологічні ресурси для узгодженого прогнозування і проектування подальшого розвитку освіти як єдиної системи.

Висновки. В одній статті важко охопити аналізом усі існуючі соціально-психологічні проблеми реформування освіти. Своє завдання ми вбачали в тому, щоб визначити сутність феномена реформування, з’ясувати специфіку соціально-психологічних проблем, що спричинюють необхідність проведення реформ, породжуються процесом реформування і можуть бути його наслідком. Особливу увагу було приділено аналізу соціально-психологічних проблем реформування освіти, які певною мірою дістали відображення в Законах “Про освіту”, “Про вищу школу”, “Про наукову і науково-технічну діяльність”, в Указах Президента “Про національну доктрину розвитку освіти”, “Про заходи щодо вдосконалення вищої освіти в Україні” й інших нормативних актах та які було виявлено під час емпіричних досліджень.

Передача досвіду новим поколінням, як зазначалося, є онтологічною функцією суспільного організму, виконувати яку потрібно з природним ентузіазмом і справжньою професійною самовіддачею. Невипадково педагогіку вважають мистецтвом, оскільки не можна вчити без творчості та любові до своєї справи і до тих, кого вчиш. У цьому – унікальність роботи вчителя, вихователя, викладача, яку по-справжньому може виконувати людина, що має до неї певне покликання. Цей дар і цю онтичну відповідальність необхідно адекватно оцінювати як у моральному, так і в матеріальному вимірах. Якщо ж оцінка не відповідає дійсності, бажання вчити, педагогічна мотивація або

просто зникають, або починають трансформуватися в мотивацію заробітчанства, комерційного ставлення до своєї професії. При цьому діти перестають бути “учнями” у справжньому розумінні цього слова, оскільки стають засобами, знаряддями, умовою заробітку грошей. А це вже не педагогічна і навіть не економічна, а соціально-психологічна проблема неадекватної мотивації суспільно-корисної діяльності особистості, що стає особливо гострою, коли набуває масоподібних форм і підсилюється дією таких соціально-психологічних механізмів, як наслідування, навіювання, психічне зараження тощо.

Досить непросто в умовах інтеграції наук і науково-предметного плюралізму виокремити в соціально-політичних, соціально-економічних, соціально-педагогічних та інших проблемах власне соціально-психологічний аспект. Сьогодні побутує думка, що все впирається в гроші. Але в ній лише половина істини. Адже, якщо з наступного понеділка кожному працівнику освіти збільшити зарплату вдвічі або й утричі, навряд чи можна сподіватися, що якість навчання паралельно зросте настільки ж. Тут маємо складну і саме соціально-психологічну проблему причинних залежностей між соціальними мотивами, можливостями та умовами, що змінюються у часі й нерідко набувають фіксованого, а то й незворотного характеру.

Особливу увагу слід звернути на нову тенденцію в розвитку соціальної психології, а саме – на поступовий перехід до дослідження базових, смисложиттєвих ставлень людини: до самої себе, до інших людей, до найближчого і віддаленого оточення, до справи, до свого народу, до світу в цілому. Ідеться про введення в контекст усього соціально-психологічного дослідження базової, загальної, фонові характеристики людського існування, про самий її смисл (П.М.Шихірев). Тобто до розглянутих вище слід додати соціально-психологічні проблеми, які виникають на рівні актуалізації людьми своїх індивідуальних, екзистенціальних, онтичних, тобто власне людських, потреб, зокрема і насамперед інтенції і потенції до суб’єктного способу буття. Проте, як відомо, повноцінна актуалізація цих сутнісних сил людини можлива лише у суб’єкт-суб’єктній, інтерсуб’єктній взаємодії з іншими шляхом взаємовигідного (розвивального) обміну душевними і духовними

ресурсами (багатствами), неповторним індивідуальним досвідом творення світу і самотворення, досвідом подолання й тих соціально-психологічних проблем, які виникають у процесі спільного руху до вершин досконалості, і запобігання їм.

Саме в контексті сутнісно-сислової соціально-психологічної парадигми набувають актуальності проблеми мотивів і способів просоціальної, морально-етичної поведінки, альтруїзму та егоїзму, взаємодопомоги і бездушного, жорстокого ставлення до долі інших людей. Звичайно, залишаються важливими дослідження проблем діяльності людини в присутності інших, динаміки групової і міжгрупової взаємодії, проблем взаємодії людей, що перебувають у різних станах (просто невдоволених життям і термінальних хворих, ВІЛ-інфікованих тощо), які опиняються у різних ситуаціях (сприятливих чи екстремальних). Звичайно, можна вводити й інші критеріальні основи для типологізації, зокрема, змістові, просторові, часові, гендерні, вікові тощо. Проте кожна з означених вище соціально-психологічних проблем можна віднести до певного типу відповідно до запропонованої нами структури соціально-психологічної взаємодії.

Соціально-психологічні проблеми можна вивчати окремо одну від одної, починати розв'язання їх тоді, коли вони небезпечно загострюються. Але, як відомо, кожна соціально-психологічна проблема має свої причини і водночас зумовлюється іншими проблемами, з якими вона перебуває у структурно-функціональному чи генетичному зв'язку. Чи є, наприклад, сенс докладати зусиль до реформування програм, технології навчання і виховання, якщо належним чином (зокрема, за браком коштів) не розв'язується проблема зовнішньої стимуляції і внутрішньої мотивації навчально-виховної діяльності педагогів і пізнавальної діяльності учнів? Отже, логічним можна вважати висновок про необхідність системно-типологічного підходу як до аналізу, так і до практичного розв'язання соціально-психологічних проблем реформування освіти.

© Татенко В.О.

ДРАМАТУРГІЧНО-РОЛЬОВІ ТЕХНОЛОГІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУСПІЛЬСТВІ ТА ОСВІТІ

Аналізуються драматургічно-рольові технології, що ґрунтуються на методах рольової гри, психодрами, соціодрами та ін. Подано коротку характеристику рольових теорій та основних методів дії. Обґрунтовується доцільність використання драматургічно-рольового підходу в практиці суспільних та освітніх реформ.

Ключові слова: драматургічно-рольовий підхід, метафора театру, роль, дія, рольові теорії, рольова гра, психодрама, соціодрама.

Анализируются драматургически-ролевые технологии, которые базируются на методах ролевой игры, психодрамы, социодрамы и др. Дана краткая характеристика ролевых теорий и основных методов действия. Обосновывается целесообразность использования драматургически-ролевого подхода в практике общественных и образовательных реформ.

Ключевые слова: драматургически-ролевой подход, метафора театра, роль, действие, ролевые теории, ролевая игра, психодрама, социодрама.

Drama-role technologies grounded on role-play methods, psychodrama, sociodrama etc. have been analyzed. Short review of role theories and basic action methods has been presented. Expediency of the attitude a drama-role attitude in social and education reforming practice has been grounded.

Key words: drama-role attitude in, theater metaphor, role, action, role-play, psychodrama, sociodrama.

Проблема. Сучасне суспільство політологи, соціологи та інші гуманітарні фахівці справедливо вважають суспільством перехідного типу. Отже, в епоху соціальних реформ дуже актуальною є проблема їх наукового забезпечення, без якого вони (реформи) приречені на провал. У попередні періоди нашої вітчизняної історії таке траплялося досить часто. Чи є прецеденти кращого розв'язання цих проблем в інших країнах? Ще 35 років

тому відомий американський соціальний психолог Дональд Кемпбелл писав: “Сполучені Штати та інші сучасні нації повинні бути готовими до експериментального підходу, до соціальних реформ, підходу, в якому ми випробовуємо нові програми, розроблені для виліковування конкретних соціальних проблем” [1, с.409]. Досвід розвинених країн Заходу показує, що вміле застосування соціальних технологій може зумовлювати великі соціальні зрушення. Це стосується не лише подолання расових, міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, розв’язання багатьох проблем безробіття, психологічного оздоровлення нації. Якщо абстрагуватися від політичних результатів (адже ставлення до цього вкрай неоднозначне), то серед найбільших досягнень Заходу, певним чином пов’язаних із застосуванням соціальних технологій, слід назвати перемогу в холодній війні у другій половині ХХ ст. Постає запитання: яким є вітчизняний науковий потенціал для розв’язання численних проблем реформування нашого перехідного суспільства?

Мета статті: аналіз деяких соціально-психологічних технологій (зокрема тих, що ґрунтуються на драматургічно-рольовій парадигмі), які мають значний потенціал для реформування суспільства та освіти.

Поняття “ролі” та “рольові підходи” у соціальній психології пов’язані з метафорою сцени чи театру. Метод метафор є досить плідним у вивченні багатьох психологічних явищ, особливо – практичних технологій. Американський учений У.Гордон використовував метод метафори в одному з найпопулярніших методів стимуляції творчості – синектиці. Метафора театру дістала втілення у великій кількості рольових теорій, що мають не тільки теоретичне значення, а й велику практичну спрямованість. Серед багатьох результатів слід назвати хоча б ідею Мак-Кормака про використання театру як метафори для терапії [2] і ще такі відомі книги – “Життя як театр” [3] і “Організація як театр” [4].

Метафора театру – одна з найсильніших метафор у соціальній психології. Це доводять декілька теорій ролей, що вважаються найбільш цікавими, плідними і практично діючими теоріями в гуманітарних науках. Театр – це модель життя, модель соціуму з усіма формами і видами соціальної взаємодії.

Драматургічна модель соціуму спирається на дві ключові категорії – “роль” і “дія”. **Роль** (що також є відповідною метафорою) є не лише соціальною нормою щодо виконання певних функцій, не лише соціальною позицією і статусом. Роль – це особистісний модус, здатний вмістити практично всі виміри особистісного. **Дія** (в “драматичному” розумінні) – дуже містка категорія, вона вміщує не лише категорії “діяльність” і “поведінка” (що є базовими в теорії діяльності та в біхевіоризмі), а й такі важливі поняття, як особистісне рішення, особистісний вибір і вчинок, на яких ґрунтуються провідні вітчизняні психологічні теорії. Категорія дії об’єднує групу практичних методів, що дістала узагальнену назву “методи дії”. Одним із найпопулярніших серед них, беззаперечно, є психодраматичний підхід. Визнаний фахівець психодрами Грете Лейтц писала, що “психодрама як психо- і соціотерапевтичний акціональний метод являє собою максимально наближену до життя форму групової психотерапії” [5, с. 27].

Теоретико-методологічною базою цієї практики, як уже зазначалося, є теорії ролей. Можна виділити п’ять найпопулярніших соціологічних рольових теорій: функціональна, структурна, організаційна, когнітивна і теорія символічного інтераціоналізму (див. [6]).

Функціональна рольова теорія (Р. Лінтон, Т. Парсонс, Е. Шілз, Ф. Батс, С. Харві) розглядає “ролі” як розподілені функції, нормативні очікування, які пропонують і пояснюють характерні види поведінки людей, що займають соціальні позиції в межах стійких соціальних систем – від груп до складних організацій і людських громад.

Структурна рольова теорія (Р. Лінтон, М. Леві, С. Надел, Р. Барт, М. Мандел, Г. Уайт, С. Уіншіп) – математично виражена, аксіоматична теорія щодо структурованих відносин ролі. Вона зосереджена на “соціальних структурах”, задуманих як стійкі організаційні кола людей (“соціальні позиції”, або “статуси”), що поділяють ті самі зразки поведінки (“ролі”), спрямовані на інші кола людей у структурі.

Організаційна рольова теорія (Н. Гросс, Р. Л. Кан, М. Ван-Селл, Е. ван-де-Влієрт та ін.) досліджує різні типи соціальних систем і прийняті в таких організаціях ролі, пов’язані із соціальними позиціями і створені нормативними очікуваннями.

Проте норми можуть змінюватись і відображати як офіційні вимоги організацій, так і тиск неофіційних груп. Суперечності між нормами зумовлюють рольові конфлікти, які індивіди мусять вирішувати.

Когнітивна рольова теорія зосередилася на відносинах між рольовими очікуваннями і поведінкою. Увага приділялася соціальним умовам, що викликають очікування, методам вимірювання очікувань і впливу очікувань на соціальну поведінку. Різні напрями когнітивної рольової теорії досліджують рольову гру (Я. Л. Морено), групові норми (М. Шериф), рольові попереджувальні очікування (Дж. Роттер, Дж. Келлі), прийняття ролі (Дж. Г. Мід, Ж. Піаже).

Теорія символічного інтеракціонізму бере початок від робіт Дж. Г. Міда, насамперед від його головної праці “Розум, самість та суспільство” [7], і продовжується його співробітниками та послідовниками – Ч. Х. Кулі, Г. Блумером, М. Куном та ін. Ця теорія інтерпретує особистість і представляє складні феномени особистості за допомогою ролей та соціальної взаємодії. Дуже важливим положенням теорії Дж. Г. Міда є *концепція самості*. Під цим феноменом автор розумів здатність бачити себе як об’єкт, тобто бути одночасно і суб’єктом, і об’єктом. Обов’язковою умовою для розвитку самості Мід вважав соціальне середовище, в якому індивід набуває соціального досвіду. Механізм розвитку самості полягає в рефлексивності, тобто оберненості досвіду індивіда на самого себе. Розвиток самості в онтогенезі відбувається у процесі дитячої гри, що проходить дві стадії: а) рольові ігри; б) колективні ігри. В результаті дитина навчається приймати на себе ролі узагальненого іншого, що, на думку Міда, є обов’язковою умовою формування самості.

У межах інтеракціоністських підходів, які інколи називають “соціологією особистості”, що спирається на поняття “роль” і розглядає життя як драматичну виставу, в останні десятиліття здійснено багато наукових досліджень, включаючи найсучасніші розробки останніх років. Вони сприймають з позицій драматургічної чи рольової моделі такі феномени, як “особистість”, “життя”, “суспільство”, “група”, “організація”. Одні з найцікавіших серед них, що розвивають драматичні чи драматургічні напрями інтеракціоністських підходів, пов’язані з іменами К. Берка та І. Гофмана. Обидва автори не вважаються

прямими послідовниками символічного інтеракціонізму, хоча їхні ідеї (особливо Гофмана) дуже близькі до цієї традиції. К. Берк є засновником теорії, яка називається “*драматизмом*”. Основна ідея драматизму спирається на два поняття – “дія” і “рух”, що різняться ступенем цілеспрямованості або довільності. І. Гофман є засновником *драматургічного підходу* інтеракціонізму, який полягає в тлумаченні соціального життя як низки драматичних вистав на кшталт тих, що відбуваються на сцені [8]. Соціальне Я людини, її самість є не власністю актора, а скоріше продуктом театралізованої взаємодії між виконавцем і публікою. Гофман розробив практичний метод “управління враженнями”, що ґрунтується на різних прийомах корекції індивідуальної поведінки людини та її взаємодії з командою (а також тактику поведінки команди). Метод управління враженнями успішно використовується в сучасних практичних технологіях створення іміджу.

Якщо для соціології роль давно стала рідним поняттям, то цього не можна сказати щодо психології (не лише загальної, а й соціальної). Якщо у зарубіжних дослідженнях все ж існують соціально-психологічні розробки, що спираються на категорію ролі, то для вітчизняної психологічної науки це суцільна біла пляма. Проте саме соціологічні й соціально-психологічні розробки, що спираються на рольову парадигму, мають значний потенціал, який можна використовувати в процесах суспільної трансформації. Засновник соціометрії, групової психотерапії та психодрами Я. Л. Морено писав: “Справді терапевтичний метод повинен мати своєю метою нітрохи не менше, ніж усе людство”. Претензії Морено на терапію суспільства виявляються, зокрема, в запропонованому ним понятті *соціамтрія*, що, як і психіатрія, покликана оздоровлювати людське суспільство.

Вивчення й науково-практичне впровадження рольових технологій мають включати три рівня наукового обґрунтування: теоретико-методологічний, емпірико-методичний і практико-технологічний. *Соціометрія* як метод і філософія суспільної динаміки є науковим забезпеченням тих практичних технологій, які можуть реалізувати суспільні трансформаційні процеси [9]. Рольові технології охоплюють такі галузі: а) рольову психотерапію; б) рольовий тренінг особистісного зростання; в) психодраму в різних галузях і тренінгах; г) соціодраму;

д) рольове моделювання, тренінг навичок та ін; е) транзактний аналіз груп, організацій, психологічних ігор тощо. Застосовувані в цих технологіях методи можна узагальнити під назвою “методи дії”.

Методи дії мають незаперечні переваги перед іншими видами практики. По-перше, вони працюють з реальними життєвими ситуаціями, а це означає, що вони максимально наближені до дійсності. По-друге, побудовані на них тренінгові та інші практичні технологічні процеси протікають не в розмірковуванні (як у більшості інших тренінгів), а в дії, що дає змогу активно використовувати не тільки інтелект, сприйняття і пам'ять, а й емоційно-почуттєві та тілесно-рухові складові поведінки людини. Це забезпечує більшу ефективність практичних рішень і добре засвоєння досвіду. По-третє, завдяки такій практиці можна сягати більш глибоких особистісних шарів. Це означає, з одного боку, можливість шукати і опрацьовувати внутрішньоособистісні перешкоди ефективної діяльності (бар'єри, стереотипи, страхи і т.п.), а з другого – розкривати внутрішньоособистісні ресурси, підвищувати спонтанність і творчий потенціал людини та соціальних груп.

Короткий аналіз методів дії слід почати з **рольової гри**, яка фактично є їх основою. Рольова гра – це модель самого життя, вона містить потенціал, який ще не до кінця з'ясовано психологічною наукою і, на мою думку, має дуже великі перспективи для практичної реалізації в надзвичайно широкому спектрі галузей. Рольова гра і побудований на ній рольовий тренінг полягають у рольовому моделюванні дійсності, тобто у відтворенні реальних ситуацій за допомогою ролей, що відповідають соціальним позиціям учасників. Роль передбачає не тільки соціальні експектації (тобто сукупність норм під час її виконання, правил поведінки тощо), а й певний типаж, характер, образ, імідж, іншими словами, певне людське обличчя. Рольова взаємодія має здійснюватися відповідно до соціальних експектацій і нормативів і згідно із психологічним типом.

Психодрама – це інтегральний метод, який включає в себе як основу рольову гру, але не обмежується нею. Важливими елементами психодрами є велика група технік, серед яких у нашому контексті найважливішими є “дублювання”, “обмін ролями”, “дзеркало”, в результаті використання яких можна

подивитися на ситуацію під різними кутами зору, сприйняти позицію іншого, зрозуміти неусвідомлені чинники поведінки тощо. Ще однією особливістю психодрами є те, що у психодраматичній рольовій грі має бути протагоніст (головний герой), який пропонує для постановки свою життєву ситуацію.

Соціодраму часто розглядають як одну з форм психодрами, хоча інколи вважають самостійним методом дії. Вона дуже схожа на психодраму, від якої відрізняється тим, що в ній розглядається тема, спільна для групи, і протагоністом виступає вся група. Соціодрама є дуже корисною, якщо потрібно подолати негативні тенденції групової динаміки, міжгрупове чи внутрішньогрупове протистояння, ворожі стереотипи, упереджувальне ставлення до позицій інших. Соціодрама може стати хорошим інтерактивним доповненням до методу групової дискусії.

Як суспільно-політична гра соціодрама, на відміну від психодрами, котра орієнтована переважно на особистість та її глибинні проблеми, за своїм означенням зорієнтована на соціальні групи і групові проблеми [10]. Аналіз проблематики, яку здатна вирішувати соціодрама, має стати предметом окремого обговорення. Тут зупинимося лише на найбільш характерних прикладах.

Метод соціодрами широко використовувався в 60-ті роки ХХ ст. у США для подолання суспільної напруженості, викликані такими чинниками, як расистський екстремізм та расові заворушення, війна у В'єтнамі, різні суспільні прояви політичної та економічної криз. Яскравий приклад застосування соціодрами для подолання психологічних коренів тероризму описала Ф. Гайслер у статті "Обмін ролями з ворогом" [11], де вона висвітлює роботу щодо подолання "образу ворога" та інших елементів праворадикалізму після терористичного акту в Золінгені 29 травня 1993 р. Можна зробити висновок, що соціодраматичний метод може бути плідно застосований у роботі з численними чинниками соціальної напруженості (класовими, міжетнічними, міжконфесійними тощо), яких дуже багато в сучасному українському суспільстві.

Аналіз практичних ситуацій (case study) – це один з улюблених жанрів будь-якого виду активного навчання. Без "кейсів" нині не обходиться практично жодний тренінг чи

семінар. Впровадження методів дії в тренінг, в інші форми навчання та освіти загалом дає змогу розв'язувати практичні ситуації на зовсім іншому рівні – в інтерактивному режимі рольової гри, що допомагає віднайти такі ресурсні знахідки, яких не може дати ніяке вербальне обговорення, котре абсолютно переважає в сучасних педагогічних технологіях.

Серед численних суспільних проблем, які можна розв'язувати за допомогою рольових технологій, як першочергові для сучасної суспільної практики та освіти виділяються такі: а) гендерні (гендерна стратифікація, гендерно-рольові конфлікти тощо); б) проблеми різних соціальних меншин (наприклад сексуальних); в) кроскультурні проблеми (міжнаціональні, міжетнічні, міжконфесійні та ін.), що включають також політичне самовизначення; г) соціальне самовизначення (соціальна та професійна адаптація, безробіття тощо); д) особистісне зростання та розвиток творчого потенціалу.

Описані методи можна використовувати в багатьох тренінгових технологіях, за допомогою яких розв'язувати багато актуальних практичних завдань. Крім психотерапії, де ці підходи використовуються вже давно і плідно, існує багато тренінгів особистісного зростання, серед яких розроблений автором тренінг **“Ресурси жіночності і мужності”** [12]. Мета останнього – дослідження різних аспектів власної жіночності і мужності, повноцінного соціального й особистісного становлення чоловіків і жінок, розкриття важливих чоловічих і жіночих ролей, звільнення від влади рольових стереотипів, поліпшення взаєморозуміння і подолання конфліктів між чоловіками та жінками у найрізноманітніших сферах життя. Теми, що порушуються на тренінгу, не визначаються заздалегідь, а пропонуються самими учасниками. Спектр тем надзвичайно широкий. Ось лише деякі з тем, що розглядалися в тренінгових групах: “Чому на життєвому шляху мені трапляються тільки слабкі чоловіки?”; “Я втомився від постійних причіпок моєї дружини”; “Я є “матір'ю” для свого чоловіка”; “Моя дружина недостатньо рахується з моїм авторитетом у сім'ї”; “Я сама повинна утримувати свою сім'ю”; “Мій чоловік не може прийняти жодного рішення самотійно”; “Я все життя страждав від авторитарної матері (бабусі, мачухи)”; “Мій чоловік нічого не робить по господарству (Я сама повинна забивати цвях)”; “Бізнес-

леді – це чоловіча роль”; “Я дружина алкоголіка”; “Чи пристойно бути жіночною?”; “Слабкою жінкою бути небезпечно (Чоловіки агресивні і можуть скористатися твоєю слабкістю)”; “Сильним чоловіком у нашому суспільстві бути неможливо”; “Якщо я не буду керувати, я не буду почувати себе в безпеці”.

Ці теми, проблеми й рішення є основним матеріалом для роботи на тренінгу. Класична психодрама може вдало доповнюватися використанням методів транзактного аналізу й системної сімейної психотерапії, що допомагає глибше зрозуміти багато закономірностей. Основою тренінгу є базові психодраматичні техніки, що дають можливість досліджувати сімейну або партнерську ситуацію з різних позицій, побачити її об'ємно, очима партнера й інших її учасників, незалежно від того, яке місце в цій композиції посідає протагоніст. Психодрама допомагає виявити особливості власної поведінки, що призводять до негативних результатів, вивчити розвиток ситуації й експериментувати з варіантами нової поведінки. Важливою складовою тренінгу є робота з гендерними стереотипами, з елементами життєвого сценарію, сімейна реконструкція і пошук ресурсу роду, робота з ресурсними ролями.

Дуже цікавим варіантом використання методів дії є ***тренінг особистісної та соціальної самореалізації***, який може допомогти проблемним групам людей, зокрема безробітним. Мета тренінгу – практично допомогти людині вирішити проблеми, пов'язані з пошуком та вибором роботи, особистісно гармонізуватися (долати особистісні перешкоди, що заважають професійному та особистісному самовизначенню).

Під час тренінгу використовуються такі методи, як рольова гра і техніки психодрами та соціодрами, зокрема: а) техніки, спрямовані на вивчення погляду, думки іншої людини, погляду на себе і на ситуацію зі сторони, рефлексію (“обмін ролями”, “дзеркало”); б) техніки, спрямовані на усвідомлення прихованого досвіду (“дублювання”); в) елементи аксіодрами (робота з цінностями); г) репетиція прийняття складних рішень (техніка “крок у майбутнє”) та багато інших методик психодрами, соціодрами, рольової гри, транзактного аналізу. Тренінг вирішує такі завдання: 1) дослідження соціально-психологічних конфліктних ситуацій, пов'язаних із типовими соціально-психологічними проблемами, зокрема, з проблемами професійної самореалізації;

2) вивчення ставлення людей до соціальної дійсності та досліджуваних проблем, з'ясування того місця, яке займає і хоче займати людина в соціумі; 3) дослідження особистісних причин виникнення труднощів на шляху професійної самореалізації особистості; 4) знаходження особистісних ресурсів для розв'язання вказаних проблем.

Людина в процесі професійного спілкування дуже часто забуває про великий арсенал рольових і комунікативних засобів, а тяжіє до застиглих стереотипних форм, що є нетворчим підходом до справи. Для того щоб допомогти їй у цьому, використовується **рольовий креативний тренінг**, спрямований на пошук шляхів подолання цих обмежень. Основними цілями тренінгу є опанування навичок творчого спілкування та навичок керування власними психологічними ролями, використання особистісних ресурсів для творчого вирішення професійних завдань, прийняття ефективних комунікативних рішень та обирання найбільш професійно доцільних способів поведінки у проблемній ситуації. В тренінгу використовуються такі методи, як : психодраматичні рольові ігри, транзактний аналіз, методи психології творчості, а також основні техніки і напрямки роботи: робота з реальними комунікативними ситуаціями, робота зі стереотипами спілкування, брейнстормінг та інші техніки стимуляції творчості, групова дискусія, уявний експеримент, техніки творчих способів вирішення конфліктів.

Рольові технології можна використовувати і в бізнесі, зокрема в **тренінгу розвитку особистісних ресурсів організацій**. Тренінг хоч і належить до бізнес-тренінгів, проте вирішує багато завдань тренінгів особистісного зростання. Він будується на основі рольових ігор з використанням реальних професійних ситуацій учасників групи. Як правило, ситуації є найбільш актуальними для групи і відповідають груповій темі. Під час гри вдається досліджувати психологічні особливості ситуації, подивитися на неї під різними кутами зору, опрацювати різні поведінкові варіанти, виявити їхній зв'язок з індивідуальним досвідом та особистими переживаннями учасників. Важливими складовими тренінгу є самопізнання (вивчення власних настанов, стереотипів, внутрішньоособистісних бар'єрів тощо) і робота з почуттями.

Тренінг вирішує багато різних завдань, у тому числі пошук оптимальних шляхів, засобів і варіантів розв'язання проблем і перевірка їхньої результативності; усвідомлення та корекція таких елементів поведінки, які викликають у людини труднощі; пошук і використання рольових особистісних ресурсів вирішення завдань, що стоять перед людиною; розвиток спонтанності, творчості та інтуїції, підвищення самооцінки.

На тренінгу можна опрацювати багато тем, зокрема, такі: *“Бар'єри спілкування”* – дослідження процесу спілкування під різними кутами зору; пошук внутрішньоособистісних причин, які заважають продуктивному спілкуванню; опрацювання різних варіантів тактик і стратегій спілкування; *“Прийняття рішення”* – моделювання ситуацій, пов'язаних із труднощами прийняття рішення, пошук причин цих труднощів, репетиція майбутніх рішень; *“Розв'язання конфліктів”* – вивчення різних ситуацій міжособистісних конфліктів, пошук засобів виходу з них, виявлення причин власної конфліктності, розвиток здатності розуміти суперника в конфлікті; *“Просування по кар'єрі”* – формування психології успішного професіонала, створення можливості відчувати себе на різних етапах професійного зростання, виявлення факторів, що допомагають чи заважають просуванню; *“Розвиток творчого потенціалу”* – дослідження поведінки в нестандартних ситуаціях, виявлення причин труднощів і пошук рольових особистісних ресурсів для їх подолання, підвищення творчої спонтанності особистості; *“Розвиток лідерських якостей”* – моделювання ситуацій керування, виявлення якостей особистості, що сприяють чи заважають прийняттю управлінських рішень, тренування в ролі лідера; *“Розвиток соціальної компетентності”* – розвиток рольової гнучкості шляхом оволодіння різноманітними ролями в ситуаціях взаємодії з людьми, розвиток умінь більш повно сприймати себе та інших; *“Я і гроші”* – дослідження ситуацій “взаємостосунків” із грошима, вивчення емоційного ставлення до матеріальних цінностей, розвиток психологічної готовності розпорядитися великим капіталом.

Впровадження рольових технологій в освіту також потребує аналізу. Скажемо лише, що використання тренінгового підходу в навчальних процесах на всіх рівнях і в усіх ланках освіти може дати дуже ефективні результати. Наприклад,

використання описаних форм роботи з гендерними проблемами може значно підвищити ефективність і результативність гендерної освіти.

Висновки. Використання практичних соціально-психологічних технологій є ефективним засобом вирішення численних соціальних проблем, яких чимало в перехідний період розвитку суспільства. Трансформаційні процеси в суспільстві та освіті мають спиратися на наукові розробки, насамперед на ті, що ґрунтуються на розвитку людського потенціалу, особистісних ресурсів та інших складових того, що ми називаємо “людським фактором”. Про це свідчать і газетні публікації, в тому числі й публікація автора статті, яка поклала початок невеликій газетній дискусії [13]. Особливе місце у впровадженні цих практичних розробок посідають рольові технології. Проте попит суспільства на наукові розробки в галузі рольових технологій ще не відповідає тим цілям і завданням, які ці технології здатні вирішувати. Потрібні державні програми, які б передбачали використання названих підходів (про що також говорилося у згадуваній газетній статті). Сучасна наука готова надати психологічне наукове забезпечення трансформаційним процесам у суспільстві й освіті. Треба, щоб таку саму готовність прийняти це забезпечення виявила і державна та політична практика, і не лише у передвиборчій кампанії, коли треба забезпечити перемогу на виборах, а й на всіх етапах і в усіх ланках державного будівництва.

Л і т е р а т у р а

1. *Campbell D. T.* Reforms as experiments // *American Psychologist*. – 1969. – vol. 24, No 5. – P. 409–429.
2. *MacCormack T.* Believing in make-believe: Looking at theater as a metaphor for psychotherapy // *Family Process*. – 1997. – V. 36, No 2. – P. 151–169.
3. *Life as theater: a dramaturgical sourcebook* / Ed. by D. Brissett & C. Edgley. – Chicago: Aldine, 1975.
4. *Mangham, I. L., Overington, M. A.* Organizations as theatre: A social psychology of dramatic appearances. – Wiley and Sons. – Chichester, New York, 1987.
5. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено: Пер с нем. – М.: Прогресс, Универс, 1994.
6. *Biddle B. J.* Recent developments in role theory // *Annual Review of Sociology*. – 1986. – V. 12. – P. 67–92.

7. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста: Пер. з англ. – К.: Укр. центр дух. культури, 2000.

8. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни: Пер. с англ. – М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2000.

9. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе: Пер. с англ. – М.: Акад. проект, 2001.

10. Гайслер Ф. Социодрама – общественно-политическая игра // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 4(5). – С. 42–44.

11. Золотовицкий Р. А. Организационная арттерапия и тренинг: Социодрама и социометрия в работе с организациями. – М.: Морено-Институт, 2003.

12. Горностай П. П. Ресурсы женственности и мужественности // Журн. практ. психолога. – 2003. – № 6. – С. 51–55.

13. Горностай П. П. Від “людського чинника” до інтелектуального потенціалу // День. – 2000. – 9 верес. – С. 4.

© Горностай П.П.

Н.В. Климчук

ІДЕОЛОГІЧНЕ У ПСИХОСОЦІАЛЬНІЙ ДИНАМІЦІ

Аналізується психосоціальний вимір феномена ідеології. Ідеологія розглядається з позицій теорії психофракталів. Це дає змогу значно ширше трактувати поняття, а також пояснювати походження ідеології як одного з найсуттєвіших чинників соціального життя за допомогою глибинних психологічних механізмів побутування індивіда й етносу.

Ключові слова: ідея, ідеологія, психофрактал, архетип.

Анализируется психосоциальное измерение феномена идеологии. Идеология рассматривается с позиций теории психофракталов. Это дает возможность значительно более широко трактовать понятие, а также объяснить происхождение идеологии как одного из наиболее существенных факторов социальной жизни с помощью глубинных психологических механизмов бытования индивида и этноса.

Ключевые слова: идея, идеология, психофрактал, архетип.

Psychosocial aspect of ideology phenomenon has been analyzed. Ideology is viewed through psychofractal theory prism. It gives an opportunity to interpret the notion wider and to explain origin of ideology as one of the most significant factors of social life with the help of in-depth psychological mechanisms of an individual and ethos existence.

Key words: idea, ideology, psychofractal, archetype.

Проблема: Феномен політичної ідеології привертає все більшу увагу науковців, але при цьому трактується переважно як зафіксований фахівцями від політики та науки комплекс ідей, який мало усвідомлюється і не артикулюється широким загалом. Однак не можна не зважати на те, що ідеологія має надзвичайно великий енергетизуючий психологічний вплив на існування й функціонування як великих соціальних утворень, так і менших груп, об'єднаних спільною діяльністю. З огляду на це доцільно розглядати ідеологію у більш широкому розумінні, а також спробувати виявити її архетипове походження та зв'язок із соціальним психофракталом нації.

Мета статті: розгляд феномена національної та політичної ідеології крізь призму психофрактального підходу і обговорення проблеми створення національної ідеології на основі архетипового походження цього феномена.

Спроби розглянути феномен ідеології крізь призму психологічної науки неминуче пов'язані з низкою небезпек більшого чи меншого зсуву в бік підходів, запропонованих іншими соціальними науками – політологією, соціологією, такими сучасними напрямками діяльності, як PR, політична реклама тощо. Разом з тим настав час зробити спробу якомога самостійнішого вивчення цього явища саме психологією, оскільки чим далі, тим більше ми стикаємося з тим, що ідеологія надто тісно пов'язана з найрізноманітнішими життєвими окремої людини, а ще більше – з груповою та суспільною діяльністю людей. Усупереч загальноприйнятому розумінню ієрархії потреб людини, де на першому місці мають бути потреби далеко не духовного характеру, історія людства дає безліч прикладів того, як ідея (чи комплекс ідей) не лише здатна домінувати над усіма іншими потребами, але й змушує індивіда чи спільноту занедбати вельми суттєві для фізичного виживання

прагнення і бажання. Саме ідеї і комплекси взаємопов'язаних ідей можуть бути і часто є причиною цілком ірраціональних з огляду на особисту безпеку та виживання дій окремих представників людства та груп їх. І пояснення цього може бути знайдене передусім у контексті психологічного знання як єдиної суспільної науки, котра намагається брати до уваги не тільки свідомі і такі, що можуть бути усвідомлені, сторони людської життєдіяльності, але й ту частину людського буття, що перебуває у сфері несвідомого та підсвідомого і, ймовірно, містить саме ті пояснення, котрих так бракує, коли ми знову й знову спиняємося перед запитанням: “Чому жива людина, індивід, особистість, представник суспільства, громадянин може піти на вірну смерть, приректи себе на муки, спрагу, голод і холод, на все те, чого він має свідомо і послідовно уникати, задля ідей, їх образів та втілення цих ідей?” Решта соціальних дисциплін, доходячи до цього місця у своїх розмірковуваннях, лаючи самих себе, вказуючи на неправомірність “впадання у психологізм”, мусять, однак, залучати до дискурсу психологічні категорії і, часом з більш, а часом – з менш помітним небажанням, усе ж звертатися до таких понять, як емоції, почуття, прагнення, несвідомі потяги, підсвідомі бажання і т.ін.

За останні десятиріччя поняття ідеології надто міцно зрослося з поняттям політики, політичного, політологічного, стало прерогативою вузьких фахових кіл і, на перший погляд, повністю втратило зв'язок із повсякденним життям. Слід, усе ж, припустити, що політична ідеологія є не чим іншим, як спробою вивести на свідомий рівень і категоризувати важливий чинник суспільних стосунків, елемент механізму, а може, й сам механізм створення та функціонування суспільних структур, який бере початок не лише у свідомій сфері.

Таким чином, з погляду психології дозволимо собі визначити політичну ідеологію **як вершечок ідеологічної піраміди в цілому, рафінований і осушений продукт переосмислення ідей та образів ідей, спробу систематизації усвідомленої частини ресурсу цього феномена та його значення для функціонування людської спільноти.** Причому загрозливим з огляду на блокування феномена ідеології у чітко визначених і начебто дуже жорстких рамках її впливу виглядає не окреслення цих рамок саме по собі, а досить категоричне

відсікання вершка ідеологічної піраміди від її нижніх і більш широких за своїм охопленням відділів, де, власне, знаходяться найбільш життєздатні її онтологічні корені, її початок і основа, а також причини її могутнього впливу на людську спільноту.

Необхідність визнати чи бодай, не заглиблюючись, зафіксувати значно глибшу вкоріненість ідеології у надрах суспільної психіки та її зв'язок не лише з політикою або навіть з політикою в останню чергу, так чи інакше виявляється у підходах представників найрізноманітніших наукових дисциплін. К. Мангейм свого часу вирізняв радикальну тотальну ідеологію, котра, на його думку, містила в собі ознаки своєрідності й характеру всієї структури свідомості певної епохи та певних груп. Він виділив “ідеологічність людського мислення” як його окрему властивість і однією з умов існування цієї ідеологічності визначив оцінно-орієнтуючу функцію свідомості, що слугує двом домінуючим підходам до дійсності: консервативному збереженню дійсності (за висловлюванням самого К.Мангейма, “власне ідеологія”) та перетворенню дійсності (утопія) [1]. Таким чином, це вже більше нагадує сприймання ідеології не лише як комплексу усталених істин, які має поділяти достатня кількість людей і які повинні слугувати чимось на зразок непорушного закону, що впливає на їхню поведінку і є лише кодексом нормативно-поведінкових вимог, але не більше. *Ідеологія у зв'язку з визнанням її оперативної цінності набуває значення сформульованої мети, хай навіть походження цієї мети може усвідомлюватися лише приблизно.* Щодо цього не зайвим буде згадати певні положення із вчення тих, хто, власне, свого часу і зробив основний внесок у те, щоб надалі ідеологія з усією своєю всеохопністю та глобальним підходом до життя вважалася надбанням переважно царини політики. Ідеться про Карла Маркса, який доволі чітко висловився з приводу так званої “самодостатності” ідеології, уявної абсолютної самостійності тих мислительних процесів, котрі лежать в основі її творення. Він назвав ідеологією отримання результатів через конструкцію, яка продукується розумом, сприймання їх як основи, а потім – реконструювання з них світу. “Реконструкція” світу з ідей, коли світ фактично ототожнюється з конструкціями свідомості, є міфологічним елементом, що більшою чи меншою мірою присутній у будь-якій ідеології. Найважливішим, на нашу думку,

тут є те, що, згідно з Карлом Марксом, основа конструйованих ідеологічних уявлень завжди прихована від її носіїв, а самим уявленням, котрі становлять приватний інтерес, надається всезагальний характер. Саме цією “самодостатністю” і уявною всезагальністю, на думку Маркса та Енгельса, визначається неправдивість та ілюзорність ідеологічних уявлень. Ф. Енгельс у листі до Ф. Мерінга писав, що ідеологія – це процес, у якому істинні рушійні сили, що спонукають мислителя до цієї діяльності, залишаються невідомими для нього самого, а за інших обставин це вже не був би ідеологічний процес [2]. Н. Луман писав, що опора будь-якої ідеології полягає передусім у некомунікованості проблеми, з якою ідеологія пов’язана, в зашифровці того, що надихає її, у невидимості її висхідного пункту [3]. Звідси ідеологія – це не лише мета, а мета зашифрована і не до кінця зрозуміла, однак надзвичайно важлива, виходячи з емоційної залученості та пристрасності, котрі завжди супроводжують зародження і функціонування цього суспільно-політичного явища, і тепер уже не буде помилкою сказати – психологічного явища.

Ідеологія не лише містить у собі сформульовану мету, життєво необхідну для зародження та існування будь-якої суспільної структури чи окремого представника соціуму, але й визначає стратегії, шляхи та механізми досягнення цієї мети. Кажучи сучасною мовою – два в одному. При тому, що основоположники марксизму фактично чи не першими поклали початок серйозному трактуванню цього поняття, котре спочатку увійшло в суспільний обіг з негативним значенням. Водночас вони започаткували і те ставлення до ідеології, яке досі утруднює глибше розуміння цього феномена. Ідеться про постулат Маркса, що продукування ідеології є спеціалізованою функцією, забезпечуваною класовими “мислителями”. У розвитку цього положення на озброєння були взяті також ленінські ідеї про нездатність експлуатованого класу виробити власну ідеологію самостійно. Отже, ідеологія має “вноситися” у свідомість робітників та у “стихійний” робітничий рух.

Власне, позиція соціальних наук щодо необхідності вимірювати існування ідеології, враховуючи її належність до організованого соціально значущого руху, зі свого боку дуже звузила значення поняття (С. Московічі). Свій внесок у цьому

напряму зробило й ототоження ідеології з міфологією, через яке вона сприймається як доктрина, що може бути заснована на науковій аргументації, але за якою визнана надмірна, необґрунтована сфера дії. Вихід за межі цієї сфери дії – результат руху ідеї від творця до користувача, у ролі якого виступає публіка. Процес оформлення первинного інтелектуального продукту в ідеологію є одночасно процесом його міфологізації, оскільки, адаптуючись до публіки, цей інтелектуальний продукт набирає форми міфу (Р. Бурдон).

І перший, і другий підхід суттєво лімітує поняття ідеології. У першому випадку ідеологія розглядається лише як атрибут організацій та інститутів, у другому – як наслідок стихійної трансформації ідей, що набувають більш масового характеру і при цьому міфологізуються. Загальним для цих двох позицій є те, що і в першому, і в другому випадку рух від наукової теорії до ідеології розглядається як процес трансформації істинного в неістинне. Видається, що саме це великою мірою підштовхнуло психологію до нескінченних емпіричних досліджень рівня усвідомлення ідеологій масами, здатності мас оперувати спеціалізованими категоріями, чітко розмежовувати різні ідеології, чітко формулювати власну належність до котроїсь із них тощо. Соціологія робить усе більш наполегливі спроби розмежувати повсякденну та спеціалізовану ідеологію і поступово вводить в науковий обіг думку про те, що не лише повсякденній, але й спеціалізованій ідеології притаманні певна спонтанність та “стихійність”, усі вони породжуються інтересами і мотивами, котрі не усвідомлюються.

Одним із доказів не лише політичної природи ідеології може вважатися те, що наше сьогодення позначене послідовним і наполегливим пошуком відповідної ідеології не тільки в політиці. Сьогодні будь-яка суспільна структура, будь-яка організація – від найбільшої до найменшої (і не буде помилкою сказати – будь-який окремих представник суспільства), незалежно від завдань, котрі вони ставлять перед собою, та специфіки їх призначення, вимушені або ж природно схильні створювати, відшукувати, розпізнавати власну ідеологію. Ця потреба зумовлена неувічними підходами чи офіційними вимогами до роботи цих структур. Вона походить зі здорового інстинкту виробити і підтримувати у нормальному стані власне життєздатність певного

соціального, суспільного, економічного чи будь-якого іншого утворення. Іншими словами, наявність щиро створеної чи радше **розпізнаної** ідеології дає змогу за мінімуму ресурсів забезпечити максимальну ефективність, тоді як штучно нав'язана ідеологія або її повна відсутність повністю девальвує який завгодно перспективний ресурс і зводить нанівець будь-які зусилля людини чи групи людей підтримати у життєздатному стані ту чи іншу структуру. Для того, щоб розширити межі поняття, є сенс звернутися до його вужчого розуміння, тим більше зафіксованого як єдино прийнятне і домінуюче. Отже, звертаючись до найбільш поширеного протягом останніх десятиріч уявлення про ідеологію як цілковито політичного явища, звернімося до політики.

Те, що люди думають, кажуть і роблять у політиці, формується їхніми когнітивними мапами, що є метафорою для базових ментальних структур, за допомогою яких люди отримують та інтерпретують сигнали з навколишнього світу, формують свої переконання і визначають свої дії або бездіяльність.

Однак існує набагато старіша традиція у вивченні політики, та, котра сягає епохи грецьких філософів до народження Христа. Ця традиція (дехто називає її “політичною філософією”) трактує політичні цінності людей та їхню поведінку у термінах їхніх ідеологій. Між поняттями “когнітивна мапа” та “ідеологія” існують певні спільні риси, але є й відмінності.

Кожна ідеологія – це комплекс ідей, котрі логічно пасують одна одній, а також певним чином відрізняється від інших ідеологій і містить уявлення та ідеї принаймні з п'яти основоположних питань. Розглядаючи ці питання, котрі, на перший погляд, є предметом політології та політики, неможливо не зважати на те, що кожне з них порушувалось у межах функціонування людської спільноти далеко не з моменту усвідомлення нею політичного як окремого напрямку діяльності людини. Відповіді на ці запитання у вигляді ідеологічних положень не просто давалися у міру їх надходження, а набувалися та верифікувалися на свідомому рівні – у специфічному процесі опанування вміння жити суспільно, на позасвідомому рівні – у процесі накопичення, “проживання”, аналізу, селекції і оформлення в образи емоційної, чуттєвої,

енергетичної та будь-якої іншої інформації, що складалася у певні матричні структури, котрі надалі впливали на світосприймання. Шляхом проб і помилок соціетальний організм виявляв можливі способи взаємодії, котрі ґрунтувалися на конкретних історичних досвідах, переживаннях, втратах та набутках і не могли бути абсолютно однаковими з огляду на те, що до кожного історичного досвіду можна прикласти відповідні, але категорично протилежні переживання. Отже, зосереджуючись на основних питаннях, зумовлених історичним досвідом суспільства, ідеологія фокусується на таких зумовлених історичним досвідом категоріях:

1. **Цінності.** Цінність є об'єктом чи ситуацією, що містить суттєве значення, щось, до чого варто прагнути. Кожна ідеологія коріниться в переконанні, що деякі цінності є важливішими за інші, а найвищі цінності забезпечують критерії, за якими оцінюються інші ідеї, переконання та дії.

2. **Бачення ідеальної держави.** Кожна ідеологія надихається баченням того, якою повинна бути держава, якби вона була організована і керувалася у найкращий можливий спосіб. І якщо держава є категорією дійсно більш політичною та політологічною, ніж будь-яка інша, то людський соціум, навколо якого вона створюється, є утворенням радше психологічним, ніж якимось інакшим. І запитання “Якою має бути держава?” може бути з успіхом задане на кшталт “Як у найкращий спосіб мають взаємодіяти люди, живучи разом, у зв'язку зі спільною належністю до цієї території, маючи спільний історичний досвід, поділяючи спільну етнічну ідентичність?”

3. **Концепція людської природи.** Кожна ідеологія містить переконання з приводу того, що примушує людей, суспільства та уряди поводитися так, як вони поведуться. І зрештою, як доводить наявний сьогодні історичний досвід, кожна із цих концепцій має достатньо підстав для існування, але жодна не може вважатися вичерпною, такою, яка б задовольнила ВСІХ членів однієї, бодай і невеликої спільноти, вже не кажучи про людство в цілому. При цьому слід враховувати те, що кожен представник людства має таке чи інакше уявлення про себе й інших людей, іншими словами, володіє подібною концепцією людської природи, а отже, є носієм певної ідеологічної компоненти, вміючи чи не вміючи назвати це відповідними

термінами. Повсякденна свідомість обов'язково містить цю компоненту, а також постійно працює над розширенням та доповненням цього концептуального підходу шляхом накопичення, перегляду та переосмислення свого життєвого досвіду. Дана концептуальна основа тим часом може реалізовуватися у межах як польової психофрактальної матриці, так і пірамідальної жорсткої (як марксизм радянського періоду), що знову ж таки доводить далеко ширшу динаміку існування та розвитку ідеології, аніж та, котра приписується їй сьогодні.

4. **Стратегія дії.** У військовій термінології стратегія нації або армії є всеохопним основним планом здобуття остаточної перемоги. Подібно до цього кожна ідеологія несе в собі стратегію перетворення існуючої держави на державу ідеальну. Водночас з позицій фрактальної психології ми можемо значно продуктивніше осмислити ту частину ідеології, що стосується стратегії перетворень, оскільки саме вона досить чітко реалізовується кожним соціумом по-своєму, незважаючи на всезагальність та універсальність засад, сформульованих на рівні міжнародних стандартів сприймання тієї чи іншої ідеології.

5. **Політичні тактики.** Тактика у військовій термінології означає маневри, до яких вдається армія чи нація з метою втілення головної стратегії. У тому ж сенсі кожна ідеологія вибирає і використовує певні способи політичної дії.

Отже, в ідеологічній політиці, як у будь-якій іншій, існують значні розбіжності не лише щодо землі обітваної, а щодо того, як туди дістатися. І, власне, психологічна близькість того чи іншого набору політичних або соціальних тактик втілення певних ідей або їх кластерів певному суспільству, суспільній структурі чи індивідові зумовлена також психологічними чинниками чи навіть більше психологічними чинниками, ніж будь-чим іншим. Вибір форм боротьби залежить передусім від психологічного складу окремого індивіда або соціальної групової істоти, а також від культурно-історичного та психологічного її досвіду, що концентрується і функціонує у її психофракталі. Власне, вибір тактики закладено у функціонуванні польових, пірамідальних або комбінованих психофрактальних матриць, а їх трансформації неодмінно ведуть до змін у тактичних підходах до втілення та реалізації мети як ідеології та ідеології як мети.

Проблема політичної ідеології досить гостро і переконливо вимагає уваги до себе після того, як з'ясувалося, що бути повністю безідейним жодне суспільство дозволити собі не може, а тим більше суспільство, котре намагається здійснити низку глибинних соціальних та політичних перетворень з тим, щоб змінити загальний напрямок свого функціонування на прямо протилежний. При цьому на перший план виходять психологічні проблеми, котрі завжди загострюються у період значних суспільних трансформацій.

Одним з аргументів на користь того, що ідеологія розпочинається, розвивається і продовжує існувати не лише в колі вузьких фахівців чи то професійних політиків, чи представників суспільних дисциплін, є те, що в її основі лежать компоненти світогляду будь-якої мислячої істоти.

На нашу думку, суспільна ідеологія і окремі її різновиди розвиваються пірамідоподібно, тобто в основі цієї піраміди лежать архетипові комбінації, що існують на рівні колективного несвідомого, закладені самим досвідом людського співіснування. Наступним сегментом ідеологічної піраміди є повсякденні свідомі настанови й елементи соціалізації, котрі також відіграють величезну роль у становленні ідеологічного компонента як окремої особистості, так і окремого суспільства. І лише найменший сегмент, завершальний елемент цієї піраміди, на нашу думку, і є тією частиною ідеології, котра володіє викристалізованим термінологічним апаратом, розробляється на рівні “его” і “супер-его”, є пріоритетом елітних політичних кіл та науковців вузької спеціалізації і, власне, дістала назву ідеології.

Таким чином, ми дійшли висновку, що ідеологія існує і виявляє себе на всіх рівнях існування та функціонування суспільства. Її ознаки можна виявити і в повсякденному дискурсі, і на рівні культури. Той факт, що в її основі лежить ієрархія цінностей, близьких для певних соціально-психологічних типів людей (психологічна індивідуальність, помножена на соціалізуючі впливи), хоч вони й не завжди можуть чітко відартикулювати і структурувати ціннісну структуру, котрою, однак, послуговуються як у повсякденному житті, так і на рівні політичної поведінки, свідчить про те, що слід детальніше розглянути процес формування ціннісної ієрархії як основоположного компонента ідеології на рівні повсякдення.

Окремою ілюстрацією життєздатності ідеології, потреби орієнтуватися на психофрактальний вимір існування етносу у створенні ідеології сьогодення як енергетичного резерву розвитку соціуму може бути приклад українського суспільства як такого, що має власну психокультурну матрицю із вписаною у неї ідеологічною компонентою, зафіксованою всім ходом його розвитку, і при цьому переживає надзвичайні труднощі у спробах адаптувати невластиві йому ідеологічні складники, засвоїти чужі для нього способи реагування та взаємодії з навколишнім світом, “створити” штучну ідеологію на місці вже існуючої, природної і властивої для нього, пережитої ним і такої, яку треба лише “впізнати”.

Однак поставлена у статті проблема не буде повністю висвітлена без чіткого роз’яснення ідеї сталкінгу. Саме з позицій цієї чіткості його визначення набуває певної схематичності і виглядатиме з огляду на езотеричні підходи урізаним. Визначення *сталкінгу як певної технології фізичного та психологічного виживання за несприятливих умов або ж таких, що можуть стати несприятливими, за рахунок засвоєння і практикування психологічних (та інших) прийомів досягнення певної непомітності в навколишньому світі* видається цілком достатнім. Отже, *сталкінг – це вміння бути непомітним настільки, щоб жити власним життям і ризикнути до власної мети, не привертаючи уваги нейтральних або бодай забарвлених емоційно складників зовнішнього світу, як друзі, так і вороги*. Це психологічне мистецтво на межі магії і прагматизму, яке має нескінченну кількість виявів. За певних умов це необхідність. Для української нації сталкінг свого часу став необхідністю на рівні здорового інстинкту самозбереження та самозахисту. Власне, головною метою, задля якої сталкінг увійшов у практику нації, і було виживання на рівні національної ідентичності.

Практикування сталкінгу за умови здійснення свідомого вибору може давати цінні досвіди і забезпечувати величезний ресурс саморозвитку. *Неусвідомлена* потреба вдаватися до сталкінгу для того, щоб зберегти принаймні власне життя, а відтак – ідентичність, яка і є головним викликом для загрозливого середовища, – це використання великих можливостей дуже невеликою мірою. Однак це краще, ніж ніщо. Зрештою, поступ до

саморозвитку не відбувається, але принаймні відбувається *певна консервація психологічного генотипу*, неможлива за умови повної психологічної бездіяльності.

Історичні умови існування української нації поставили суворі вимоги до її психологічних адаптивних механізмів. Власне, до психологічних – передусім. Суперечки щодо її права називатися окремим народом, бути окремою, а не виступати у ролі нації-сателіта Польщі, Росії, Європи чи Сполучених Штатів, мовні проблеми – від заборони спілкування українською на офіційному рівні до дискусій, чи має право українська мова існувати як державна навіть тоді, коли держава вступила у період свого офіційного існування, – все це розпочалося надто давно і триває нині, утримуючи носіїв національної ідентичності у стані неабиякого психологічного напруження. Це вимагало й продовжує вимагати застосування внутрішніх механізмів відновлення психологічного комфорту. Таким чином, нація опинилася і продовжує перебувати в ситуації сталкера. І якщо неусвідомлена необхідність на межі боротьби за виживання не відкрила свого часу тих можливостей, котрі приходять разом з практикою сталкінгу, то усвідомлення власної здатності до цієї практики може стати першим кроком до зняття психологічних заборон, що накладаються ендогенно та екзогенно протягом останніх століть. Таке усвідомлення може стати початком національного зміцнення та зростання, оскільки нація, котра, сама не усвідомлюючи того, вдалася до сталкінгу, має величезний психологічний ресурс, що потребує виходу.

З огляду на все сказане вище сама ідея збереження національної ідентичності стала віддавна суттєвою, якщо не найголовнішою, часткою національної ідеології. На нашу думку, ідеологія (національна чи то політична) не є так безмежно відірваною від повсякденного існування народу, як це впливає з наявних соціологічних та психологічних досліджень. Один із найважливіших сегментів будь-якої ідеології – її архетиповий сегмент, котрий є кластером архетипових цінностей, спільним для всієї людської спільноти. Сьогодні, говорячи про необхідність певного синтезу наявних ідеологій, учені передусім, фіксуючи це чи ні, свідомо чи несвідомо орієнтуються на цей важливий чинник. При цьому йдеться зазвичай про те, що різноманітні ідеології так чи інакше містять у собі подібні або тотожні ідеї, на

схожості яких, власне, і базується можливість створити єдину ідеологію, котра була б придатною для всіх. З цим можна сперечатися, й ідея польової матриці девальвує ідею створення єдиної, придатної для всіх і кожного ідеології, оскільки психокультурний досвід різних спільнот та соціумів містить настільки різний досвід (наприклад, переможеного або переможця) і є настільки своєрідним, що вимагати дотримання єдиного комплексу ідей щодо основоположних моментів розвитку та функціонування видається недоцільним, та й неможливим. Однак наявність психофрактальних польових або комбінованих пірамідально-польових матриць створює величезну перспективу для продуктивного взаємоіснування, взаємодії та взаємозбагачення історично та психологічно притаманних певним суспільним утворенням ідеологій.

Говорячи про українське суспільство, яке, на думку багатьох, сьогодні потерпає саме від браку ідеології, яка б зробила його функціональним та життєздатним, надала б йому необхідного енергетичного імпульсу, варто підкреслити, що воно потерпає не стільки від браку ідеологічних засад, скільки від безрезультатних спроб нав'язати йому ту ідеологію, яка не властива і не природна для нього. Наприклад, ідеологію світового місіонерства або ідеологію гордої і незалежної нації, яка радше нагадує ідеологію нації-завойовника, якою український народ ніколи не був і тому не здатен навіть приміряти до себе подібні переживання, котрі, власне, й покликані стимулювати його енергетику. Штучність подібних ідеологічних преференцій, незважаючи на їх привабливість з погляду тих, хто наполягає на їх природності, стає на шлях усвідомлення й розпізнавання справді невичерпних ресурсів українства у виживанні й самозбереженні за умов справді жорстоких історичних і різних інших випробувань, через які воно пройшло і при цьому зберегло власну етнічну ідентичність. І якщо, на думку адептів місіонерської або експансивної позиції, виживання не робить честі нації і не здатне вважатися великою заслугою на тлі колонізаторського минулого великих політичних націй Європи, то дозволимо собі нагадати приклад не менш великих заслуг з огляду на їхній надзвичайно потужний культурний та історичний вплив у межах цілого людства, нації, котрі сьогодні залишилися лише у пам'яті того самого людства, але вже більше не існують як

такі. Тому пропонуємо спробувати не вважати виживання та самозбереження нації справою простою і зовсім непочесною. Більше того, пропонуємо подивитися на це як на особливе вміння, мистецтво і цілком реальну та дієву стратегію, що є запорукою якого завгодно перспективного розвитку, якщо вона вірно і послідовно реалізована.

Нині ще не час говорити про те, наскільки вірно і послідовно втілено цю психологічну стратегію та національну ідеологію водночас українським етносом. Він все ще продовжує виживати хоча б тому, що глибинно закладена і перевірена часом реально існуюча ідеологія не може стрімко мінятися в межах десяти років, тоді як складалася вона сотнями років. Однак виживання відбувається вже на якісно іншому для нього самого рівні, ніж досі. Принаймні сьогодні вже йдеться про окрему незалежну державу, якщо ще зовсім недавно, за мірками історії, ні про що подібне ми і мріяти не могли і тим більше не йшлося ні про яку окрему національну УКРАЇНСЬКУ ідеологію. Дозволимо собі оцінити той факт, що сьогодні це можливо, а нація існує рівно настільки, щоб намагатися реалізувати цю можливість, що є результатом її психологічної спроможності до сталкінгу, а отже, й високий рівень її спроможності до розвитку в цілому.

Говорячи про сталкінг як про певну сукупність психологічних прийомів, за допомогою яких український етнос не лише не втратив контакту зі своєю психофрактальною матрицею, але й дістав змогу перейти на вищий еволюційний рівень, зафіксований у формі нового етапу політично-соціального розвитку в умовах державної незалежності, слід визначити декілька основних принципів сталкінгу. Першим із них є ***обов'язкове вміння соціального суб'єкта обирати подієве поле і застосовувати будь-яку активність лише в разі володіння необхідною інформацією про обставини навколишнього світу.*** Свідченням того, що український етнос схильний діяти саме так, є історичний, доволі недавній приклад здобуття ним офіційної незалежності. Можна скільки завгодно сперечатися з приводу того, чому вона була здобута саме тепер, а не раніше. Однак чи варто сперечатися через те, що обставини були справді найсприятливішими. Звідси досить поширена думка, що суверенність незаслужено звалилася українцям на голову, тому вони не зовсім можуть дати їй раду. Проте, на нашу думку,

такий “легкий”, на перший погляд, історичний переворот має надто складну і тривалу преамбулу, тому його не можна вважати однозначним і простим. А його безкровність і конвенційний характер свідчать про те, що нація-сталкер дуже вдало скористалася подієвим полем чи, якщо волієте, полем історичних битв для того, аби вирішити свою давню проблему, на вирішення якої вона так довго і з такими втратами очікувала.

Наступним принципом сталкінгу, котрий уміло застосовував український етнос на шляху до своєї мети, є ***відкидання всього, що на даний момент не виглядає необхідним***. Можна знайти достатньо прикладів з історії, що свідчили про вмиле використання цього простого, але такого необхідного і доволі складного із психологічного погляду підходу. З метою збереження національної ідентичності, котра на якийсь момент існування соціуму стала тим основним, що належало зберегти, аби далі взагалі щось БУЛО, відкидалися будь-які претензії соціального рівня, укладалися внутрішні психологічні угоди із самим собою, згідно з якими такі категорії, як національна гордість та гідність, перестали на тривалий час фігурувати, власне кажучи, і як предмет для обговорення, і як психологічне чи соціальне явище. І не тому, що це не мало значення, а радше тому, що важливіше було внутрішньо зберегтися, аніж загинути і фізично, і психологічно, доводячи за нищівно несприятливих умов своє право на національні почуття. Отже, тепер, коли досить часто йдеться про так звану надто велику обережність українців, дуже хочеться окремо зупинитися на тому, що така іронія сьогодні можлива великою мірою завдяки цій природній обережності. І якщо нові покоління українців можуть почуватися бодай трохи вільніше, то це теж завдяки вдалому використанню сталкерського принципу “необов’язковості”.

Ще одним принципом можна вважати ***вміння не ускладнювати і прагнення до простоти, котре виражається через зосередження на прийнятті дуже важливих рішень через з’ясування своєї готовності довести втілення цих рішень до кінця***. І навіть невелике свідчення про відсутність такої готовності здатне змусити сталкера відступити. Відступити сьогодні для того, щоб розпочати і довести все до бажаного кінця завтра.

Крім усього зазначеного, одним із важливих моментів сталкінгу є **здатність відступити від себе і в певний момент максимально розслабитися, здаючись на милість тих сил, котрі безумовно існують у навколишньому світі і безумовно впливають на нас і на все навколо нас.** Іноді це абсолютно необхідно для того, щоб усі зусилля могли виявитися іноді всупереч нам самим, знесиленим тим, що ми робили досі, й тому здатним більше напсувати, ніж допомогти самим собі.

П'ятим принципом сталкінгу **можна вважати здатність відступати, дозволяти собі відволікатися від своєї мети саме тоді, коли стикаєшся з чимось абсолютно несподіваним і незрозумілим.** На перший погляд, сталкер, вдаючись до такого прийому, виглядає просто недоречно і неприпустимо незадіяним тоді, коли, на думку інших, він має докладати надзвичайних зусиль до подолання та вирішення певних викликів зовнішнього світу. Однак його перевага полягає саме у здатності знайти можливість визначити новий шлях взаємодії з навколишнім світом, не форсуючи подій і ніби пасивно покладаючись на всіх, крім себе самого.

Перелік принципів сталкінгу на цьому не завершується. Однак тема вимагає набагато детальнішого розгляду, а в статті ми згадали лише ті з них, котрі з найбільшою очевидністю простежуються на різних етапах психосоціального та культурного побутування українського етносу. Врахування цього аспекту дає змогу по-новому підійти до проблеми створення національної ідеології, а також залучити теорію психофракталу до її вирішення.

Висновки. Ідеологія, зокрема національна, як психосоціальний феномен є не чим іншим, як набором психологічних патернів, напрацьованих етносом віками за конкретних історичних умов та обставин і таких, які дали змогу цьому етносові досягнути бажаної мети. Щодо українського етносу – це психосоціальні стратегії виживання та збереження національної ідентичності. Відтак зміни у національну ідеологію, котра бере початок у глибинних психологічних структурах, можуть бути внесені лише тривалим існуванням за інакших історичних та соціальних умов. Нові психологічні патерни потребують своєї верифікації, валідазації та ствердження, після чого вони увійдуть або не увійдуть у систему внутрішнього та

зовнішнього побутування етносу, у його колективне несвідоме, а потім і у колективну свідомість. Свідоме і негайне витворення такої прийнятної на глибинному психологічному рівні національної ідеології може бути успішним лише за ретельного врахування та вивчення історично закладених глибинно-психологічних механізмів етносу. Якщо ж новітні ідеологи спробують обійтися без цього, їхні зусилля будуть витрачені абсолютно марно, бо надумані і не підтверженні самим життям схеми відкидатимуться несвідомо, але дуже послідовно.

Література

1. *Мангейм К.* Идеология и утопия // Карл Мангейм. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994.
2. *Энгельс Ф.* Письмо Францу Мерингу // К. Маркс, Ф. Энгельс: Соч. – Изд. 2-е. – М., 1995.
3. *Луман Н.* Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социо-логос. Социология. Антропология. Метафизика. – Вып. 1. Общество и сферы смысла. – М.: Прогресс, 1991.

© **Климчук Н.В.**

П.І. Бублик

ІДЕОЛОГІЯ ЯК ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ ЧИННИК ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ

Аналізуються зміст поняття “протестна ідеологія”, необхідні й достатні ознаки для виокремлення протестних ідеологій. Обґрунтовується думка про історичний характер самої ознаки протестності в контексті ідеологічних традицій. Робиться висновок про відсутність в Україні передумов для поширення протестних ідеологій, а також про позаідеологічний характер протестних настроїв населення.

Ключові слова: протестна ідеологія, ідеологічна традиція, психосоціальний аспект ідеології, протестні настрої, соціальний протест, ідеологія протесту, протестність в Україні, протест без протесту, протестний потенціал, позаідеологічність протесту.

Анализируются содержание понятия “протестная идеология”, необходимые и достаточные признаки для выделения протестных идеологий. Обосновывается мнение об историческом характере самого признака протестности в контексте идеологических традиций. Делается вывод об отсутствии в Украине предпосылок для распространения протестных идеологий, а также о внеидеологическом характере протестных настроений населения.

Ключевые слова: протестная идеология, идеологическая традиция, психосоциальный аспект идеологии, протестные настроения, социальный протест, идеология протеста, протестность в Украине, протест без протеста, протестный потенциал, внеидеологичность протеста.

Content of “protest ideology” notion and necessary and substantial features for protest ideology defining have been analyzed. Idea on historical nature of protest ability in ideological traditions context has been grounded. Conclusion on lack of preconditions for protest sentiments spreading in Ukraine has been driven as well as on non-ideological origin of protest sentiments of population.

Key words: protest ideology, ideological tradition, psychosocial aspect of ideology, protest sentiments, social protest, ideology of protest, protesting in Ukraine, protest without protest, protest potential, non-ideological context.

Проблема. Поняття “протестна ідеологія” досить широко застосовується як у публіцистиці й аналітиці, так і в суто наукових працях. Проте чіткого його визначення, яке б містило необхідні й достатні ознаки протестних ідеологій, досі немає. Крім того, історія функціонування ідеологій засвідчує мінливість як змісту конкретних ідеологічних традицій, так і їхнього протестного потенціалу. Відтак проблематичними виявляються підстави для характеристики тієї чи іншої конкретної ідеологічної традиції як протестної.

Мета статті: проаналізувати та уточнити зміст поняття “протестна ідеологія”, виокремити її психосоціальні ознаки, а також у загальних рисах окреслити поширеність протестних ідеологій в Україні.

У межах теми, що виконувалася лабораторією моніторингу суспільно-політичних явищ протягом попередніх років, було розроблено концепцію соціальної напруженості і відповідну теоретико-математичну модель необхідних і достатніх показників соціальної напруженості [1]. Наступним етапом роботи лабораторії став аналіз зв'язку соціальної напруженості й соціального протесту. У межах цього напрямку соціальна напруженість і соціальний протест (який було уточнено через більш загальну категорію “протестна мобілізація”) було підведено під спільний знаменник – категорію “соціальний вибух” [2]. При цьому феномен соціальної напруженості тлумачився односкладно (як психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи), а категорія “протестна мобілізація” набула нового змістового наповнення: вона була проінтерпретована автором статті як єдність **протестної активності** (досвід участі в акціях протесту) і **протестного потенціалу**. Останній, у свою чергу, має трикомпонентну структуру. Першим компонентом протестного потенціалу є протестна готовність, другим – поширеність протестних ідеологій і третім – наявність та харизматичність лідерів. Усі три компоненти – це фактори динаміки протестного потенціалу і водночас його змістові характеристики.

Для аналізу одного із вказаних компонентів протестного потенціалу – поширеності протестних ідеологій – потрібно було визначити насамперед межі і зміст самого поняття “протестна ідеологія”, тобто дати перелік ознак того феномена, який це поняття позначає. Водночас, аналізуючи протестну ідеологію, не можна було оминати і пов'язані з нею протестну готовність та протестну активність.

Власне, поняття протестної ідеології широко використовується в публіцистиці й журналістиці, але при цьому й досі не набуло визначеного наукового змісту. Не намагаючись відобразити весь процес пошуку й аналізу різних тлумачень цього поняття, сформулюю визначення, яке я взяв за основу.

Протестною ідеологією називатимемо *сукупність суспільно-політичних ідей, що ґрунтується на негативній оцінці існуючого суспільного ладу, несе у своєму змісті радикальну критику цього ладу і спрямована на практичне його усунення.*

У цьому визначенні закладено тлумачення ідеології як *сукупності ідей*. Водночас зрозуміло, що ідеологія не є тотожною тому вченню, яке виражає. За своєю структурою ідеологія є не стільки відображенням й описом, скільки оцінкою, програмою дій, зрештою, закликком. У визначенні протестної ідеології я використав саме термін “ідея” як інтегральну філософську категорію, що відсилає до оцінного відображення, а не до емпірично нейтральної фіксації. Ідея позначає не суто об’єктну, а суб’єкт-об’єктну (діяльнісну) реальність: вона дає образ не просто світу (в нашому випадку – суспільно-політичного), а тих перетворень, яких світ може і мусить зазнати [3]. Тому у наведеному вище визначенні протестної ідеології можна було б вдатися до традиційного переліку: ідеологія – це сукупність уявлень, поглядів, переконань, почуттів, стереотипів, бажань, прагнень і т. ін. Сюди можна було б втиснути чи не весь соціально-психологічний категоріальний арсенал. Але я обмежився категорією “ідея” як місткою і разом з тим лаконічною інтегральною характеристикою. Ця категорія являє собою дискриптивно-прескриптивну єдність і відображає суб’єктивне ставлення. Тому відпадає потреба у наведеному вище, але завжди неповному переліку різномірних компонентів і продуктів ставлення: бажання, прагнення, переконання, почуття тощо. Як ілюстрацію такого тлумачення категорії “ідея” щодо суспільно-історичної реальності наведу кілька формулювань відомого філософа другої половини ХХ ст. Дройзена: “Рух в історичному світі завжди відбувається внаслідок того, що всередині цього порядку речей складається ідеальне відображення цих речей, ідея того, якими вони мають бути”; “Ідеї – це критика того, що є і не є таким, яким воно має бути. У міру того, як вони, будучи реалізованими, втілюються в нові умови життя і застигають у вигляді звичок, інертності, відсталості, виникає потреба в новій критиці, і так все знову і знову...”; “Праця людини і полягає в тому, щоб із цих умов виникали нові ідеї, а з ідей – нові умови” (цит. за [4, с.170–171]).

У наведеному визначенні протестної ідеології її пропонується розуміти як *специфічну* сукупність суспільно-політичних ідей – таку, що ґрунтується на *негативній оцінці*. Воно й зрозуміло, адже з усіх ідеологій я намагався виокремити саме *протестні*. І **протестність** запропонував означити через

1) *негативну оцінку* як ставлення з певним знаком, через 2) *критику* як когнітивну спрямованість і через 3) *заперечення* (або *усунення*) як практичну реалізацію ставлення на основі отриманих когнітивних результатів.

Подальше уточнення змісту поняття полягало у висновку, що протестною можна називати тільки ідеологію, яка містить *усі три* наведені вище складові: негативну оцінку, критику і заперечення через практичне усунення.

Справді, кожна ідеологія, будучи оцінним ставленням, містить негативні оцінки окремих фрагментів суспільно-політичної реальності. Проте далеко не кожна має негативну оцінку своєю домінантою, результативним вектором, так би мовити, виразом панівному суспільному ладу. Лише окремі ідеології мають негативну оцінку своєю базою, хоч необов'язково головним змістом їх є *радикальна критика*. Загальна ідеологічна оцінка панівного суспільного ладу може бути негативною, але головним ідеологічним змістом при цьому можуть стати пошук і збирання наявних позитивних моментів, їхня інвентаризація і, в опорі на ці вже наявні позитивні моменти, побудова програми позитивних реформ – таких реформ, які б дали змогу змінити загальну ідеологічну оцінку з негативною на позитивну, залишаючи при цьому місце для *суспільно-історичного наслідування*. Натомість у *протестній* ідеології критика суспільного ладу є радикальною, тотальною, всеохопною і нищівною. Така критика не може посідати другорядне місце у змісті даної ідеології: будь-який позитив сприймається не стільки як факт заперечення тотальності негативною оцінкою, скільки як виняток, що лише підтверджує правило.

Однак сукупність суспільно-політичних ідей, що ґрунтується на негативній оцінці суспільно-політичного ладу і, до того ж, несе в собі його радикальну критику, може не містити з усього цього, так би мовити, ніяких “орґвисновків”. Інакше кажучи, негативна ідеологічна оцінка і радикальна критика можуть не супроводжуватися завданням *практично* усунути даний суспільний лад. Блокувати завдання практичного перетворення можуть уявлення (які, до речі, загалом властиві класичному консерватизму [5]) про висхідну і неусувну недосконалість людської природи. Блокуючим фактором можуть бути також релігійні уявлення про земні страждання як

“випробування” або про обмеженість людського розуму, який за окремими недосконаlostями не здатен побачити “загальну гармонію”. Зрештою, блокувати перетворювальну снагу можуть і містичні уявлення про принципову ірраціональність чи передзаданість суспільно-історичного процесу. Аналогічні історіософські тези сучасному науковцеві можуть здаватись чимось екзотичним, але в історії вони панували тисячоліттями.

Таким чином було розроблено власне поняття “протестна ідеологія”, проаналізовано й уточнено його зміст. Крім того, в евристичному режимі зроблено спробу виокремити психосоціальні ознаки протестної ідеології, які не входять до її *поняття*, але емпірично фіксуються: 1) в ідеологічних програмах партій, партійних блоків чи окремих кандидатів; 2) в дискурсі політичних лідерів, їхньому спілкуванні з виборцями; 3) в дискурсі власне прихильників протестних ідеологій (так званий “протестний електорат”). Одразу зауважу, що за цим переліком ознак стоїть лише моя власна робота з партійними документами, ідеологічними текстами, виступами і публікаціями політичних лідерів, доступними соціологічними даними, в яких відображено протестні погляди населення.

До суттєвих ознак протестної ідеології я відніс: 1) стимуляцію й експлуатацію соціального невдоволення; 2) використання абстрактно сформульованих цінностей, моралістичність у політичній аргументації; 3) апеляцію до підвищеної громадянської активності, загострення громадянської свідомості; 4) конфліктність, що межує із ворожістю, аж до формулювання “образу ворога”; 5) редуccionізм, схильність до простих рішень; 6) моністичність, спрямованість до однієї конкретної мети; 7) низький рівень системності, аж до системних внутрішніх суперечностей; 8) схильність до образної персоніфікації політичних сил чи обставин; 9) утопічність, налаштованість на радикальний розрив із наявним станом речей.

Уточнення змісту поняття “протестна ідеологія” було доповнено з’ясуванням онтологічного статусу феномена, про який ідеться. Окрім анархізму, жодна з відомих ідеологій не є протестною в “субстанційному” значенні. Ми не можемо назвати ідеологічної системи, яка б упродовж свого історичного розвитку залишалась однаково протестною. Такий висновок забезпечується принципом історизму: жодна з ідеологій не є “вічною системою”,

яка до певного часу залишається прихованою, неактуалізованою, а потім колись і кимось *відкривається*. Відповідно до принципу історизму, будь-яка ідеологія є власне *ідеологічною традицією*, що має історичні координати свого започаткування, період становлення, розквіту, занепаду і, зрештою, смерті. Така схема циклу розвитку ідеології є дещо огрубленою, адже не завжди традиція розвивається односпрямовано й поступально: інколи після забуття і майже після смерті може раптово статися відродження певної ідеології. Однак загальна історична настанова полягає в десубстанціоналізації такої ідеологічної риси, як протестність. Остання є конкретно-історичною рисою ідеології як певної “мисленневої традиції”.

Ідеологія набуває рис протестності, коли потрапляє у відповідну суспільну ситуацію, точніше, коли клас, який є носієм даної ідеології, перебуває у відповідній суспільній ситуації. *Лібералізм* свого часу народжувався як спротив домінуванню публічності над сферою приватного, як рух за секуляризацію політики і усунення державного патерналізму [7]. Однак ніхто не скаже, що сьогодні лібералізм є опозиційною, а тим паче протестною ідеологією. Перетворення начебто протестної ідеології *комунізму* на найконсервативнішу ідеологічну систему в СРСР – інший приклад ідеологічних метаморфоз. *Націоналізм* на етапі державно-визвольних змагань може мати риси протестності, але в ситуації розвиненої національної держави націоналістичний квазіпротест фактично відіграє суто охоронницьку, навіть реакційну функцію. І *консерватизм*, який, здавалося б, за самим своїм визначенням аж ніяк не може мати протестної спрямованості, завжди є протестом проти тих чи інших змін, аж до перетворення на радикально протестну ідеологію (наприклад, у сучасній Росії, щоправда, в поєднанні з націоналізмом).

Другим етапом розв’язання мого завдання було вивчення перспектив *поширення* протестних ідеологій в Україні. Намагаючись з’ясувати зумовленість цих перспектив типом та рівнем *політичної культури*, я виходив із загального засновку про те, що соціальний протест як певний ідеологічний “меседж” є типовим для неінтегрованого (фрагментарного) типу політичної культури, а також для політичних культур із сильними авторитарними традиціями влади. Висновок, якого я дійшов, полягає в тому, що українська політкультурна специфіка *не*

створює умов для поширення протестних ідеологій. Зокрема, до цього висновку спонукають такі особливості політичної культури України: нестабільність державницької традиції, складний територіальний генезис, тривала політична включеність етнічних українських територій до інших державних утворень (в тому числі імперського типу), а також нинішня фактична полікультурність українського населення (реальне культурне розмежування на Східну і Західну Україну).

Протестний потенціал нинішнього українського суспільства не має сформованих та апробованих каналів вираження й узгодженого (загальновизнаного) об'єкта. Натомість суспільне невдоволення (як висхідна база для можливого соціального протесту) час від часу використовується різними політичними силами (переважно в режимі “адміністративного ресурсу”) для тиску на своїх опонентів, зміцнення власних політичних та адміністративних позицій, нейтралізації зростаючих перспектив формування організованих протестних рухів.

Важливим є факт поширення специфічного політично значущого соціального явища “протесту без протесту” – протестна за формою, але конформістська (прямо протилежна протестній) за мотивацією поведінка. “Протест без протесту” є типовим для соціально малозахищених громадян з украї нестабільною фінансовою ситуацією, низьким соціальним (а переважно й професійним) статусом і таким самим рівнем освіти, а також політичної та правової культури. Події останнього періоду розвитку українського суспільства свідчать про те, що ці маргіналізовані (політико-економічно й соціокультурно) прошарки населення є легко керованими в межах клієнтистсько-патерналістської структури відносин, яка формується у будь-якій економічно нестабільній системі.

Особливе місце серед носіїв “протесту без протесту” посідають наймані працівники східних промислових регіонів, де й досі залишається проблема значних заборгованостей із зарплати. Ідеться, зокрема, про шахтарів. Ця категорія не є типово маргінальною, проте саме її соціокультурні характеристики дають змогу ефективно використовувати цю категорію для лобіювання економічних інтересів певних регіональних фінансово-

промислових груп. Такі схеми тиску з використанням потенціалу “протесту без протесту”, зрештою, дестабілізують систему зв’язків “капітал – наймана праця”, а також “центр – регіони”. Однак з наближенням президентської виборчої кампанії використання політичними силами “протесту без протесту” посилюється й урізноманітнюється.

Відтак сучасні форми актуалізації протестного потенціалу мають переважно позаідеологічний характер. Саме позаідеологічність протестного потенціалу унеможлиблює його трансформацію в усвідомлену, компетентну й конструктивну протестну активність. Позаідеологічність є характеристикою суспільної свідомості більшості населення України. Складовими цього феномена є: 1) девальвація у суспільній свідомості класичних ідеологічних традицій (що функціонують як “ідеологічні бренди”); 2) украй низький рівень довіри до партій і ще нижчий рівень активного партійного членства; 3) брак простої і зрозумілої концепції змісту та значення соціально-політичного процесу останніх десяти років; 4) значна деморалізованість суспільної свідомості у поєднанні з гіпертрофованими цінностями індивідуального й вузькокорпоративного матеріального благополуччя; 5) низький рівень політичної культури й громадянської активності; 6) відсутність *змістовного* суспільного консенсусу щодо подальшої стратегії розвитку країни; 7) відсутність авторитетної політичної сили, яка б *безпосередньо* не залежала від фінансово-промислових груп і мала довіру більшості населення.

Незважаючи на загалом низький рівень поширеності протестних ідеологій в Україні, окремі політичні суб’єкти у своїх партійних і передвиборних програмах активно намагаються використовувати протестний потенціал українського суспільства, що склався. Натомість провладні партії прагнуть компенсувати протестну риторику опозиційних партій гранично прагматичним дискурсом й конкретикою завдань, які ставлять перед собою. Такий розподіл у використанні партіями протестних настроїв у своїх програмних документах засвідчує класичні (Маркс, Мангейм, Парето, Моска) закономірності організації політичного дискурсу й ідеологічного конструювання. Опозиційні партії

спрямовують протестний потенціал переважно на чинну владу загалом. Це надає протестові певного рівня конкретики, однак гранично звужує часові перспективи, які могли б слугувати умовою формування тривких протестних рухів. Прикладом може бути історія становлення й занепаду руху “Україна без Кучми”.

Висновок. В українському суспільстві на нинішньому етапі бракує чітких перспектив формування й поширення протестних ідеологій. Про це, зокрема, свідчить відсутність змістовних ідеологем, які могли б бути запропоновані політичними силами і сприйняті суспільною думкою. Натомість більш-менш ефективно функціонує сформована в межах провладного політичного дискурсу *міфологема стабільності*.

Література

1. *Слюсаревський М.М.* Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників // Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей. – К.: ТОВ “Вид-во гуманітарної літератури “Абрис”, 2002. – Вип. 5(8). – С. 3 – 23.
2. *Слюсаревський М.М.* Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі вивчення зв’язку соціальної напруженості із соціальним протестом) // Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей. – К.: ТОВ “Міленіум”, 2003. – Вип. 7(10). – С.3 – 22.
3. *Маркузе Г.* Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. – М.: REFL-book, 1994.
4. *Манхейм К.* Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994.
5. Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития: Материалы круглого стола / Ю.А.Красин, А.А.Галкин, А.В.Шестопал, В.И.Толстых, М.М.Федорова и др. // Полис. – 1995. – №4. – С.33 – 59.
6. *Трёлъч Э.* Историзм и его проблемы. – М.: Юристъ-Гардарика, 1994.
7. *Мизес Л.* Либерализм в классической традиции: Пер. с англ. – М.: Начала-Пресс, 1994.

© Бублик П.І.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ОСВІТИ

Розглянуто особливості становлення освітніх процесів в Україні. Аналізуються фактори, які визначають умови розвитку освітніх процесів з погляду теорії Т.Куна. Зроблено висновок про формування нової освітньої парадигми, що ґрунтується на спільній діяльності викладача і студента та спрямована на розкриття потенційних можливостей людини й соціальну детермінацію майбутнього фахівця. Як умови розвитку нової парадигми розглянуто дисциплінарні матриці проблемного навчання і принципи соціалізації педагогічного процесу.

Ключові слова: парадигма, соціально-психологічний аспект, латентні форми навчання, спільна праця, міжособистісні стосунки, дисциплінарні та соціально-психологічні матриці, творчий потенціал.

Рассмотрены особенности становления образовательных процессов в Украине. Анализируются факторы, определяющие условия развития образовательных процессов с точки зрения теории Т.Куна. Сделан вывод о формировании новой образовательной парадигмы, основывающейся на совместной деятельности преподавателя и студента и направленной на раскрытие потенциальных возможностей человека, на социальную детерминацию будущего специалиста. В качестве условий развития новой парадигмы рассмотрены дисциплинарные матрицы проблемного обучения и принципы социализации педагогического процесса.

Ключевые слова: парадигма, социально-психологический аспект, латентные формы, совместная деятельность, межличностные отношения, дисциплинарные и социально-психологические матрицы, творческий потенциал.

Issues of education processes taking place in the country have been examined. Factors determining education processes development from the point of view of T.Kun's theory have been analyzed. Conclusion on new education paradigm appearance grounded on the joint activities and aimed at person potential revealing and social determination of a future specialist has been made. Disciplinary matrixes of a problem education and principles

of training process socialization have been viewed as new paradigm development conditions.

Key words: paradigm, social-psychological aspect, latent forms of studying, joint activities, interpersonal relations, disciplinary and social-psychological matrixes, creative potential.

Проблема. Соціально-економічні зміни в нашій країні потребують принципово нових підходів до освітньої політики. З часу здобуття незалежності в Україні спостерігається відновлення інтересу суспільства до освіти: виникли нові навчальні заклади, факультети і спеціальності, значно збільшилася кількість людей, які бажають здобути професійну освіту. На жаль, доводиться констатувати, що значних якісних змін у системі підготовки фахівців не сталося, та й рівень здобутих ними знань не завжди відповідає вимогам суспільства.

Мета статті: обґрунтування необхідності зміни глобальних цілей освіти.

Сьогодні головними напрямками освітньої політики є інтеграція української освіти в європейський та світовий простір, формування національних і загальнолюдських цінностей. Постановка таких цілей вимагає зміни традиційної моделі освіти, яка зазвичай передбачала накопичення дескриптивної інформації, на нову освітню парадигму, спрямовану на формування соціально орієнтованої активної людини. Нова парадигма має на меті дати людині можливість реалізувати свій професійний потенціал у діяльності, стимулює високий рівень мотивації та прояв самоідентичності.

Оскільки структура системи освіти і процеси, які в ній відбуваються, є одним із найважливіших факторів, що впливають на соціальні зміни в суспільстві, вони потребують детального вивчення й прогнозування їх розвитку. Особливий інтерес при цьому викликають не стільки загальноприйняті положення та погляди, які склалися у певні періоди існування суспільства, скільки чинники та ідеї, що породжують зміни в системі освіти.

Так само, як аналіз явищ в усіх інших науках, можна вважати обґрунтованим розгляд процесів, що відбуваються в освіті, з огляду на концепцію структури наукових революцій, розроблену Т.Куном [2]. Хоча використання поняття “парадигма” стосовно суспільних наук є малопродуктивним, ми маємо можливість розглядати процеси навчання в методологічному,

психологічному та соціальному аспектах завдяки введеним Куном дисциплінарним матрицям. Такий підхід дає змогу простежити історію розвитку освіти й окреслити коло проблем, що потребують вивчення.

Своєчасність парадигматичної інтерпретації освітніх процесів обґрунтована появою низки праць у галузі педагогіки та психології, в яких навчальний процес часто розглядається як діяльність, котра приводить до змін практично усіх традицій, що склалися сьогодні в освітньому процесі. Ці праці викликають бажання переосмислити існуючу парадигму, тому що вона дедалі більше сприймається як неадекватна через неспроможність вирішувати нагальні проблеми освітньої галузі.

За такого підходу доцільно дати побіжний огляд історії розвитку освіти із середини XIX ст., коли завдяки працям К.Д.Ушинського було закладено гуманістичний напрям у педагогіці. Відтоді передова педагогіка спиралася у своєму розвитку на його ідеї педагогічної антропології, а пізніше – на ідеї, запропоновані М.І.Пироговим, П.Ф.Каптеревим, К.П.Яновським та іншими фахівцями в галузі освіти, які підтримали ідеї гармонійного розвитку людини. Пізніше антропологічний принцип поступився місцем більш прагматичним підходам у вихованні. Узнявши за основу філософію прагматизму, Д. Дьюї створив теорію дій і розробив відповідно до неї принципи навчання. Розвиток категорії дії вплинув на вивчення власне всього психологічного пізнання, що можна вважати категоріальним зсувом у сфері освіти та початком нової парадигми. У межах цієї теорії в 40–50-ті роки минулого століття було проведено теоретичний аналіз навчання, у процесі якого воно розглядалося як зміна вірогідності реакції. До кінця 1950-х років було сформовано “традиційну систему” навчання. Розроблені в рамках цієї системи психологічні та педагогічні концепції – інтеріоризації, формування психіки у навчанні (В.В.Давидов), поетапного формування розумових дій (П.Я.Гальперін), іманентного розвитку (Ж.Піаже) – забезпечували нормальний розвиток педагогічної науки. Саме ці ідеї було закладено в основу традиційної педагогіки, яка визначала принципи й розвиток репродуктивних методів навчання.

Починаючи з кінця 60-х років XX ст. в системі освіти почали накопичуватися проблеми. Цей період характеризувався

прискореним науковим і технічним прогресом, і швидкі зміни у розвитку суспільства були причиною розбіжності між потребою використання знань та рівнем розвитку освіти, яка була не в змозі враховувати ці зміни. Зі збільшенням потоку інформації й ускладненням виробничих технологій репродуктивні методи навчання втрачали свою ефективність, тому що еволюційний розвиток системи освіти не встигав за революційними перетвореннями у сфері науки та виробництва. У працях цього періоду послідовно проводилася думка про те, що рівень освіти не відповідає глобальним змінам у сфері науки й виробництва, і дедалі більше актуалізувалася необхідність підготовки спеціалістів якісно нового рівня.

З плином часу, крім накопичення винятково технічних проблем, змінювався світогляд суспільства, що формувалося в умовах інтенсивних змін усіх сфер його діяльності. Пріоритетними стали ідеї співробітництва, лояльного ставлення до інших поглядів, поваги до людини та її прав. Взаємодія усіх аспектів людської діяльності зумовила не тільки високий рівень розвитку науки і техніки, а й зміни в економічному, політичному та соціальному житті, що спонукало переглянути методологічні та психологічні основи підготовки фахівців. На той час (1984 р.) фахівці дійшли висновку, що існуюча парадигма не в змозі вирішувати проблеми, які накопичились у галузі освіти, і що “в педагогіці поки ще немає нової теорії або нової парадигми досить загального характеру” [4]. Почалося детальне вивчення ситуації в освіті, наприкінці 80-х років з’явилися праці, в яких було визначено новий підхід до навчання. У них, зокрема, висвітлювались особливості змісту і методики навчання з урахуванням вікових психофізіологічних рис, мотиваційної настанови, набутого досвіду та конкретної мети людини. Такий підхід передбачав зміну статусу дорослої людини, яка здобуває спеціальність, взаємозв’язок між процесами навчання та інші фактори впливу на рівень підготовки спеціалістів [4; 6; 7]. В результаті традиційна класно-лекційна система викладання поступово почала втрачати свою актуальність, тому було запропоновано ідею індивідуалізованого навчання та персоналізованого підходу до тих, кого навчають.

Зазначені зміни окреслено в методологічних працях Ю.К.Бабанського, В.І.Загв’язинського, І.М.Кантора, В.В.Краєвського та ін., де навчання розглядається як процес модифікації та

комбінування когнітивних структур. З появою цих праць утвердилася тенденція розглядати навчальний процес як якісно нову діяльність, що визначає перехід від екстенсивно-інформаційного і репродуктивного навчання до вдосконалення абстрактно-дискурсивних засобів пізнавальної діяльності та латентних навчальних форм.

Поряд з когнітивним аспектом було виділено інші процесо-продуктивні складові навчання, що ґрунтуються на методологічному аспекті діяльності викладачів. І.Я.Лернер, М.І.Махмутов, Ю.К.Бабанський та ін., намагаючись подолати негативні фактори інформативного навчання, запропонували активні методи освітньої діяльності, діалогічні й герменевтичні форми спілкування викладачів і тих, кого вони навчають, та індивідуалізацію навчання. Цей підхід і було застосовано як основу для розробки проблемних методів.

Водночас визнається факт, що вдосконалення лише когнітивного й методологічного аспектів не може забезпечити роз'язання проблем, що виникли за час існування традиційної парадигми освіти [4]. Слід відзначити, що в 60-ті роки ХХ ст., коли традиційна парадигма навчання ще повністю виконувала освітні функції, А.Халпін і Р.Крофт видали свою класичну працю, що стосувалася умов навчання в навчальних закладах, в якій підкреслювалась важливість відповідного психологічного клімату, що сприяє природному прагненню до навчання як викладачів, так і студентів [6]. Цю ідею розвинув М.Ноулз, який, розглядаючи проблему навчання дорослих, визначив сім умов практичної організації навчального процесу для підготовки спеціалістів: 1) формування клімату, що сприяє успішному навчанню; 2) спільне планування навчального процесу; 3) визначення потреб тих, кого навчають; 4) визначення цілей і напрямів навчання; 5) розвиток плану навчання; 6) безпосередня навчаюча діяльність викладача; 7) аналіз досягнутих результатів і 8) визначення подальших потреб.

Логіка визначених умов навчального процесу вимагає актуалізації психологічного аспекту та переходу на більш гуманістичні позиції, а це потребує детального вивчення особистості викладача і тих, кого він навчає, їхньої діяльності та умов її здійснення [7]. Щодо цього потрібно насамперед переглянути існуючі відносини в системі “викладач–студент” як такі, що не відповідають психологічним потребам дорослих

людей. Згідно із запропонованою педагогічною моделлю навчання, студенти перебувають у певній залежності від викладача тільки в тому розумінні, що останній визначає обсяг і послідовність матеріалу, який вивчається, і допомагає студентам у їхній навчальній діяльності. Такий підхід відповідає потребам дорослих людей, оскільки створює неформальну обстановку навчання і забезпечує індивідуальний підхід та можливість реалізації потенційних здібностей тих, хто навчається.

Відмова від традиційних методів навчання і перехід до спільної праці зумовили необхідність розглядати діяльність викладача в її зв'язку з діяльністю інших людей, що передбачає більш виражені міжособистісні ставлення. Фахівці, що аналізували причини низької ефективності навчального процесу, дійшли висновку про позитивний вплив міжособистісних стосунків на ефективність роботи викладачів і рівень навчання студентів. Вони наголошували на пріоритетності психологічного аспекту навчання та підкреслювали, що за деформованого міжособистісного спілкування навіть методологічний компонент втрачає своє значення [2; 3; 5]. Роботи із психології діяльності педагога (Н.В.Кузьміна, М.В.Кухарев, О.І. Щербаков) значною мірою змінили погляд на проблеми педагогічного спілкування та міжособистісних стосунків, які надалі розглядаються як основа соціалізації навчального процесу (В.О.Кан-Калик, С.В.Кондра-тєва, О.О.Леонтьєв, Я.Л.Коломенський).

Праці інших вітчизняних та закордонних учених, що вивчали причини кризи освіти, також підтверджують важливість актуалізації психологічного аспекту процесу навчання як можливості подолання кризових явищ. Хоча сьогодні нова парадигма освіти ще достатньою мірою не сформована, основи дисциплінарної матриці є підставою для висновку, що методологічний і психологічний аспекти педагогічної діяльності мають бути взаємопов'язані й адаптовані психологами до процесу навчання та реалізовані викладачами у практичній діяльності. Теза нової парадигми полягає в тому, що спільна діяльність за адекватних міжособистісних стосунків змінює поведінку людей, робить її більш соціальною і таким чином перетворює сам характер навчальної діяльності.

Аналіз літератури з проблеми генезису парадигми освіти показує, що, хоча змістовий, методичний та психологічний аспекти значною мірою вже досліджено, соціальний аспект

навчального процесу практично не був предметом уваги спеціалістів і не має відповідного теоретичного та прикладного обґрунтування. Досі не розглянуто питання про співвідношення особистості тих, хто навчається, і суспільства. Розв'язання проблеми соціально-психологічної складової навчального процесу зазвичай обмежується аналізом міжособистісних стосунків і не передбачає чітко вираженої соціальної складової педагогічного процесу та вдосконалення методів соціального впливу на тих, хто навчається. Хоча деякі автори, наприклад Г.Тард, вважають принцип впливу суспільства на особистість домінуючим, у більшості праць суспільство розглядається лише як система відносин, в основі яких лежить матеріальна детермінанта, котра визначає зміст спільної праці [5]. Такий погляд є дещо спрощеним, оскільки, по-перше, відомо, що діяльність кожної окремої людини вписана в систему суспільних відносин і виявляє їх суть, а по-друге, людська діяльність не завжди має матеріальний характер, хоча завжди має певний соціальний зміст.

Вочевидь, в основу соціальної матриці нової парадигми можна покласти поняття “поведінкове поле”, котре, за теорією Баркера, визначає соціальну поведінку індивіда, яка залежить від відповідних умов у певному місці і в певний час. При цьому ми вважаємо, що коректніше назвати умови, в яких протікає діяльність, середовищем діяльності, адже йдеться не тільки про поведінку, й про інші фактори умов – наявність спільної мети, інструменти, спрямованість, соціокультурні аспекти. Поняття ж “поведінкове поле” доцільно було б розглядати як соціальну складову середовища навчального процесу. Відповідно до праць С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва, Г.С.Костюка, Н.О.Менчинської, П.Я.Гальперіна та ін., в яких йдеться про роль психіки у засвоєнні соціального досвіду, можна говорити про те, що поведінкове поле в аудиторії має сприйматися студентами як модель майбутніх соціальних стосунків. Умовою формування соціальної матриці навчання може бути спільна праця в системі “викладач–студент” у межах сформованого поведінкового поля, що імітує соціальний аспект майбутньої професійної праці.

Висновки. Роботи Л.В.Занкова, В.В.Давидова, П.Я.Гальперіна, Г.С.Костюка, Х.І.Лійметса, Б.Б.Ельконіна та ін., у яких синтезовано теорії навчання та виховання, закладають фундамент для переходу до нової парадигми освітньої діяльності,

в основі якої лежить фактор, пов'язаний із структурою педагогічної взаємодії викладача і тих, кого він навчає. Логіка майбутньої парадигми базується на положенні про те, що знання, набуті під час спільної праці, стимулюють особистісний потенціал, саморегуляцію діяльності та соціальної поведінки, розширюють соціальний досвід і визначають зону перспективного саморозвитку особистості. Це положення спонукає до переосмислення суті та напрямів освітнього процесу, пошуків нових методів навчання та підвищення рівня його ефективності. Нова педагогічна парадигма передбачає перехід від екстенсивно-інформаційного навчання до інтенсивних форм і побудови нової системи, котра ґрунтується на спільній праці та міжособистісних стосунках. Значний стимульний потенціал закладено у самій цій системі, тобто у спільній діяльності викладача і студентів, головною умовою здійснення якої є спілкування. Логіка спільної діяльності як соціальної категорії потребує визначення відповідних умов її здійснення, тому дослідження соціально-психологічних явищ педагогічного процесу в системі “викладач–студенти” видаються вкрай актуальними, такими, що можуть вирішити проблему визначення нової парадигми.

Література

1. *Давыдов В.В.* Проблемы развивающего обучения (опыт теоретических и экспериментальных исследований). – М.: Педагогика, 1986.
2. *Кун Т.* Структура научных революций. – М.: Знание, 1977.
3. *Лернер И.Я.* Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974.
4. *Оконь В.* Психологические науки и запросы современной эпохи // Современная высшая школа. – 1984. – №4. – С. 3 – 15
5. *Тард Г.* Социальная логика. – М.: Знание, 1996.
6. *Halpin A.W., Croft D.W.* The organizational climate of Schools. – Chicago: Midwest Administration Center, University of Chicago, 1963.
7. *Knowles M.S.* The Modern Practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragog. – Chicago, 1980.

© Шейнгольц В.П.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРОТОЕЛІТНИХ ГРУП

Аналізуються особливості сучасного етапу розвитку української політичної еліти. Обґрунтовується припущення, що соціальні групи, які претендують на роль української політичної еліти, перебувають на проміжній стадії розвитку. Висловлюється думка, що страх та інші глибинні психічні впливи відіграють значно більшу роль у становленні політичної еліти в Україні, ніж досі прийнято було вважати. Досліджуються прояви таких глибинних психічних впливів, як страх.

Ключові слова: психофрактал, архетип, страх, еліта, протоелітні групи, ресурс, влада, регіони.

Анализируются особенности современного этапа развития украинской политической элиты. Обосновывается предположение, что социальные группы, претендующие на роль украинской политической элиты, находятся на промежуточной стадии развития. Высказывается мысль, что страх и другие глубинные психические влияния играют гораздо большую роль в становлении политической элиты в Украине, чем до сих пор было принято считать. Исследуются проявления таких глубинных психических влияний, как страх.

Ключевые слова: психофрактал, архетип, страх, элита, протоэлитные группы, ресурс, власть, регионы.

Peculiar features of the current stage of Ukrainian political elite formation have been analyzed. Assumption that social groups claiming their belonging to Ukrainian political elite are on the intermediate developmental stage has been grounded. Idea is expressed that fear and other in-depth psychic influences play more significant role in political elite formation in Ukraine than it has been considered until now. Manifestation of such in-depth influences as fear have been investigated.

Key words: psychofractal, archetype, fear, elite, protoelite groups, resource, regions.

Проблема: Процес державотворення в Україні дещо загальмувався. В його відображенні використовувалися і досі

використовуються загальноживані терміни, які на даному етапі розвитку українського суспільства не мають адекватного наповнення. Автор вважає за доцільне звернути увагу на особливості трактування терміна “політична еліта” в сучасній Україні та на глибинні чинники формування соціальних груп, які претендують на статус української політичної еліти.

Мета статті: обговорення глибинних, зокрема психофрактальних, механізмів впливу на формування та розвиток української політичної еліти.

Соціальні групи, які претендують на роль еліти в суспільстві, самі контролюють процес своєї легітимації, тому вони створюють власний образ, своєрідні “візитні картки”, у яких відкидаються недосяжні для цих груп критерії елітності і зумисно експлуатуються казкові, фольклорно-метафізичні образи “народних заступників”. Цьому типу політиків притаманні також засилля стереотипів і кліше, стабільність аналогій, обраних для порівняння, спотворення соціального діалогу традиціями тоталітарного суспільства, а також латентна агресія та захоплення метафорами (які зачіпають механізми підсвідомого, що діє в екстралінгвістичному просторі, та викликають афекти, котрі підмінюють собою нормальну дискурсну практику). В умовах, що склалися після краху комуністичної ідеології, немає такої мови, яка б давала змогу “верхнім” і “нижнім” прошаркам суспільства прозоро комунікувати [1; 2; 3].

На нашу думку, головний детермінатор елітотворення в сучасній Україні – це принципова психологічна відмінність її різних сегментів. Ця фрагментарність не пов’язана безпосередньо ні з поліетнічністю української нації, ні з територіально-адміністративним устроєм.

Безпосереднім генератором соціальних груп, які з великою мірою умовності можна назвати регіональними елітами, є унікальний для даної групи психосоціальний ресурс, який може мати економічні, адміністративні, політичні та ідеологічні відповідники. Ця теза ґрунтується на причинно-наслідковій залежності між формою розвитку суспільства та елітотворенням. Російська дослідниця політичних еліт О.В. Гаман-Голутвіна виявила, що роль єднальної ланки між типом розвитку суспільства і характером елітотворення виконує політична

система [4]. Аналізуючи природу детермінуючої функції розвитку стосовно політичної системи та причинно-наслідкову залежність між характером системи і процесом творення еліти, можна зробити висновок, що для України актуальною є одна із двох основних моделей елітотворення, а саме – *мобілізаційна*.

Психологічний аспект мобілізаційної моделі розвитку суспільства полягає в існуванні “зовнішнього ворога”, очевидної або вигаданої загрози цілісності системи, в ім’я чого соціум закликають до “затягування пасків”, до економічної та політичної самопожертви, “щоб не було гірше”. Усередині елітарних кіл ця модель характеризується політикою взаємних поблажок, торгу задля консолідації спільної бази і політичного режиму в цілому. Протягом тривалого часу засобом такої консолідації для України був антикомунізм. Третя складова мобілізаційної моделі – універсальні стабілізатори курсу у вигляді олігархів (для прикладу – Лазаренко, Рабинович).

Таким чином, традиційна для колишнього Радянського Союзу схема елітотворення лишила незмінним головний системотворний принцип – тотожність еліти і влади. Його можна назвати “візантійським” (двір, полководці, “сім’я” та позаінституціональні центри прийняття рішень за наявності формально самостійних від “царя” органів влади). Істотне розчинення державних інтересів у приватних та високий ступінь “приватизації” державних інституцій самодостатніми політико-фінансовими структурами зумовлюють неефективність сучасних правлячих верств України з огляду на ті завдання, які об’єктивно покладаються на еліту.

Уся складність формування єдиної національної еліти в Україні пояснюється такими чинниками. Перший – украї високий рівень недовіри населення до влади як такої, тому будь-який впливовий політик потрапляє в парадоксальну ситуацію, за якої він повинен дистанціюватися від самого себе як функції, щоб зберегти вплив авторитету. Другий – очевидна взаємна ворожнеча між усіма органами влади на всіх рівнях, котрі радо вказують на помилки своїх конкурентів у боротьбі за соціальний вплив, сприяючи цим самим їхній політичній загибелі. Третій – традиційне усунення “президентською” групою можливих альтернативних центрів впливу – наприклад, класичні вже для

України зняття прем'єрів, як тільки вони починають відігравати помітнішу політичну роль.

За даними Національного інституту соціальних досліджень (НІСД) (2003 р.), вітчизняна еліта має високий (понад 50%) ступінь спадковості, такий самий він і у представників вікової категорії 50–60 років, в осіб сільського походження (54%). Сучасна ситуація в українській еліті, як стверджує НІСД, триватиме ще 7–10 років і матиме вигляд напівдемократії, або “фасадної” демократії.

Тому еліти України за нинішніх обставин можуть формуватися й існувати лише за рахунок чинників, котрі найменше піддаються руйнівним впливам конкурентів. Це і *територіальна окресленість*, яка має ще й символічну функцію, оскільки кожен “дійсний член” регіональної елітарної групи продовжує ідентифікувати себе з нею, і *часовий континуум*, в якому формувалися основні валідні цінності даної групи і в якому продовжують жити основні носії цих цінностей, і *ресурс*.

Під *ресурсом регіональної політичної групи* ми розуміємо суму психосоціальних характеристик, які визначають її модель, тип і мету поведінки. Ресурс має такі виміри:

1) економічний, який, окрім товарно-грошового еквівалента, включає в себе всю сферу соціальних комунікацій, пов'язану з економікою;

2) ідеологічний, за допомогою якого дана політична група використовує свій потенціал для боротьби з конкурентами в актуальному ідеологічному просторі;

3) архетиповий, що може стосуватись усієї сукупності міфологем, покликаних легітимізувати дану політичну групу в історичній перспективі, зробити її інструментом зберігання і трансформування локальних культурних кодів.

Ресурсні основи локальних елітних груп в Україні перебувають у різних площинах, тому не конкурують між собою. Отже, системний конфлікт усередині української політичної еліти, який міг би її трансформувати в соціальну верству, рівновіддалену від влади і від народу для найбільш оптимального здійснення своїх функцій, сьогодні неможливий. Ресурсні основи чотирьох головних еліт не тільки різняться економічним показником або територіальною ідентифікацією, а й лежать у різних часових вимірах. Це дає змогу уявити хронотоп української політичної еліти як простір, у якому дифузно

протікають абсолютно різні історичні процеси, а представники цих тенденцій живуть у настільки різних психологічних станах, що, фізично перебуваючи поруч, просто не бачать інших впритул.

Попереднє дослідження, проведене на замовлення автора Київським міжнародним інститутом соціології з 6 по 15 червня 2003 р., мало на меті виявити відмінності у ставленні до столичних і регіональних політиків. Лише для 19% ці відмінності були неістотними, а для решти довіра до політиків місцевого походження збільшувалася з віком опитуваних. Це виявилось також актуальним для людей із низьким освітнім рівнем.

Автор у 2003 р. провів експертне опитування у містах Києві, Харкові, Кіровограді, Дніпропетровську, Донецьку, Львові. За підтримки громадської організації “Комітет виборців України” було визначено для кожного міста найбільш типового у своїх оцінках *журналіста, місцевого політика та адміністратора*. Тобто експерти представляли, відповідно, ліберальний, етатистський та бюрократичний погляди на українську еліту. Усім їм респонденти задавали запитання на кшталт:

1. Чи існує в Україні політична еліта?
2. Чи існує у Вашому регіоні політична еліта?
3. Чим насамперед керується політична еліта у своїх діях?
4. Назвіть типового, на Вашу думку, лідера політичної еліти.
5. За допомогою чого він здійснює свій вплив?
6. За якими ознаками ділиться політична еліта?
7. На які основні групи-клани можна її розбити?
8. Які стосунки домінують між елітами ?
9. Навіщо взагалі потрібна еліта?

Це дослідження, а також вивчення публікацій і виступів українських політиків у пресі дали підстави припустити, що українська політична еліта поділяється на “донецьку”, “львівську”, “дніпропетровську” та “київську”. Умовні назви цих груп не повністю збігаються з географічними назвами територій, бо, як зазначалося вище, кожна із цих територій є носієм власної міфології і власного конкретного ресурсу.

Для *донецької політичної еліти* ресурсом є вугілля, яке за своїми емблематичними характеристиками не лише символізує сильний економічний потенціал регіону, а й задіює весь механізм ще радянської пропаганди, котрий оспівував шахтарів як людей вибраних, еліту робочого класу.

Львівське (галицьке) політичне угруповання і за характером ресурсу, і за психосоціальними характеристиками належить до контреліти. Ця еліта декларує історичне право монополювати володіти і розподіляти такий ресурс, як “національна ідея”. Незважаючи на те, що сам термін у наближенні розпадається на кілька історично незавершених політичних та психосоціальних процесів, завдяки активній участі всіх верств населення та їхніх предків у цих процесах ця політична еліта активно експлуатує відчуття вибраності мешканців регіону як найяскравіших носіїв національної ідеї.

Дніпропетровська еліта являє собою стійке регіональне утворення, ресурсною основою якого у психологічному сенсі є досконале вміння виховувати управлінські кадри. Вміння керівництва, підсилене спогадами про успішність радянських керівників дніпропетровського походження, несе в собі резонансну домінанту, завдяки якій цю еліту можна назвати бюрократичною.

Київська еліта належить до антрепренерського типу еліти. Її представникам притаманна відмова від попередніх політико-територіальних зобов'язань в ім'я оволодіння надзвичайно сильним ресурсом – можливістю безпосередньо впливати на кадрові зміни у вищому ешелоні влади та на напрямок фінансово-грошових потоків. Ця еліта рекрутує у своє середовище маргіналів з інших еліт за умови, що вони відмовляться від власної регіональної ідентичності, готовності прийняти будь-які наступні “правила гри” без обговорень і максимальним зрощенням із центральною владою.

Таким чином, можна констатувати, що існування таких стійких політико-фінансових утворень, як регіональні політичні еліти, є психосоціальною основою для зміни адміністративно-територіального устрою України в напрямі федералізації. Наочним прикладом того, як функціонуватимуть регіональні еліти в разі зміни устрою держави з унітарного на федеральний, є *кримська еліта*. Вона функціонує у винятково замкнутій соціально-психологічній системі Кримського півострова з яскраво вираженим сезонним циклом включення в масштабніші процеси, що відбуваються в Києві та Москві. Безпосередні лідери кримської еліти (Грачов, Куніцин) мають мінімальні індекси цитованості в українських та російських засобах масової інформації, але символізують “курортний” ресурс, який у масовій

свідомості громадян України і Росії є їхньою національною власністю.

Оскільки ми припускаємо, що українська еліта – це композиційно незавершене явище, тобто що процес елітотворення перебуває в точці біфуркації, то слід з'ясувати, чи можна трактувати поточні складові цього процесу як соціальні інститути. Ознаками соціального інституту можна вважати існування певного кола суб'єктів, які в процесі своєї діяльності вступають у стосунки, що набувають сталого характеру.

З огляду на предметний критерій, тобто на характер своїх змістових завдань, регіональні протоелітні групи не відповідають таким вимогам. Інституціоналізація еліти на даному етапі не входить в коло її стратегії, оскільки умови її оптимального функціонування – близькість і неточна відповідність соціальним критеріям, зокрема етико-моральним, створює простір для психологічних, суспільних і політичних маневрів. Іншими словами, тяжіння до формальної інституціоналізації українській еліті як соціальній групі не притаманне. Ми з більшою певністю можемо трактувати еліту як неформальний соціальний інститут, який саморегулюється через звичаї, традиції та соціальні норми, вироблені даною конкретною групою і чинні лише для неї. Тому звична для опису суспільних процесів системно-структурна парадигма не розглядається для того, щоб точно окреслити і сформулювати подієве поле, в якому функціонує українська еліта. Але для того, щоб збереглися операціональність та методологічно коректне трактування поняття “еліта”, слід скористатися інституціональним підходом до трактування, наприклад Дж. Хоманса. Зокрема, заслуговує на увагу його теза про те, що будь-який соціальний інститут є психологічним за походженням і способом утворення, якщо має стабільний продукт обміну діяльністю, а це збігається з притаманним українській соціальній психології “вчинковим” підходом.

Сьогодні можна з впевненістю стверджувати, що таким стабільним психологічним, соціальним і політичним продуктом обміну для еліти є гроші як еквівалент цінності даної соціальної групи в її власних очах. Сьогоднішня українська протоеліта створила грошовий обмін як замітник повноцінної суспільної комунікації, як еквівалент не лише економічного зворотного зв'язку. Тобто звичайні товарно-грошові відносини в операціональній системі української протоеліти посіли чільне,

архетипове місце й опосередковано створюють нові символічні форми міжгрупової комунікації.

Крім того, за Хомансом, соціальний інститут – це кінцевий продукт історичного розвитку певної сфери діяльності. Структурно-функціональний аналіз додає до цього ще й ту обставину, що кожен інститут існує як наслідок своїх стосунків з іншими в соціальній системі, а також ґрунтується на положеннях про визначеність для них у суспільстві специфічних функцій, що сприяє досягненню гомеостазису та інтеграції суспільства.

Власне, невідповідність українських протоелітних груп останньому постулату і свідчить, що ці групи перебувають на ключовій стадії свого розвитку. Розмитість соціально-психологічних патернів поведінки в Україні змушує ці групи не тільки самим лишатися у стані постійної багатозначності й невизначеності, а й сприяти пролонгації такого стану в суспільстві, оскільки саме це і забезпечує їм згаданий вище гомеостазис.

Утім, якщо функції якогось соціально-психологічного феномена є суспільно значущими і їхня номенклатура та структура наближаються до тих, що виконуються в суспільстві соціальними інститутами, то це буде суттєвим доказом інституціональної природи цього феномена. Адже саме соціальні інститути утворюють головний елемент психофрактального механізму, завдяки якому суспільство регулює соціальний гомеостазис, тобто здійснює принцип самовідтворення нетотожних множин, якими в нашому випадку є протоелітні групи.

Отже, закономірності функціонування української протоеліти впливають з її структурної незавершеності, свідомої неструктурованості її первинних елементів – протоеліт – та наявності постійної підвищеної тривожності як атрактора.

Комунікативний аспект спілкування соціальних груп, якими є українські протоеліти, полягає у високому рівні фрустрованості всіх учасників цього процесу. Із впевненістю можна сказати, що високий рівень взаємної настороженості, делегований лідерами цих груп своїм найширшим послідовникам, має ті самі пакетні характеристики, що й особистісний імпульс страху, трансформований у різні варіанти соціальної поведінки.

Високий рівень тривожності як у середовищі політичних еліт, так і серед тих, хто дає їм оцінку, сам не належачи до еліти,

пояснюється також дихотомією “учитель – учень”, коли менторські функції виконує елітна група або її персоніфікатор – політичний лідер чи представник цієї групи стосовно решти суспільства (як правило, за посередництвом ЗМІ). Політична еліта у такий спосіб може виконувати і функцію генератора “зміщеної агресії”, коли відбувається переадресування соціальних фрустрацій.

За незавершеності формування української політичної еліти та спільності соціально-психологічних процесів, що відбуваються у виділених нами протоелітних групах, психофрактальний підхід дає змогу чіткіше побачити схожість механізмів функціонування кожної групи і, як наслідок, передбачити динамічні особливості української еліти у майбутньому. Високий рівень ситуативності у визначенні фрактальних механізмів функціонування української еліти дає змогу виявити системні стратегії, які прямо не пов’язані з особистісними чинниками. Таким чином, ми можемо значною мірою уникнути оцінності при дослідженні цього питання за допомогою психофракталу.

Для розуміння того, чим, власне, є психофрактальний механізм взаємодій різних груп української еліти, потрібно визначити, якими є стабільні регулятори комунікативної поведінки, який вони мають рівень операціональності і чи є тільки еквівалентами, що належать до більш глибинного ієрархічного рівня.

Дані опитування експертних груп та вивчення поточної української преси свідчать, що для вивчення явища неможливо вжити стандартну дихотомію “орієнтація на результат” і “орієнтація на людину”, оскільки для представників української еліти домінуючим є поняття результату, а вже потім гуманістична складова або додається до нього, або випускається як начебто загальноприйнятна.

Оскільки та чи інша протоелітна група функціонує і самовідтворюється в умовах триваючих соціальних деформацій, то тип реагування на ці деформації і визначає тип конкретного сигналу, який осцилюватиме між периферіями контактуючих груп. Маргінали цих протоелітних груп, як ті, котрих рекрутували недавно, так і ті, які з різних причин скотилися вниз ієрархічними східцями, трансформують автентичну *тривожність* своєї групи у

міжгрупову комунікацію, оскільки для них ризик є єдиним шансом завоювати підвищену прихильність своєї групи.

Для того щоб з'ясувати, яку роль відіграє у соціальній групі української протоєліти згадана вище тривожність, розглянемо цей психологічний стан за шкалою *тонус – алертність – тривожність – стрес – страх*. Очевидно, цю шкалу можна розширити в обидва боки, наприклад за рахунок анемії та паніки, але обидва психологічні стани призводять до фактичного розпаду соціальної групи і звужують дане переживання до особистісного рівня.

Процес вироблення спільних патернів поведінки на етапі створення соціальної групи є найбільш динамічним і взаємно цікавим для її учасників. Оскільки групові ролі ще остаточно не розподілені, існує можливість стрімкої кар'єри, ризики ще не призводять до фатальних наслідків.

Наступний період розвитку протоєлітної групи кореспондується зі *станом алертності* – підвищеного рівня колективної уваги до процесів структуризації, які відбуваються всередині еліти, та викликів зовнішнього середовища, оскільки перед групою постає необхідність селективно підходити до зовнішніх сигналів і водночас із завершенням процесу самоідентифікації відповідати лише на ті з них, які сприятимуть її гомеостазису.

Стан колективної тривожності для групи настає:

- коли її лідери починають будувати свою тактику і стратегію на одній з типових лідерських помилок;
- коли у групі остаточно сформується конкурентний вплив за місце лідера;
- коли з'ясовується, що зовнішні виклики для групи мають не чіткі соціальні маркери, а лише агресивну динаміку, спрямовану на абсорбцію або руйнування даної групи як структури.

Наростаюча тривожність, виходячи з кулуарної специфіки внутрішньоєлітних стосунків, спрямована передусім усередину групи. І оскільки на цьому етапі протоєлітна група вже перебуває в полі зору аналогічних конкурентних груп та істеблішменту, то фрустрація, не маючи ніякої змоги виявитися назовні, зростає всередині неї. Як на індивідуальному рівні, так і на рівні колективного несвідомого первинний імпульс хаосу, який, поступово форматується зусиллями членів групи, спочатку

позиціонується як зовнішня загроза, проти якої об'єднується дана група, на цьому етапі стає знову деструктивним чинником і впливає на колективну психіку групи як атрактор. Тобто як чинник, що є визначальним при складанні як групової стратегії, так і індивідуальної поведінки.

Усі публічні висловлювання лідерів політичних українських протоеліт рясніють термінами відвертих або прихованих погроз, констатації агресії, захисту або нападу. Делеговані таким чином через політичного лідера групові інтенції виявляються винятково у термінах, якими зазвичай змальовуються негативні емоційні стани. Така емоційна поведінка, у свою чергу, генерує як зворотний зв'язок із членами групи, сигналізуючи їм про високий рівень зовнішніх загроз, так і зв'язок з іншими аналогічними групами, які сприймають тривожні сигнали конкурентів як виклик або загрозу безпосередньо для себе. Це сприяє тому, що протоелітна група, аби виправдати свою поведінку у власних очах, починає функціонувати в режимі стресу. Оскільки єдиним конструктивним модулем для впливу на зовнішнє середовище є фінанси даної групи, то вона починає інтенсифікувати товарно-грошові відносини із зовнішнім середовищем і всередині себе. В цьому сенсі можна говорити про позитивну роль стресу не тільки для окремої особи, а й для соціальної групи.

Якщо зазначені вище зусилля не приводять групу до відчуття динамічної рівноваги та адекватності зовнішнім умовам, то первинний імпульс хаосу перестає піддаватися раціоналізації, яка досі утримувала групу разом, працювала на позитив і наближається до своєї первинної психофрактальної форми. На цьому етапі лідер політичної протоеліти та його найближче оточення переживатимуть страх у повному обсязі. Від цього моменту лідер або знаходить шляхи перегляду соціальної динаміки своєї групи, або повертає її до рівня усередненої тривожності. Це дає змогу у майбутньому легше маніпулювати членами групи, нагадуючи про те, що були й гірші часи, а також закріпити свій лідерський статус, частково асоціюючи себе з архетипом Батька-покровителя. Якщо цього не станеться, то панічна реакція лідера призведе до чергової несистемної помилки, за якою настає психологічний, економічний та соціальний розпад протоелітної групи.

Характерною особливістю згаданих вище українських протоелітних груп є те, що всі вони без винятку великою мірою залежать від своїх лідерів, що, у свою чергу, додатково свідчить про соціально-психологічну незавершеність процесу елітотворення в Україні. Типова еліта, крім того, що виступає в ролі сформованого соціального інституту, виконує свої функції не через лідерський менеджмент, а через саму традиційну природу своєї структури. У сформованій політичній еліті кожен її член функціонує як лідер, тобто за психофрактальним підходом він і є тим постійним джерелом самоафінності, яке безперервно генерує довкола себе нетотожні множини політичного подієвого поля. Цим, наприклад, пояснюється, чому:

1) всяке повідомлення від даної групи, яке виходить назовні, можна зчитати правильно лише тоді, коли воно вміщується у знакову систему, де є глибинні психологічні коди, оскільки по суті воно архетипове і метакомунікативне, і кожне повідомлення має на меті викликати емотивно-вольову, а не змістову реакцію;

2) усе подієве поле довкола протоелітної групи не існує саме по собі, а містить сліди чийогось персонального впливу на дану групу. Незначні зміни курсу валют, затримка виходу газети з друкарні, порядок розміщення телесюжетів у новинах, навіть хвороби або ДТП – у всьому відшуковують насамперед слід конкурентів. Навіть якщо він там справді є, то вся подія оцінюється не як наслідок сукупних дій конкуруючої групи, а як результат персонального всеохопного впливу її лідера. Тобто антропоморфізуються навіть такі зміни подієвого поля, які не мають нічого спільного із цілеспрямованим впливом. Вихід із ладу комп'ютера через технічну несправність пояснюється витонченою хакерською атакою конкурентів, несправність замка в дверях – наслідком спроби злому тощо;

3) спілкування з іншими членами схожих груп має характер міжплемінного символічного обміну ритуальними предметами. У нашому випадку еквівалентом таких “предметів сили” є гроші або те, що їх символізує. Таким чином, система цінностей протоелітної групи зводиться за способом функціонування до архаїчних вірувань.

Тому можна зауважити, що в середовищі політичних протоеліт існують такі прояви глибинних психічних впливів, як:

- *фетишизм* (прапори, гасла, плакати, емблеми), який через вплив архетипів має на меті перетворити матеріальні предмети в містичні речі-знаки і нав'язати цей містицизм сприйняття суспільству як значущий. Цим пояснюється непомірно велике значення, яке надається різній наочній агітації під час демонстрацій;

- *анімізм* як наслідок персоніфікації усього, з чим стикається група;

- *магія*: а) голосування на мітингах та скандування гасел-закликів політичними протоелітами, тому завжди “одноголосні” рішення мітингів є насправді демонстрацією потенціалу магічних впливів своїм противникам; б) функцію майже неприхованого жертвування виконують віддавання голосів під час голосувань у Верховній Раді своїм противникам в обмін на взаємні поступки. В періоди парламентських криз або при формуванні ВР нового скликання практикується також “додавання” депутатів зі своєї групи до іншої, дружньої, як сучасна форма жертвування в політиці. Вираз “потрібно іти на жертви”, який часто можна почути від політиків, фактично не означає справжнього жертвування чимось життєво важливим. Такий вираз має на меті підкреслити особливу цінність конкретного символічного обміну (наприклад, поступки під час формування коаліційного уряду);

- *обраність* для лідера протоелітної групи – це не лише констатація факту, що він посідає чільне місце на верхівці пірамідальної матриці. Для лідера як для генератора психофрактальних процесів у своїй групі недостатньо простого визнання себе лідером. Архаїчна обраність передбачала наявність спеціальних “шаманських” хвороб, прикметних фізичних вад, “чудесних” фактів біографії як свідчень того, що вищі сили вказують саме на дану людину як на легітимного провідника своєї волі. І якщо його слова чи дії іноді незрозумілі, то лише тому, що не дістали належного і кваліфікованого тлумачення. Сучасна обраність політика передбачає проходження через складну процедуру балотування та підтвердження його нового статусу. І така обраність, як наслідок виборчого процесу, абсолютизує роль лідера для групи;

- *шаманство*: в середовищі сучасної української протоеліти цю нішу надійно посіли політконсультанти та фахівці з PR-технологій. Причому наділяли їх “шаманськими” функціями

самі лідери протоелітних груп, яким на початку становлення завжди був потрібний кризовий менеджмент і ніколи – розробка конкурентних стратегій чи іміджмейкерство.

Отже, глибинні рівні магічних архаїчних вірувань поступово обростають різнорівневими соціальними зв'язками. Вони утворюють психофрактальну матрицю змішаного типу з виразним переважанням пірамідальності. Якщо психофрактал такої протоелітної групи мусить інституціоналізуватися, то група стає перед необхідністю редукції неформальних методів впливу на своїх членів та на зовнішнє середовище. Коли група потребує збільшення ступенів свободи і можливостей для впливу, вона не формалізується, водночас втрачаючи інституціональні важелі управління своїми ресурсами. Але в кожному випадку як публічна, так і прихована активність такої групи є специфічним утіленням архетипових виявів як глибинних шарів колективної психіки.

Література

1. *Вовк В.* Социокультурные факторы формирования массовых умонастроений в Украине // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 28 – 39.
2. *Білий О.* Україна 1991–2000: рух у часі, що зупинився // Дзеркало тижня. – <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/306/28180/>
3. *Почепцов Г.* Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2003.
4. *Гаман-Голутвина О.В.* Политическая элита – определение основных понятий // Кафедра. – 2000. – №3. – С. 15 – 23.
5. Сучасні українські еліти: штрихи до портрету. – К.: НІСД, 2003.

© **Покальчук О.В.**

Т.М.Титаренко

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ ЯК СПОСОБУ САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Життєві домагання розглянуто як спосіб самоздійснення особистості, інструмент засвоєння минулого досвіду та прогнозування майбутнього шляхом ієрархізації життєвих цілей. Проаналізовано, яким чином життєві домагання впливають на усвідомлення людиною свого життя, вибір його напрямку та якості. Визначено такі головні функції життєвих домагань, як оцінна, стимульна, футуристична (породжувальна), самоконтролю та усвідомлення.

Ключові слова: життєві домагання, самоздійснення особистості, функції життєвих домагань, самопрогнозування.

Жизненные притязания рассмотрены как способ самоосуществления личности, инструмент усвоения прошлого опыта и прогнозирования будущего путем иерархизации жизненных целей. Проанализировано, каким образом жизненные притязания влияют на осознание человеком своей жизни, выбор ее направления и качества. Определены такие основные функции жизненных притязаний, как оценочная, стимулирующая, футуристическая (порождающая), самоконтроля и самосознания.

Ключевые слова: жизненные притязания, самоосуществление личности, функции жизненных притязаний, самопрогнозирование.

Life aspirations have been viewed as a way of personal self-achievement, an instrument of previous experience acquiring and prognostication of the future with the help of life goals hierarchy creation. It has been analyzed how life aspiration cause an impact upon human life realizing, choosing its direction and quality. The main functions of life aspirations have been defined as following: estimation function, incentive function, futuristic (producing function) self-control and realizing function.

Key words: life aspirations, personal self-achievement, life aspirations functions, self-prognostication.

Проблема. Актуальність дослідження психологічного змісту нового для вітчизняної психології поняття “життєві домагання” визначається бажанням зрозуміти, як відбувається особистісна самопобудова, що (крім незалежних від людини зовнішніх факторів) активно впливає на саморозгортання особистості. У цьому контексті своєчасним стає дослідження специфічної інтенціональної складової якості життя, життєвого успіху, психологічної конкретизації сенсу життя відповідно до типу індивідуальності, етапу життєвого шляху, способу виходу з життєвої кризи чи здійснення життєвого вибору.

Сучасне малопрогнозоване, повне несподіванок суспільне життя потребує дедалі ефективніших способів самоздійснення, яке передбачає розвиток футуристичних навичок та вмінь, стимулювання прогностичних здібностей [1]. Визначення часових перспектив (Л.Франк), коригування самопередбачень (Дж.Роттер), розгортання потенціальності [2], вдосконалення активних та реалістичних проєкцій себе у майбутнє є не лише найважливішими аспектами адаптації людини у вкрай мінливому світі. Інтенціональність є однією з головних функцій особистості (Р.Мей, J.Searle, Д.О.Леонтьєв), що забезпечує її самореалізацію, її зростання. Спрямованість у майбутнє (А.Адлер, Л.І.Анциферова), усвідомлення своєї перспективності [3] можна розглядати як передумову оптимального структурування сьогодення.

Початок дослідженням домагань поклав, як відомо, учень К.Левіна Ф.Хоппе, який довів, що успіх у діяльності людини залежить не стільки від реальної складності роботи, скільки від оцінки нею власних можливостей вирішити проблему. Дехто зупиняється у своїй активності після успіху, дехто – після провалу. Вибір ступеня складності завдання визначається попереднім досвідом, а переживання успіхів і невдач – ставленням людини до мети.

Ключем до передбачення людської поведінки, майбутньої діяльності є набутий досвід, індивідуальна історія та очікування з приводу майбутнього, вважає Дж. Роттер. На його думку, основним фактором, що визначає характер діяльності людини, є її очікування та взаємодія зі значущим середовищем. Мотивація завжди цілеспрямована, тобто люди не намагаються зменшити

напругу чи отримати задоволення, розпочинаючи певну діяльність. Для них головним поштовхом стають очікування, що наближають їх до майбутньої мети. У концепції Роттера розроблено формулу передбачення поведінки, де як змінні використано поведінковий потенціал, очікування, цінність підкріплення та психологічну ситуацію. Важливе значення в теорії Роттера мають узагальнені очікування, наприклад, довіра у людських стосунках.

Настав час розширити контекст дослідження домагань, перейшовши від нескладної предметної діяльності, яку моделювали у своїх дослідженнях Хоппе та Роттер, до реального життєздійснення, до процесу проживання людиною свого життя у всій його складності, неусвідомлюваності та непередбачуваності.

Мета статті: знайти відповідь на запитання: як саме діють на нас домагання, які вони виконують функції?

Домагання особистості щодо свого майбутнього є таким елементом внутрішнього життя, який важко віднести чи то до сфери свідомості, чи до сфери несвідомого. Вони не просто існують десь на межі усвідомлюваної внутрішньої реальності. Інколи складається враження, що людина хоче тримати їх на цій межі, не вербалізуючи, не проговорюючи навіть самій собі. Їхній зміст відтворює такі значущі очікування щодо власного життя, яке нарешті має колись стати вартим тієї особистості, що його будує, що про них краще мовчати і навіть не думати. У своїх найсміливіших домаганнях людина рідко зізнається навіть самій собі, не кажучи вже про інших. Можливо, тому, що усвідомлення їх і, тим паче, презентація близьким – це справжній ризик, небезпечна справа.

Щоб були життєві домагання, людина має оцінювати себе за певними критеріями, стандартами, що виявляють мотиваційний ефект і виступають орієнтирами для життєдіяльності. Так, ми щось коригуємо у своєму теперішньому, поки не переконаємося, що наша поведінка відповідає особистим стандартам. І це важливіше за позитивні підкріплення, нагороди чи матеріальне заохочення. У дослідженнях Бандури, Кагана та ін. доведено, що людина схильна відмовлятися від заохочень заради відповідності певним внутрішнім стандартам, заради почуття власної гідності [4, с.453–454].

Людина прагне цілей, які дають їй задоволеність собою [4, с.454]. Цей висновок з емпіричних досліджень зарубіжних колег можна експлікувати і на домагання. Наші життєві домагання справді спрямовані на такі результати, які б давали нам змогу поважати себе, переживати задоволеність собою.

Домагання можна розглядати як певну цільову ідею, що її має кожна людина. Ступінь конкретності та реалізованості цієї ідеї безпосередньо залежить від представленості у свідомості уявлень про необхідні засоби її досягнення, як підкреслив би О.М.Леонт'єв.

Серед психологічних наслідків цілепокладальних домагань мають бути відповіді на такі запитання: Чому я це роблю чи збираюсь робити? Навіщо? У чому смисл для мене моєї життєвої активності? Яким чином я досягатиму своєї мети? Цілепокладання та цілереалізація, про які так цікаво пише у своїй новій монографії Ю.М.Швалб [5], сприяють розгортанню потребової сфери особистості. І це розгортання не є безпосередньо вітальним. Це опосередковане домаганнями відтворення суттєвих рис майбутнього життя, якого людина прагне. Саме таке опосередкування сприяє дедалі більшій усвідомлюваності тієї якості життя, якої людина варта, як їй здається.

Для подальшого наближення до розуміння психологічної природи життєвих домагань бажано знайти, побачити їхню полярну протилежність. Що таке повна відсутність домагань? Як має називатися інший полюс континууму цієї прогностично-потребової, інтенціональної активності? Можливо, цим полюсом можна вважати апато-абулічний стан, коли людині нічого не хочеться, нічого не потрібно і ніяке майбутнє її не цікавить. А можливо, це й стан глибокого прийняття сьогодення, повного буття “тут і тепер”, яке інколи називають станом “саторі”.

Спробуємо визначити *функції* життєвих домагань особистості.

Про домагання аж ніяк не скажеш, що вони сприяють безоцінному прийняттю себе та інших. Домагаючись чогось, людина завжди порівнює, зважує, оцінює своє вчорашнє, сьогоднішнє і завтрашнє життя. Вона також спостерігає за намірами, бажаннями, успіхами та поразками свого оточення,

порівнюючи себе з іншими, у тому числі і з відомими історичними чи літературними персонажами: “Пушкін у мої роки...”, “Поки я тут вагаюся, Бітли вже весь музичний світ перевернули”. Так, я нерідко чую від своїх клієнтів: “Мені вже скоро 30 років, а я ще не маю сім’ї, не знаю, чим хочу займатися професійно, тоді як мої однокурсники давним-давно провідними спеціалістами стали” чи “З моїми здібностями, моїми ідеями, моїм смаком інша людина вже давно поставила б не один спектакль, мала б ім’я, заробила б великі гроші, вклала їх у новий театр, а я все чогось чекаю”.

Домагання будуються на основі спогадів про свої колишні “наполеонівські” плани та їх реальне втілення, на основі абстрактних образів чийхось досягнень, моделей, схем, інтроєктив, ніяк не представлених у власній історії, Я-концепції, в якій людина робить акцент на здібностях та зусиллях або на соціальних очікуваннях, або на потребі у прийнятті [4, с.193].

Таким чином, перша функція домагань, яку не можна не помітити, це функція *оцінна*. Домагання оцінюють те, що є, чого хотілося б, що було б, що має бути, “чим серце заспокоїться”. Завдяки наявності домагань особистість має можливість комплексно оцінити своє минуле, теперішнє і майбутнє з огляду на задоволеність життям, його якістю.

Далі слід назвати функцію *стимульну*. Життєві домагання підштовхують, мотивують, активують розвиток, відповідаючи потребі організовувати, впорядковувати, планувати своє життя. Ця стимуляція не є безпосередньою, а досить складно опосередкована мріями, бажаннями, сподіваннями, вірою у власну ефективність тощо. Можливо, домагання стають домаганнями не під час солодкого фантазування чи неприємних самозвинувачень, а тоді, коли справді починають націлювати людину на їх досягнення. Це відбувається тоді, коли домагання “дозрівають”, коли і ситуація стає сприятливішою, і сили в людини виявляються.

Наступна функція – *футуристична, породжувальна*. Домагання не відтворюють майбутнє, вони радше його готують, моделюють, породжують. Таке моделювання майбутнього за допомогою домагань підпорядковується принципу організованості, що його виділяє Ю.М.Швалб.

Організованість передбачає структурованість елементів, їх відносну внутрішню несуперечливість, функціональну цілісність та просторово-часову обмеженість [5, с.24]. Без домагань людське майбутнє сприймається, переживається, мислиться як хаос, що відштовхує, лякає своєю просторово-часовою безмежністю, невпорядкованістю, суперечливістю різних елементів. Домагання цей хаос приборкують, упорядковують, організовують.

Як бути з домаганнями з погляду еволюційної психології? Вони виникли у процесі природного відбору для розв'язання певної адаптаційної проблеми. Якої саме? Напевно, проблеми передбачення свого майбутнього, турботи про власне майбутнє. Йдеться про випереджальну адаптацію. Домагання довели у процесі еволюції свою ефективність у забезпеченні такої “адаптації наперед”, випереджальної готовності до середовищних факторів, що швидко змінювались.

Якщо говорити про індивідуальну еволюцію людини, то й тут домагання відіграють дуже важливу випереджальну та профілактичну роль. Коли, в якому віці життєві домагання стають нашою повсякденною реальністю? Напевно, тоді, коли ми вчимося оцінювати свої можливості, здібності, бажання та обмеження? Зрозуміло, що йдеться про розвиток самопізнання, який активізується в юнацькому віці і далі стає провідною діяльністю передусім під час переживання екстремальних ситуацій, у кризові періоди життя.

Є підстави припускати, що пік розвитку самопрогнозування та водночас пік розквіту життєвих домагань припадає на молодість та ранню зрілість. З віком самопрогнози стають точнішими, реалістичнішими і, можливо, біднішими. Ми дедалі краще бачимо відмінність між мріями і реальністю. Нам уже ліньки хотіти від себе і від свого майбутнього чогось особливого. Ми знаємо, що реального часу життя залишилося не так багато, домагання кудись зникають, згортаються, редукуються. Хотілося б думати, що актуалізація домагань, наприклад, бажання щось нове для себе випробувати, чомусь навчатися, якимось змінювати своє життя є шляхом, який психологічно призупиняє старіння.

За Бандурою, оцінка людиною своєї здатності виконувати певні дії (додамо: і передбачати, очікувати, планувати їх. – Т.Т.) є важливим елементом самоконтролю [4].

Можна вважати, що крім футуристичної функції домагання виконують і функцію *самоконтролю*, сприяючи оцінці нашої самоефективності. Спосіб, яким домагання контролюють нас, досить ненав'язливий, далекий від волонтаризму та жорстких самопримусів. Це таке м'яке, опосередковане, напівусвідомлене самоконтролювання-заохочення, коли рухатись у певний бік водночас і легко, і цікаво, і приємно, і конче потрібно.

Сприймання ефективності позначається на виборі цілей, очікуванні результату, способах досягнення бажаного. Знання про свою ефективність не може не впливати і на домагання від життя, адже люди, впевнені у власній ефективності, не тільки хочуть більшого, але є і більш наполегливими у досягненні своєї мети. Якщо в людини розвинене почуття самоефективності, вона схильна пояснювати свої результати стабільними, контрольованими факторами [4], власні життєві успіхи – своїми здібностями, наполегливістю, умінням долати перешкоди, передбачати наслідки подій, а не везінням, щасливим випадком, дарунком долі.

Наявність життєвих домагань активно впливає на набуття життєвого досвіду. Ідеться про функцію *самоусвідомлення*, розуміння себе і свого життя, своєї історії. Зазначимо, що життєві домагання активно переінтерпретовують реальні умови життя, розставляючи власні акценти. Домагання можна вважати певною інтерпретаційною рамкою, в яку я намагаюся помістити своє майбутнє. У кризові періоди підґрунтям ресоціалізації є сьогодення. Песимістичне сприймання актуального, того, що відбувається тут і тепер, провокує перетлумачення минулого у дусі його ідеалізації, а оптимістичне сприймання теперішнього зумовлює негативну переінтерпретацію минулого.

Чи впливають на життєві домагання нові горизонти, нові можливості? Відомо, що засвоєння чогось нового підвищує рівень досягнень, але лише тоді, коли людина має не такі великі сумніви у своїх можливостях, які стали б на заваді використанню знань на практиці. Наприклад, сьогодні дуже багато психологів

відвідують різноманітні навчальні семінари, аби підвищити свою кваліфікацію в індивідуальній чи груповій терапії, бізнес- або політичному консультуванні. Проте починають втілювати нові знання в життя одиниці. Однією з причин такої неефективності всіх форм підвищення професійної кваліфікації є невіра в себе. Таким чином, нові горизонти є лише підґрунтям, на якому виникають чи не виникають життєві домагання особистості.

Чи можуть домагання зашкодити людині? Вони гальмують її розвиток, якщо занадто завишені, і людина швидко досягає межі своїх можливостей, відчуваючи свої обмеження, свою “стелю”. Почуття розчарування, апатії, безнадійності стає перешкодою на шляху вперед. Так само гальмівними життєві домагання стають і в разі їх заниження, що стагнує активність, звужує горизонти. Вони можуть стати небезпечними, як уже зазначалося, і коли людина їх надто афішує, що стає тригером інтригоутворення.

Висновки. Життєві домагання є інструментом засвоєння минулого досвіду, прогнозування майбутнього, ієрархізації життєвих цілей, задання напрямку руху, формування ставлення до перешкод та обмежень, активізації, “вмикання” довгограючої мотивації, завдяки якій вдається послідовно вибирати середовище, котре далі сприятиме досягненню мети. Ідеться і про особистісне, і про професійне середовище, яке свідомо і не дуже усвідомлено вибирається завдяки спрямованим домаганням.

Життєві домагання передбачають усвідомлення свого життя, себе всередині життя, переживання своїх можливостей впливати на хід життя, його напрям, якість.

Домагання формуються завдяки минулому досвіду поразок і перемог. Але, крім цього, на зміст та “енергоємність” життєвих домагань великий вплив має особистісний, життєтворчий потенціал, яким усі люди обдаровані по-різному. Кожний має свою вольову твердість, життєстійкість, свою “завзятість духу” (В.Франкл), у кожного свої апетити до життя та самоздійснення. Говорячи про життєві домагання, ми говоримо про суб’єктне ставлення до майбутнього, коли не лише доля, а й ми самі визначаємо свій завтрашній день. У домаганнях імпліцитно присутня активна небайдужість до свого майбутнього і власної ролі у його створенні.

Життєві домагання є постійним зважуванням, оцінюванням своїх потреб і здібностей та запиту з боку соціуму. Це очікування у майбутньому такої самореалізації, яка задовольняла б як плани особистості, так і потреби суспільства, забезпечувала б стійку самоповагу та визнання значущого оточення.

Головними функціями, що їх виконують життєві домагання, є оцінна, стимульна, футуристична, функції самоконтролю та самоусвідомлення. У домаганнях, які мають високий спонукальний потенціал, відтворюється процес створення людиною бажаного майбутнього, індивідуально-психологічний спосіб самопрогнозування, самоактивації та самозаохочення.

Л і т е р а т у р а

1. Левин К., Дембо Т., Фестингер Л., Сирс Р. Уровень притязаний // Психология личности: Тексты. – М., 1982.
2. Маноха І.П. Психологія потаємного “Я”. – К., 2001.
3. Абульханова-Славская К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. – СПб, 2001.
4. Капрара Дж., Сервон Д. Психология личности. – СПб., 2003.
5. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание. Психологические модели и исследования. – К., 2003.
6. Психология личности: Словарь-справочник // Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К., 2001.
7. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. – СПб, 2003.
8. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К., 2003.
9. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб, 2001.

© Титаренко Т.М.

МЕХАНІЗМИ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ У СИСТЕМІ ЦІЛЕУТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Аналізуються життєві домагання як складова цілеспрямованої системи особистості. Функціонально визначається роль рівнів життєвих домагань як кроків просування до цілей залежно від механізмів мотивації, успішності, “факторів приписування”, цілеспрямованого психічного стану, “образу світу”, соціальних очікувань.

Ключові слова: домагання, рівні життєвих домагань, цілеспрямована система, кроки, успішність, “факт приписування”, цілеспрямований психічний стан, індивідуальні відмінності особистості, смислопереживання, соціальні очікування.

Анализируются жизненные притязания как составляющая целенаправленной системы личности. Функціонально определена роль уровней жизненных притязаний как шагов продвижения к цели в зависимости от механизмов мотивации, успешности, “фактора приписки”, целенаправленного психического состояния, “образа мира”, социальных ожиданий.

Ключевые слова: притязание, уровни жизненных притязаний, целенаправленная система, шаги, успешность, “факт приписки”, целенаправленное психическое состояние, индивидуальные отличия личности, смыслопереживание, социальные ожидания.

Life aspirations as a component of a purposeful system of a personality have been analyzed. Life aspirations standards role has been functionally defined as steps towards goals advancing in accordance to mechanisms of motivation, success achievement, “attribution factors”, purposeful psychic state, “world image”, social expectations.

Key words: aspirations, life aspirations standards, purposeful system, steps, successfulness, “attribution factors”, psychic state, individual differences, sense experiencing, social expectations.

Проблема. Набуття особистістю дорослості супроводжується ускладненням форм і змісту внутрішньої психічної діяльності: набувають соціального змісту потреби,

емоції, мотиви, усвідомлюються й розвиваються інтереси, а отже, і спрямованість особистості, уточнюється самооцінка виявлених та потенційних можливостей. Починаючи від старшого шкільного віку в цільовому компоненті соціальної активності молоді в структурі “когнітивно розробленої потреби” [1] формується сукупність життєвих проєктів з індивідуально типовими стратегіями, тактиками, життєвими виборами, орієнтованими на часову перспективу. Усі ці процеси певною мірою життєздійснення пов’язані із соціальними домаганнями, за рівнем розвитку яких окреслюється особистісна масштабність у життєвих домаганнях людини.

Мета статті: проаналізувати роль, місце і механізми життєвих домагань у цілеспрямованій системі особистості.

Поняття “домагання” характеризує рівень мети і вплив її досягнення чи недосягнення на поведінку особистості. Рівень життєвих домагань – це оцінка особистістю своїх психічних потенцій та здібностей, реалізація яких у майбутньому задовольнила б її плани та запити. Виявляється він вибірково у різних сферах життєдіяльності: в одних сферах (наприклад, у професійній) він може бути високим, в інших (скажімо, у вирішенні побутових проблем) – низьким. Отже, діапазон рівня домагань становлять полярні властивості “домагання – непримхливість, невибагливість”. Рівень життєвих домагань завжди пов’язаний з особистісним вибором між ступенями складності та значущості мети, вчинку, орієнтованими на перспективу. При цьому індивід зазвичай керується власним досвідом оцінки успішного розв’язання таких завдань. Динаміка механізму розгортання домагань є типовою: досвід попередніх дій; вибір актуального рівня домагань щодо конкретної мети; виконання дії – оцінка результату; емоційна реакція на досягнуте як відчуття успіху чи невдачі і прийняття рішення щодо подальшої стратегії з новим рівнем домагань (більш або менш високим). Отже, проблема демонстрації рівня домагань постійно існує паралельно з оцінкою (самооцінкою) рівня складності досягнення успіху і вибором його привабливості для себе [2].

Методологічними засадами розробки проблеми життєвих домагань ми вважаємо екзистенційну психологію та гуманістичну психологію, які спрямовують до розуміння особистості у її

життєздійсненні як активну, динамічну, індивідуально-своєрідну у внутрішньому світі та соціальній поведінці систему. Особистісні риси, настанови, мотиви, схильності спрямовують активність людини на створення саме тих соціальних ситуацій, яких вона свідомо або неусвідомлено прагне. Одним із стимулів цього є рівень домагань особистості, який відтворює її активність, волю до зміни обставин і власну роль у них, самооцінку, потребу в самоповазі та визнанні у референтному оточенні. Динаміка цих процесів зароджується та розгортається у “життєвому просторі й часі” індивіда як результат взаємодії його психічних сил та оточення – потреб, мотивів, цілей-домагань, оцінок, когнітивних та емоційних станів. Через ці міжособистісні взаємозалежності перевіряються індивідуальні “Я-концепції”, відрефлектовуються ставлення до себе та інших, ступені емоційної зрілості й самоадекватності в процесі життєздійснення.

У багатофакторному, змагальному процесі взаємостосунків людей на шляху до бажаних результатів життєві домагання є своєрідним лакмусовим папірцем адекватності особистісного потенціалу та реальних можливостей досягнень. Вони можуть прискорювати процес особистісного зростання через активізацію у структурі характеру наполегливості, соціальної сміливості, ризиковості, довіри до себе, самоповаги, успішності та перспективності життєвого планування.

Проте життєві домагання, неадекватні особистісному потенціалу, перешкоджають соціально-психологічному розвитку людини, закріплюють невпевненість, знижену самооцінку, провокують появу комплексів неповноцінності, негативних рис характеру (агресивності, заздрості, нещирості) або відмову від життєвих перспектив. Отже, життєві домагання за своєю роллю і місцем у соціально-психологічній структурі особистості є одним із факторів якості її зростання.

У даній роботі ми поставили своїм завданням теоретичний аналіз механізмів взаємодії ансамблю психічних процесів та психологічних параметрів, у сукупності яких формується та виявляється у поведінці певний рівень домагань, механізми яких пов’язані із цілеспрямованою системою, що забезпечує втілення намірів особистості від потреб до вищих життєвих реалій.

Поштовхом до їх вивчення стали дослідження школи К. Левіна, зокрема праця Ф. Хоппе “Успіх та неуспіх”, метою якої

було експериментальне дослідження психологічних умов структурування діяльності новими цілями. Аналізувалися мотиваційні (рівень Я), цільові (рівень домагань) та смислові (переживання успіху-неуспіху) компоненти діяльності з намірами зв'язати їх в одне ціле за чітко визначеної мети. Започаткована Ф. Хоппе ідея поглиблювалась у працях К. Левіна, Т. Дембо, Л. Фестингера, П. Сирса в напрямку вивчення поведінки, виходячи з теоретичних моделей мотивації досягнень, соціального наuczіння, відносної теорії потреб. Одержані ними експериментальні дані дали змогу сформулювати постулат про два протилежні поривання у процесі діяльності – поривання до успіху та поривання до уникання невдачі як динамічної єдності рівня Я. На підставі цих протилежностей Хоппе розвинув положення про індивідуальні відмінності в процесі цілеутворення [2].

Завдяки розробці Тематичного аперцептивного тесту (J. Frank) для діагностики мотиваційних особливостей та їх кореляцій із рівнем домагань стали можливими дослідження “потреби в досягненнях” (D. McClelland), підтвердження її тотожності “пориванням до успіху” Ф. Хоппе та експериментальне диференціювання досліджуваних за ступенем вияву індивідуального рівня домагань у типовій картині цілеутворення.

Створена ситуація експерименту на рівень домагань виявилася мініатюрною моделлю численних життєвих ситуацій (професійне самовизначення, поведінка на іспитах, спортивні змагання) і в методичному плані легко піддавалась операціоналізації, завдяки чому набула популярності в багатьох дослідників (Ф. Хоппе, К. Левін, Д. Мак-Клелланд, Дж. Аткинсон, Л. Франк, О.М. Леонтьев) ролі мотиваційних, цільових та смислових корелятивів рівня домагань у цілеспрямованій системі діяльності людини [3; 4; 5]. Зокрема, виявилось, що рівень домагань є настільки стійким прагненням до успіху й досягнень, що перетворюється на особистісну властивість. Мотивація досягнення, що впливає на певний рівень життєвих домагань, може бути потенційною, нададаптивною, розрахованою на перспективу в часі. Структура цілеутворення як рівня домагань у кожному мить діяльності складається з трьох компонентів: “ідеальної мети”, що не має конкретного визначення і є верхньою

межею перспективи досягнення результату; реальної, конкретної мети в актуальний момент діяльності (досягти чогось більшого чи кращого, ніж було); нарешті, досягти мети, яка була попередньо досягнута (або не досягнута) і за її результатом ставиться наступна мета. Ці три компоненти цільової структури домагань утворюють психологічну реальність часового виміру в діяльності суб'єкта від минулого до майбутнього.

Уявлення про структурність цільових утворень, що розгортаються в часовому вимірі, втілились у нове поняття “часова перспектива життєвого простору” особистості. Його розкрито в подальших теоретичних та експериментальних дослідженнях завдяки анкетуванню, використанню опитувальників, тестів, які давали змогу діагностувати часову перспективу в параметрах її протяжності, насиченості та ін.

За результатами досліджень Ф. Хоппе, головною детермінантою процесу постановки нової мети почали вважати емоційне переживання успіху чи неуспіху як результату внутрішньої взаємодії мотивації досягнень та рівня домагань. Виявилася закономірність їх перебігу: після серії успіхів досліджуваній ставить більш складну мету, підвищує рівень домагань, тоді як серія неуспіхів веде до вибору більш легкої мети та зниження рівня домагань. Цей процес емоційного переживання успіху-неуспіху О.М. Леонтьєв назвав смисловими відношеннями, або смислами. У виявленні рівня домагань вони об'єктивно існують у вигляді результату, що перевищує рівень мети і є комплексним фактором цілеутворення та поведінки.

Подальші дослідження класичного феномена переживання успіху-неуспіху на рівні домагань розкрили їх зв'язок із “фактором приписування”, або перенесення цих переживань. Ідеться про те, що в ситуативних детермінантах рівня домагань перенесення успіху-неуспіху відбувається з одного завдання на інше, тоді як у надситуативних детермінантами перенесення є життєві ситуації. Ці спостереження дали підстави для такого висновку: рівень домагань, постановка нової мети, переживання успіху-неуспіху виникають тільки тоді, коли індивід приписує собі, своїм навичкам, здібностям кожний наступний здобуток.

Уведення в механізми рівня домагань “факту приписування” дало змогу теоретично обґрунтувати низку експериментальних знахідок. Зокрема, у досліджуваних не

виникає домагань і переживань успіху-неуспіху як у вкрай важких, так і в надто легких завданнях. Те саме спостерігається при перших спробах виконання незнайомого завдання, щодо якого ще не встановлено суб'єктивної шкали труднощів. Найбільші переживання успіху-неуспіху виникають у зоні середньої важкості, там, де виконання завдання та його результати залежать передусім від навичок, зусиль, здібностей людини. Нарешті, одиничні успіхи-неуспіхи у виконанні завдання сприймаються як випадкові й не призводять до зміни рівня домагань та переживань результату, а дають лише відчуття приємності чи прикрасі. Отже, вияв рівня домагань та емоційні переживання виникають тільки тоді, коли результат зумовлюється власними здібностями та зусиллями, а не за сприяння інших людей чи зовнішніх обставин. При цьому “факт приписування” за своїм значенням та змістом трактується як засіб запобігання переживанням неуспіху [3].

Подальші дослідження факту приписування в рівнях домагань сприяли відкриттю нової властивості особистості – локусу контролю (Дж. Роттер). “Зовнішня” чи “внутрішня” локалізація контролю визнана стійкою диференційно-особистісною рисою, яка чітко виявляється в соціальній поведінці людей і характеризує їх як хазяїв своєї долі (“внутрішній локус контролю”, інтернальність) або рабів зовнішніх обставин (“зовнішній локус контролю”, екстернальність).

Р. Акофф та Ф. Емері, розробляючи теорію цілеспрямованих систем, віднесли домагання у структурі особистості за функціональною ознакою до “системи цілеспрямованих дій”. На їхню думку, активізація цієї системи створює цілеспрямований функціональний стан, який супроводжується психологічним напруженням, що спричиняється необхідністю вибору розумного варіанта дій. Цілеспрямований стан виникає в ситуації так званого “поривання”, коли вибір пов'язаний із значущою проблемою, ризиком, очікуванням, сподіванням на успіх, який здатний змінити життєві обставини.

Цілеспрямований психічний стан складається із чотирьох компонентів: 1) суб'єкт, який робить вибір; 2) соціальне оточення, у якому цей вибір відбувається; 3) доступні способи дій; 4) можливі у даній ситуації результати.

Параметрами цілеспрямованого стану особистості Р. Акофф та Ф. Емері вважають: 1) імовірність вибору, яка відбиває суттєві якості суб'єкта і збільшується завдяки набуттю ним досвіду робити життєві вибори; 2) ефективність способу дій, коли опрацьований, зручний спосіб у певній функціональній системі дає закономірний визначений результат; 3) питома цінність, або корисність, результату [6].

Ефективність діяльності індивіда, який перебуває в цілеспрямованому стані, вимірюється “вартістю” психофізіологічних витрат, потрібних для досягнення бажаного успіху, і значущістю результату як наступного кроку на життєвому шляху самоздійснення. Отже, внесок цілеспрямованої особистості в ситуацію вибору альтернативних варіантів просування до мети й адекватного рівня домагань оцінюється тим, як зроблені вибори змінили ситуацію і події на користь суб'єкта.

На шляху до успіху напружений цілеспрямований стан особистості організує поведінку на подолання перешкод у наближенні до мети. Сходження на кожний ступінь є конкретним виявом рівня життєвих домагань. У загальних рисах це можуть бути компетентність, авторитет, визнання, кар'єра, влада, високий статус у суспільстві, матеріальний добробут, щасливий шлюб та інше, що може об'єктивно чи суб'єктивно давати людині відчуття своєї успішності. У соціальних нормах усе це визнані значущі життєві цінності та підсвідомі настанови на їх досягнення. Проте за рівнем життєвих домагань вимальовується величезний діапазон індивідуальних відмін: рівень домагань однієї людини обмежується задоволенням від тихого життя за принципом “Мені багато не треба”, тоді як життєві домагання іншої особи спрямовують її до верхівки соціального та матеріального статусу (урядовця, парламентаря, банкіра).

З метою аналізу життєвих домагань в ансамблі властивостей різних ієрархічних рівнів структури внутрішнього світу особистості та її соціального, життєвого простору вважаємо за доцільне ввести поняття внутрішнього та зовнішнього контурів у їх взаємодії щодо динаміки життєвих домагань.

На внутрішньому контурі особливості життєвих домагань детермінуються суб'єктивною картиною світу як концептуальною системою, сформованою інтелектуальним прошарком “ядра

суб'єктності". Останнє є своєрідним сплавом різних за своєю психологічною сутністю виявів суб'єктивного, об'єднаних єдиною властивістю – високим рівнем внутрішньої активності.

Розвиваючи теорію суб'єктності індивіда, В.О. Татенко визначає суб'єктність як внутрішньо притаманну людині властивість бути законодавцем свого життя, перетворювачем себе, свого середовища, творцем історії. Відчуття суб'єктності пов'язується в людини з прийняттям на себе відповідальності, яка принципово “змушує” Я відкидати визначення Мене лише як об'єкта, активність якого спрямовується зовнішніми природними чи суспільними силами і забезпечує здатність особистості до свідомого самостійного вибору мотиву діяльності, визначення мети на засадах “хочу”, “бажаю”, а не “змушений робити”, щоб вижити у світі, психічний, особистісний розвиток. У цьому процесі прискорюється творчо-духовна самоактуалізація, тоді як втрата здатності розвивати та регулювати суб'єктну активність робить людину об'єктом зовнішніх маніпуляцій [5].

Коріння внутрішнього контуру життєвих домагань особистості сягає генотипових властивостей, які первісно визначають індивідуально типовий рівень суб'єктної активності й програму психодинамічних, пізнавальних, творчих потенцій особистості. На цьому ж рівні визнано факт існування внутрішньої логіки, “спонтанійності” розвитку суб'єктної активності у єдиній системі саморегулювання [6].

Властивості суб'єктної активності впливають на розвиток цілісного, відносно самостійного внутрішнього світу неповторної індивідуальності, вираженого ансамблем психічних процесів і станів, які очолюють інтелект, та систему цілеспрямування (мотивація досягнень – цілі – домагання – оцінка успішності, смисли). Індивідуальні відмінності у виявах цілеспрямованої системи зумовлюються властивостями нервової системи, темпераменту, здібностями, психічними процесами, особистісними та соціально-психологічними рисами людини, з якими пов'язана психофізіологічна “вартість” особистісних витрат на шляху задоволення рівня домагань.

З огляду на це можна припустити, що для індивідів стеничного психотипу (сильна, врівноважена, рухлива нервова система, розвинена пізнавальна сфера, соціальна активність, сміливість і ризиковість) життєві домагання задовольняються

швидко й легко, а життєвий шлях цих людей уявляється таким, ніби вони долають його щасливо та без особливих зусиль.

Для індивіда астеничного типу (слабка, нерівноважена, ригідна нервова система, знижені активність, працездатність, підвищені тривожність, обережність), навпаки, вияв високого рівня життєвих домагань може бути важкою проблемою подолання внутрішніх і зовнішніх труднощів. Природно, що це приклади маргінальних психотипів, між якими – значний діапазон індивідуальних відмінностей в ефективності життєвих домагань та “вартості” їх досягнень, який свідчить про суб’єктивну значущість і наполегливість просування до мети в різних людей.

На основі цієї індивідуально своєрідної внутрішньої картини світу в онтогенезі на зовнішньому контурі формується особистісно своєрідний і водночас дещо універсальний “образ світу”. Його чинниками та складовими стає все те, що є об’єктивним стосовно суб’єкта. Це природне й соціальне довкілля в усій його складності та багатофакторності як витік життєвих проєктів, що насичує соціально значущим змістом внутрішню картину світу, стимулює її суб’єктивний потенціал та внутрішню логіку, “спонтанійність” на запуск цілеспрямованої системи особистості як механізму її життєствердження.

На нашу думку, усім життєвим проєктам передують психічне новоутворення, як поривання до пошуку смислу життя. А. Маслоу вважає цей вияв суб’єктивної активності вищою людською потребою, “первинним людським спонуканням”. Перші спроби пошуку смислу активізуються в юнацькому віці, далі упродовж життя смисли поглиблюються та коригуються відповідно до набуття особистісної зрілості. Головною рисою зрілої людини є здатність бути не тільки незалежною від впливів обставин, а й уміти діяти всупереч їм, керуючись при цьому власними, свідомо поставленими цілями, залишаючись господарем обставин і самої себе.

За В. Франклом, смисл є фундаментальним феноменом розуміння сутності особистості, який не може бути штучно створеним, на його пошук зорієнтований внутрішній світ індивідуальності, і через нього відбувається зв’язок із загальною картиною світу, або “образом світу” [7].

Із багатьох поглядів на складові внутрішнього світу особистості найчастіше виділяють динамічні смислові системи різного змісту: ієрархію потреб (А. Маслоу); особистісну спрямованість, самоствердження, мотивацію задоволення матеріальних потреб та органічних потягів (В. Мерлін); мотиваційні системи досягнення, афіліації, влади, допомоги, агресії (Х. Хекхаузен). Щодо “образу світу”, то він відтворює особистісні й соціальні характеристики довкілля через індивідуальне сприйняття, осмислення та засоби реалізації соціальної поведінки.

Отже, на стику цих двох світів зароджуються індивідуальні особистісно значущі смислопереживання сукупності проєктів життєвої самореалізації (професійної, кар’єрної, сімейної, дозвільної та ін.), які стають спонукальними механізмами цілеутворення, зокрема життєвих домагань.

Смислопереживаннями називають такі стани, що переживаються з конкретно змістовою визначеністю щодо принципово важливих аспектів соціального буття людини. Вони несуть у собі переживальне навантаження й охоплюють потреби, глибинні переконання, ціннісні переживання, настанови, плани, злиті з поточним душевним буттям людини, її емоційним світосприйманням. Головним життєвим призначенням смислопереживань є спонукальна роль у творчому та моральному життєздійсненні. З огляду на смислопереживання особистість моделює свій життєвий проєкт і згідно з ним – конкретні теми цілеутворення.

Життєві проєкти людини в суспільстві пов’язуються із знаходженням нею свого призначення, соціальної ролі, статусу в референтній спільноті. Конкретно йдеться про освітній рівень, вибір професії, створення сім’ї, референтного оточення, життєвих захоплень та форм дозвілля. У міру набуття зрілості додаються проєкти самовдосконалення та особистісного зростання (різні види компетентності, духовний, культурний, естетичний саморозвиток, актуалізація вищих потреб, здоровий спосіб життя). Якість цих життєвих планів та швидкість їх досягнення визначаються рівнем життєвих домагань. Вони наближають людину до успіху та задоволеності собою як показників здоров’я

особистості стосовно самоповаги, прийняття себе, упевненості, відчуття перспективності, компетентності, уникнення комплексів та конфліктності.

Вагомим зовнішнім фактором стимуляції зростання рівня життєвих домагань визнаються соціальні очікування, експектації як норми та стандарти якості життя, рівня освіти, правил поведінки, моди, видів відпочинку, захоплень. Діапазон соціальних очікувань великий – від, скажімо, вимог до громадянськості, національно-культурних, мовних до вимог, що створюються в окремих референтних осередках, сім'ї. Хоча зміст соціальних очікувань формально не регламентується, проте на соціально-психологічному рівні в міжособистісних стосунках він досить жорстко впливає на поведінку людей у соціумі, змушує їх вступати у змагальний процес і відповідно піднімати планку рівня життєвих домагань.

Очікування можуть бути і внутрішнім, суб'єктивним фактором у процесі вибору рівня домагань, коли індивід щось очікує від самого себе, зважає свої потенції та реальні можливості. Якщо психологічні очікування не виправдовуються, тобто якщо результат вибору не наближає до мети, то проблема вважається нерозв'язаною, а власний вибір оцінюється як невдалий. Унаслідок цього виникає стан незадоволеності собою і підтримується психоемоційне напруження цілеспрямованої поведінки як готовності до нової ситуації вибору. У разі вдалого вибору й підтвердження суб'єктивного та соціального очікувань виникає стан задоволеності виправданим рівнем домагань і бажання на певний час зберегти нову ситуацію.

Є категорія людей, рівень домагань яких сягає ідеалу, що в реальному житті не відповідає фактичним психологічним можливостям суб'єкта; він усвідомлює неможливість досягнення ідеалу, проте саме просування до нього дає йому задоволення й особистісний прогрес. Багато розумників єдині в тому, що устремління до мети приносить більше радості, ніж її досягнення. До того ж, вважається, що досягнення мети є не стільки розв'язанням проблеми, скільки переходом до інших, більш важливих і захоплюючих життєвих завдань.

Висновки. Рівень життєвих домагань породжує устремління до дедалі бажаніших результатів, а досягнення кожного конкретного результату є засобом наближення до мети. Отже, людина спроможна формувати цілі, досягнути яких іноді неможливо, але до них слід наполегливо наблизитися, перетворюючи вирішення кожного завдання на дедалі цікавіше та більш захоплююче. Це важливий психогігієнічний аспект саморозвитку та самоздійснення особистості, пов'язаний із напруженою мотивацією досягнення і високим рівнем життєвих домагань. Формування ідеалів як найвищого рівня домагань та устремління до них допомагає людині зробити своє життя й історію усвідомлюваними, значущими та насиченими власними вчинками, що дає відчуття задоволення від самого процесу життя.

Л і т е р а т у р а

1. *Акофф Р., Эмери Ф.* Целеустремлённые системы. – М., 1974. – 248 с.
2. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад.школа, 1989. – 608 с.
3. *Левин К., Дембо Т., Фестингер Л., Сирс П.* Уровень притязаний // Психология личности. Тексты. – М.: МГУ, 1982. – С. 86–92.
4. *Орлов А.Б.* Экспериментальные и прикладные исследования мотивационных образований в зарубежной когнитивной психологии // Психол. журн. – 1990. – Т. 11. №6. – С. 16–27.
5. Психология личности: Словарь-справочник / Под. ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
6. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении. – К.: Вид.центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.
7. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 367 с.

© **Лепіхова Л.А.**

СМИСЛОВА САМОРЕГУЛЯЦІЯ В АНСАМБЛІ ЖИТТЄВИХ ДОМАГАНЬ

Где сокровище ваше,
там будет и сердце ваше.
Лк., 12, 33

Розглянуто смислові структури системи смислової регуляції життєдіяльності суб'єкта за мультирегуляторною моделлю особистості Д. Леонтєва. Показано, що оригінальні ідеї автора моделі, які підтверджуються соціально-психологічними дослідженнями, спрямовують на вивчення смислової саморегуляції часу життя як синергетичного аспекту життєвих домагань особистості, а також можуть стати підґрунтям для подальших розробок принципів та методів психологічної допомоги особистості в пошуку ефективних стратегій її самоздійснення в ситуації екзистенціальної кризи.

Ключові слова: смислова саморегуляція, особистісний смисл, смислова настанова, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт, цінності, смислові диспозиції, смислові орієнтації, смисл життя, функції смислових утворень.

Рассмотрены смысловые структуры системы смысловой регуляции жизнедеятельности субъекта по мультирегуляторной модели личности Д. Леонтьева. Показано, что оригинальные идеи автора модели, подтвержденные социально-психологическими исследованиями, направляют на изучение смысловой саморегуляции времени жизни как синергетического аспекта жизненных притязаний личности, а также могут выступать предпосылкой для дальнейших разработок принципов и методов психологической помощи личности в поиске эффективных стратегий ее самоосуществления в ситуации экзистенциального кризиса.

Ключевые слова: смысловая саморегуляция, личностный смысл, смысловая установка, мотив, смысловая диспозиция, смысловой конструкт, ценности, смысловые диспозиции, смысловые ориентации, смысл жизни, функции смысловых образований.

Semantic structures of semantic regulation of life activities of a subject according to the multiregulation personality model after D. Leontjev have been analyzed. In seen of the original ideas of the author of the model developed are backed by the social-psychological investigation and direct towards investigation of semantic self-regulation of lifetime as a synergetic aspect of personal life aspirations. Besides, they can be considered as a ground for further development of principles and methods of psychological aid for a person in her/his search for efficient strategies of his/her self-achievement in existential crisis.

Key words: semantic self-regulation, personal sense, semantic attitude, motive, semantic disposition, semantic construct, values, semantic orientation, sense of life, semantic entity.

Проблема. Множинність достатньо евристичних визначень смислу свідчить про те, що за поняттям смислу приховується складна і багатогранна смислова реальність, яка набирає різних форм і виявляється в різних ефектах. Саме смислова регуляція є найбільш важливою для розуміння особистості. Одна з проблем її дослідження – проблема індивідуальних характеристик механізмів смислової регуляції. Розробка методичного інструментарію є доволі складним завданням майбутнього дослідження.

Мета статті: окреслити сучасні уявлення про смислові структури та їх взаємозв'язки, які репрезентують смислову регуляцію не як локальний феномен, а як один з головних компонентів психологічної архітекτονіки життєдіяльності людини.

Емпіричний досвід і теоретичні дослідження свідчать, що життєві домагання є могутньою енергетичною силою у самоздійсненні особистості. Проте роль їх саме у життєвій ефективності не така прямолінійна й однозначна. Самоздійснення особистості залежить від якихось якісно інших, глибоко особистісних чинників, що забезпечують або блокують реалізацію життєвих домагань і розкриття потенцій індивіда на різних етапах його життєвого шляху. Серед цих чинників, як показують численні дослідження, ядерними є *смислові структури*, а саме: *значущі переживання, особистісні смисли, смислові настанови, смислові диспозиції* і, нарешті, *глибинні*

переживання незбагненності смислу та безглуздості буття, що репрезентують смислову реальність, “*смислову тканину*” [1] життєтворчості особистості, її смислову сферу.

У психологічній літературі поняття смислу розробляється різними авторами, у різних проблемних і теоретичних контекстах і визначається то як найвище *інтегративне підґрунтя* особистості, то як *універсальний базовий механізм* свідомості та поведінки, то як *об’єктивна реальність*, то як *суб’єктивна інтерпретація чи конструкт*, то як феномен *міжсуб’єктивних взаємодій*.

Якщо узагальнити всі інтерпретації поняття смислу, то заслуговують на увагу дві його особливості: *контекстуальність* та *інтенціональність*. Ідея інтенціональності ґрунтується на тому, що організм діє заради смислів. Смисли ж є не чим іншим, як відносинами, вказівками на те, у зв’язку з чим, у контексті чого даний поведінковий патерн виявляється вагомим. Іntenції існують саме на рівні смислів. О.Брудний характеризує смисл як “*місце у структурі*”, смисл виявляється у “*спрямованому характері руху*” [2].

У зарубіжній філософсько-психологічній літературі, присвяченій проблемі смислу, сенс трактується як інтригуюча психологічна реальність, без якої неможливо побудувати достатньо повну теорію ні особистості, ні свідомості, ні діяльності [1].

Особливим чином організована сукупність смислових утворень (структур), яка репрезентує смислову сферу особистості, забезпечує смислову регуляцію цілісної життєдіяльності суб’єкта за всіма її аспектами. Саме особистість за своєю сутністю і є цілісною системою смислової регуляції життєдіяльності, що реалізує за допомогою окремих смислових структур та процесів системи логіку життєвої необхідності в усіх проявах людини як суб’єкта життєдіяльності.

Запитання “*заради чого люди роблять те, що вони роблять?*” є ключовим у психології особистості, оскільки особистість вбирає в себе та інтегрує різні механізми регуляції діяльності й життя в цілому [1]. Пропонується шість відповідей, які визначають шість різних систем взаємин людини зі світом, шість різних систем регуляції поведінки.

1. “*Тому що я хочу*”. Це логіка задоволення потреб.

2. *“Тому що він перший почав”*. Це логіка реагування на стимул.

3. *“Тому що я завжди так роблю”*. Це логіка стереотипу, диспозиції, яка охоплює більшу частину психології особистості. З нею пов'язані такі поняття, як “характер”, “стиль”, “настанова”, “навчання”.

Ці три системи, або механізми, є загальними як для людини, так і для тварини.

4. *“Тому що всі так роблять”*. В.В. Столін (1983) свого часу ввів поняття “соціальний індивід”. Саме воно описує цю логіку – логіку соціальної нормативності, соціальних очікувань, де критерієм регуляції є відповідність очікуванням соціально значущої групи. Крайній прояв цієї позиції – тотальний конформізм.

5. *“Я це зробив, тому що для мене це важливо”*. Ця логіка є логікою смислу, логікою життєвої необхідності. Вона специфічна для особистості й конститує особистість. ”Можна стверджувати, що людина є особистістю тією мірою, якою її життя визначається саме цією логікою”, – пише Д. Леонтьєв.

6. *“А чому б і ні?”* Тут ми маємо справу з логікою вільного вибору. Ця логіка відображає рівень особистісної зрілості як її основну диференційно-психологічну характеристику.

Погляд на особистість крізь призму цих шести вимірів становить основу того, що Д. Леонтьєв називає *мультирегуляторною моделлю особистості*. На його думку, крізь призму запропонованої моделі можна констатувати великі індивідуальні розбіжності, простежити генетичну послідовність становлення різних регуляторних систем і, нарешті, як свідчить клінічна психологія, специфічні порушення окремих регуляторних систем.

Смислові структури розглядаються, за ідеєю М.М. Мамардашвілі [3], як перетворені форми життєвих стосунків суб'єкта. У сукупності ці структури й утворюють систему смислової регуляції життєдіяльності суб'єкта. Така система забезпечує підпорядкування діяльності суб'єкта логіці життєвої необхідності, логіці стосунків зі світом; водночас розвиток і ускладнення смислової регуляції розширюють можливості людини довільно будувати свої стосунки зі світом. Дослідження динаміки і трансформації смислових

структур та систем включає внутрішньоособистісну динаміку смислових процесів: смислоутворення, смислоусвідомлення, смислобудівництво [1].

До зазначених смислових структур належать: *особистісний смисл*, що здійснює емоційну індикацію і трансформацію психічного образу; *смислова настанова* як регулятор спрямованості актуальної діяльності; *мотив*, що є мотиваційним механізмом смислоутворення; *смислова диспозиція* як диспозиційний механізм смислоутворення; *смисловий конструкт*, який є атрибутивним механізмом смислоутворення; *особистісні цінності та потреби*, що “оживлюють” структуру смислової регуляції; *динамічна смислова система* як принцип організації й одиниця аналізу смислової сфери особистості; *смисл життя*, що є інтегральною смисловою орієнтацією.

Саме в системі смислової регуляції функціонують такі смислові структури, як особистісні смисли, смислові настанови, мотиви, смислові диспозиції, смисловий конструкт та особистісні цінності. За кожною із цих структур стоїть змістова феноменологія, яка дає змогу говорити про смисл мовою конкретних експериментів.

Особистісний смисл у вузькому розумінні цього слова виявляється у феноменах трансформації просторових, часових та інших характеристик значущих об'єктів у їх образі. За поняттям особистісного смислу стоїть конкретна феноменологія, яка ілюструє специфічну функцію особистісного смислу як одного з елементів системи смислової регуляції життєдіяльності – *функцію презентації* суб'єкта в образі ролі й місця віддзеркалених об'єктів та явищ реальності в його життєдіяльності. Ця функція особистісного смислу реалізується за допомогою двох різних психологічних механізмів – *механізму емоційної ідентифікації* та *механізму трансформації образу* [1]. Серед феноменів особистісно-смислових трансформацій виділяють: трансформації *просторових* вимірів у картині світу; трансформації *часових* параметрів дійсності; трансформації *причинно-наслідкових* відносин; трансформації *вірогіднісних* характеристик дійсності; суб'єктивну інтерпретацію невизначеної інформації.

Смислова настанова – це складова виконавчих механізмів діяльності, що відображає в собі життєвий смисл об'єктів і явищ дійсності, на які ця діяльність спрямована. Феноменологічно

вона виявляється у різних формах впливу на протікання актуальної діяльності. Цей вплив може набувати однієї з таких форм: *стабілізуючий, перешикоджуючий, відхиляючий та дезорганізуючий*. [1]. Відомо, що багато регулюючих впливів здійснюється неусвідомлено. Саме такими регуляторними структурами і є смислові настанови. Положення О.В. Запорожця стосовно того, що особистісно-смислові відношення відображаються у формі настанови, набуло розгорнутого втілення в *ієрархічній рівневій моделі настановної регуляції діяльності* О.Г. Асмолова. Останній описує настанови трьох рівнів: *смислові, цільові, операціональні*. Позитивно оцінюючи цю класифікацію, Д. Леонтьєв пропонує розглядати цільову настанову як “розпредмечену форму існування цілей” [4]; операціональну – як розпредмечену форму існування умов діяльності, їх психологічної присутності в структурі самої діяльності, а смислову – як розпредмечену форму існування смислу [1].

Слід зазначити, що особистісні смисли і смислові настанови є тими механізмами свідомості, яким притаманні “буттєві характеристики” стосовно свідомості в сенсі індивідуально-психологічної реальності [4]. Смислові настанови впливають лише на спрямованість протікання пізнавальних процесів і не набирають “форм, характерних для змісту свідомості” (Прангишвілі), тоді як особистісні смисли визначають особливості презентації конкретних образів та їхніх окремих характеристик.

Феноменологічними проявами особистісного смислу та смислової настанови повністю вичерпується вся феноменологія смислової регуляції діяльності та свідомості. За кожним із проявів у конкретній ситуації можуть стояти різні смислові структури більш високого рангу – мотиви, смислові диспозиції та смислові конструкти – значущі виміри структурування суб’єктивного досвіду.

Мотив виявляється у феномені спрямованого спонукання діяльності, механізми якого мають смислову природу. Мотив – це те, заради чого людина діє, а не те, під впливом яких факторів вона діє [1]. Мотив є системно-смисловим утворенням. У моделі смислової регуляції він включений у систему реалізації відношення суб’єкт – світ як предмет потреби (потреб) і набуває у цій системі особливої якості – *спонукати та спрямовувати* діяльність суб’єкта. Ця якість не притаманна самому предмету, а

зумовлена його сукупним смислом, тобто включеністю в системи смислових зв'язків, що породжуються дійсними потребами суб'єкта. Смысл мотиву зазвичай задається зв'язком його не з однією потребою, а з низкою потреб. Системно-смысловое трактування мотиву дає змогу визначити його місце в системі факторів, котрі мотивують діяльність, а також описати його основні функції – *спонукання та смыслоутворення*, які внутрішньо нерозривно пов'язані між собою. У контексті моделі смыслової регуляції діяльності мотив розглядається як смыслова структура, що, формуючись ситуативно, визначає систему смыслової регуляції окремо взятої діяльності, що складається на основі мотиву [цит. за 1].

Смыслова диспозиція виявляється у феномені збереження смыслового відношення до об'єкта після завершення діяльності як стійкого відношення, що породжує нові смысли. У моделі смылової регуляції смыслова диспозиція визначається як відношення до об'єктів та явищ дійсності, що мають для суб'єкта стійкий життєвий смысл. Це відношення консервується у формі фіксованої настанови і виявляється в ефектах особистісно-смыслової та настановно-смыслової регуляції, не пов'язані з мотивом актуальної діяльності. До речі, ці процеси були зафіксовані в оригінальних дослідженнях О.М. Краснорядцевої [цит. за 1], яка виділила у смылової регуляції діяльності два види смылів: породжені актуальною потребою й актуальним мотивом і ті, що породжують актуальну потребу, трансформують потенційні потреби в актуальні. Експериментально було показано, що позаситуативні особистісні структури (особистісні фіксовані настанови) беруть активну участь у регуляції діяльності. Породжуючи ситуативні емоції та актуальні настанови, пов'язані в єдиний емоційно-настановний комплекс, вони зумовлюють спонукання до нової, більш цінної діяльності. Отже, саме *смылові диспозиції* (особистісні фіксовані настанови в термінах О. Краснорядцевої) є *механізмами надситуативної активності* (В. Петровський), виходу діяльності за межі ситуативних вимагань на новий рівень. Тобто фактично за допомогою смылових диспозицій змінюється діяльність. Це стає можливим завдяки *надситуативному характеру* самих *ситуативних диспозицій* [1].

Зауважимо, що визначення особистістю своєї позиції щодо життєвого самоздійснення фактично рухається у двох

принципово різних ракурсах – у плані повсякденності та у сфері трансцендентності. Цим філософським поняттям на рівні емпіричних психологічних досліджень відповідають поняття *ситуативності* й *надситуативності* (Б. Зейгарнік, О. Асмолов, Б. Братусь, В. Петровський та ін.). Як явище буденного ситуативного порядку самоздійснення має характер адаптації та пристосування життєвих домагань, особистісних виборів, досягнень до різних сторін буття (перший рівень самоздійснення, скажімо, буденний). У ракурсі ж надситуативності, трансцендентності самоздійснення особистості трактується як розгортання у часі-просторі *життєвого задуму*, що *маніфестує основні значення та смисли особистості, її смисложиттєві орієнтації та їх інтенціональність, суб'єктність, що переходить у “пристрасність”* [3], постійні *“зусилля у часі”* [4]. Це по суті процес здійснення свого індивідуального *Задуму*, унікального *Шляху*, в якому значну роль відіграють соціальні та ідеологічні (духовні) характеристики життєдіяльності, той рівень і ті можливості, які визначають позицію особистості у світі людей (вищий, трансцендентний рівень самоздійснення).

Смисловий конструкт (СК) виявляється у смислопороджуючому ефекті, який не можна пояснити ні мотивами, ні диспозиціями. Він трактується як *атрибутивний механізм смислоутворення*. У моделі Д. Леонтєва він визначається як стійка категоріальна шкала, представлена у психіці суб'єкта на рівні глибинних структур образу світу. Цей конструкт виражає значущість для суб'єкта певної характеристики (параметра) об'єктів і явищ дійсності. Смислові конструкти визначаються найбільшою серед смислових структур узагальненістю та стійкістю і найбільш тісно пов'язані з особистісними цінностями. Актуалізуючись у діяльності під впливом мотивів, вони віддзеркалюють стратегічну орієнтацію особистості й незалежні від актуальної спрямованості діяльності, від миттєвих інтересів. На відміну від мотивів, СК є стійкими, інваріантними, транситуативними, а на відміну від смислових диспозицій – всюдисущими, тобто роблять внесок в оцінку всіх об'єктів і явищ дійсності. Тим самим смисл об'єкта чи явища частково визначається його оцінкою за смисловим конструктом. По суті, ідеться про “емоційний код” (О.Артем'єва), який віддзеркалює значущі якості об'єкта чи явища на рівні глибинних семантичних структур образу світу. У конкретній ситуації оцінки

смысл об'єкта чи явища визначається його суб'єктивною локалізацією на цих шкалах, що несуть смислове навантаження [1].

Стосовно *цінностей*, то вони є вищими стимулами поведінки людини, утвердженням у світі чисто людських основ. Людина жива не тільки хлібом єдиним. Їй потрібне дещо, що є для неї високим, що просвітлює її почуття і думки. Таке просвітлення, очищення (катарсис) дають цінності.

Для чого я живу? Що є людина? Кант це запитання розділив на три: Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватись? Ці запитання є важливими для кожної людини, котра усвідомлено визначає своє життя. Примітивна відповідь – ніякого смислу в нашому житті немає... *Особистісна цінність* виявляється як стабільний витік смисло- і мотивоутворення, які, у свою чергу, мають витіки в соціокультурному цілому, до якого належить суб'єкт. Опис цих структур та їх взаємозв'язків дає змогу говорити про *смыслову регуляцію не як про локальний феномен, а як про один із головних компонентів психологічної архітектоніки життєдіяльності людини*.

Д. Леонтьєв пропонує також свої уявлення про *смыслові диспозиції*, що є принципом організації і одиницею аналізу смислової реальності. Поняття *смыслу життя* дає змогу розглядати цей смысл як концентровану описову характеристику найбільш стрижневої та узагальненої динамічної смислової системи, що відповідає за загальну спрямованість життя суб'єкта як цілого.

Отже, шість структур, що являють собою функціонально різні елементи смислової сфери особистості, мають три рівні організації: 1) рівень структур, включений у регуляцію процесів діяльності та психічного відображення, – особистісний смысл і смислова настанова; 2) смислоутворювачі структури, участь яких у регуляторних процесах опосередкована структурами першого рівня, – мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт; 3) вищий рівень – особистісні цінності, що є незмінним і стійким у масштабі життя суб'єкта витіком смислоутворення, автономним стосовно конкретних ситуацій взаємодії суб'єкта зі світом.

Якими є співвідношення смислової сфери особистості з іншими сферами, системами та компонентами, що створюють її (особистості) структуру?

У моделі структури особистості Б.С. Братуся (цит. за [1]) наприклад, виділяються такі рівні структури особистості:

1) власне *особистісний, особистісно-смисловий рівень*, який “*відповідає*” за виробництво смислових орієнтацій, визначення загального смислу та призначення свого життя, ставлення до інших людей, до самого себе;

2) *індивідуально-виконавчий рівень*, або *рівень реалізації*, на якому *смислові орієнтації втілюються в конкретній діяльності*. Цей рівень несе на собі відбиток характерологічних рис, особливостей та властивостей;

3) *психофізіологічний*, що характеризується особливостями побудови та динаміки режимів функціонування психічних процесів.

Рівні структури особистості, визначені Б. Братусем, узгоджуються з поглядами О.Г. Асмолова [1], який показав відмінності між *планом змістовним – планом смислових утворень*, які характеризують особистість із змістовного боку, з боку її мотивів, життєвих цілей, загальної спрямованості тощо, і *планом вираження*, до якого належать такі структури, як здібності та риси характеру, що відповідають за особливості прояву особистості в діяльності. Ці прояви поділяються на *експресивні й інструментальні*. Психофізіологічний рівень, що забезпечує функціонування особистісних структур, О.Г. Асмолов відносить не до самої особистості, а до її передумов.

Д. Леонтьєв пропонує виділяти три рівні структурної організації особистості:

1) *рівень ядерних механізмів особистості*, які створюють несучий психологічний каркас, на який далі нанизуються все інше;

2) *смисловий рівень*, що включає відносини особистості зі світом з їх змістового боку, тобто те по суті, що визначається поняттям “*внутрішній світ людини*”;

3) *експресивно-інструментальний рівень* – структури, що характеризують типові для конкретної особистості форми або способи зовнішнього прояву, взаємодії зі світом, її зовнішню оболонку.

Психофізіологічний рівень – рівень тілесності та мозкових механізмів Д. Леонтьєв відносить до передумов особистості, а не

до складових її структури. І далі зауважує, що *смысловий рівень являє собою пласт смыслових структур, в яких викристалізовано конкретні змістові відносини людини зі світом і які регулюють її життєдіяльність*. На цьому рівні справді здійснюється виробництво смыслових орієнтацій, але тільки один його вид – виробництво смыслових орієнтацій у процесі реальної життєдіяльності людини, реалізації її відносин зі світом.

На думку Д. Леонтьєва, за критичні процеси трансформацій смыслових орієнтацій шляхом вільного вибору або спрямованої на себе рефлексивної смыслотехніки відповідають *ядерні механізми особистості* – механізми вищого рівня – *свобода і відповідальність*. Це не елементи чи підструктури особистості. *Це способи, форми її існування та самоздійснення, які не мають свого змісту*. У процесі становлення і формування особистості вони посідають (або не посідають) центральне місце у відносинах людини зі світом, стають (або не стають) серцевиною її життєдіяльності і наповнюються (чи не наповнюються) ціннісним змістом, який дає смисл їм самим. Наповнюючись змістом смыслового рівня, вони, у свою чергу, визначають лінії розвитку смылової сфери, створюють те силове поле, в якому вони формуються [1].

Основними *функціями смыслу та смыслових утворень*, що розглядаються як основні конститууючі одиниці особистості, є:

- *створення ескізу майбутнього*, тієї перспективи розвитку, яка не впливає з наявної ситуації. Б.Г.Братусь із цього приводу зауважує, що коли аналіз реальної діяльності людини обмежити мотивами (потребами, цілями) як заздалегідь передбаченими результатами, то буде не зовсім ясно, як людина здатна долати ситуації, що ведуть до майбутнього, якого вона не може точно описати. Разом з тим це майбутнє є найважливішою опосередкованою ланкою руху особистості, без її врахування неможливо зрозуміти ні реального ходу розвитку людини, ні її потенційних можливостей. Смылові утворення і є основою цього опосередковуючого (“тут і тепер”) *теперішнього-майбутнього*, оскільки цілісні смылові системи задають не самі по собі конкретні мотиви, цілі й потреби, а площину *відносин* між ними, тобто той першопочатковий план, ескіз майбутнього, який повинен передіснувати (наперед існувати) його реальному втіленню;

- *функція оцінювання.* Будь-яка діяльність може оцінюватися й регулюватися подвійно: щодо її успішності в досягненні тих чи тих цілей та щодо її моральної оцінки. Остання не може здійснюватися “зсередини” самої поточної життєдіяльності, виходячи з наявних, актуальних мотивів і потреб. Моральна оцінка неодмінно припускає іншу, *надситуативну* опору, особливий, відносно самостійний психологічний план, який прямо не захоплений безпосереднім ходом подій. Цією опорою і стають для кожної людини *сміслові утворення*, особливо у формі їх усвідомлення – особистісні цінності, оскільки вони задають не самі по собі конкретні мотиви й цілі, а *пласт відносин між ними* (Б. Братусь);

- *енергетична функція.* На цю функцію звертає увагу В.Зінченко, який розглядає смисл як ідеальне, але разом з тим і як живе утворення. Смисл, будучи ідеальним, за Г.Г. Шпетом, вкорінений у бутті, тобто несе в собі в перетвореній формі риси буття, його цінностей. Тому смисл може, з погляду В.Зінченка, виконувати *функцію медіатора*. Більше того, ідеальні смисли реалізуються в діяльності, втілюються в її продуктах, об’єктивуються. На місці смислу можуть бути ідеали, утопії. Смисли, подібно до думки (слухної чи хибної), володіють *власною життєвою енергією* [4].

Д.О. Леонтьєв у монографії “Психологія смислу” пише про те, що сьгоднішня “модель потрібного майбутнього” та “модель належного” (особливо після текстів М. Мамардашвілі) задає нові орієнтири для неklasичної психології особистості: від життєдіяльності до життєтворчості, *від смислової регуляції до регулювання смислів...* – до психології особистості, що творить і змінює себе і свій життєвий світ.

Висновок. Сміслову складову в життєвому самоздійсненні слід розглядати як глибоко особистісне зусилля у часі-просторі, яке спонукає особистість розвивати і втілювати свої домагання у процесі розгортання своїх можливостей (психогенів), реалізації своєї потенційності, у процесі творення себе і свого життєвого світу, у процесі здійснення життєтворчості як акту пізнання, усвідомлення себе в потоці історії (Б. Ейхенбаум, М. Мамардашвілі).

Література

1. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 2003.
2. *Брудный А.А.* Психологическая герменевтика. – М.: Лабиринт, 1998.
3. *Мамардашвили М.К.* Психологическая топология пути. –СПб.: Нева, 1997.
4. *Зинченко В.П.* Посох Мандельштама и Трубка Мамардашвили. К началам органической психологии. – М.: Новая школа, 1997.

© **Карпіловська С.Я.**

Р.І.Зрайко

СПРОБА ІНТЕГРУЮЧОГО ПІДХОДУ ДО ЗМІСТУ ЦІННОСТЕЙ

Показано, що ступені духовного саморозвитку особистості можуть слугувати основою для класифікації цінностей та побудови їх ієрархізованої системи. Проаналізовано та переосмислено деякі вітчизняні й зарубіжні гуманістичні концепції і за їх допомогою реконструйовано в загальних рисах послідовність виникнення й функціонування цінностей відповідно до їх змістового наповнення.

Ключові слова: ступені духовного розвитку, психологічні функції, ієрархія цінностей.

Показано, что ступени духовного саморазвития личности могут выступать основанием для классификации ценностей и построения их иерархизированной системы. Проанализированы и переосмыслены некоторые отечественные и зарубежные гуманистические концепции и с их помощью реконструирована в общих чертах последовательность возникновения и функционирования ценностей соответственно их содержательному наполнению.

Ключевые слова: ступени духовного развития, психологические функции, иерархия ценностей.

It is revealed that spiritual self-development stages of a person can appear in the role of a basis for values classification and their hierarchy system development. Some domestic and foreign humanistic concepts have been analyzed and on the basis of the analyses the general sequence of values emergence and functioning has been reconstructed according to their semantic filling.

Key words: spiritual development stages, psychological functions, values hierarchy.

Проблема. Психологічний зріз проблеми цінностей надзвичайно різноманітний і мозаїчний. Попри це в зарубіжній та вітчизняній психології виробилося розуміння цінностей як дуже важливої сполучної ланки між суспільством, соціальним середовищем та особистістю, її внутрішнім світом [1]. Як зауважив С. Подмазін, не соціальні норми і не самі лише потреби, а насамперед особисті цінності рухають людьми, визначаючи їхні цілі [2]. Існують десятки класифікацій цінностей за їх найрізноманітнішими аспектами, проте, на нашу думку, не вистачає інтегруючого, узагальнюючого підходу. А це обмежує застосування емпіричних методик, створює бар'єри соціокультурного характеру між дослідниками з різних країн, суміжних дисциплін і т.ін. Крім того, європейські уявлення про лінійний еволюційний поступ як про сходження сходами прогресу зазнали нищівного удару під впливом трагічного досвіду останніх двох століть і були визнані однобічними. Упродовж цієї епохи неодноразово спостерігалось скочування цивілізації до нижчих, примітивніших цінностей, тупикових, нежиттєздатних форм розвитку. К. Юнг ще на початку ХХ ст. вказував на існування глибинного зв'язку між проблемами людства (спільноти) і духовно-ціннісним розвитком окремої людини [3]. А в наш час це особливо актуально. Зрештою, проблема вибору чи пошуку адекватних цінностей тією чи іншою мірою постала перед багатьма новими державами, що утворилися на теренах колишнього СРСР. Особливо гострою є ця проблема в Україні, яка тривалий час перебувала у стані політико-економічної та культурної невизначеності. З огляду на сказане, ми вважаємо, що нині актуальним науковим завданням є створення такої системи ціннісної еволюції, яка б могла дати відповіді на найгостріші запити сьогодення і при цьому уникнути крайнощів

детермінізму й релятивізму, “чисто” західного або “чисто” східного світобачення.

Мета статті: переосмислення деяких теоретичних концепцій духовно-психічного розвитку індивіда, використання їх як критеріїв для побудови ієрархізованої класифікації особистісних цінностей – важливих регуляторів соціальної поведінки індивіда.

Вважаємо за доцільне проаналізувати деякі гуманістичні концепції і за їх допомогою реконструювати в загальних рисах послідовність виникнення й функціонування цінностей відповідно до їх змістового наповнення. На наш погляд, першим кроком у цьому може стати структурно-генетична модель, прообразом якої є загальновідома ієрархія потреб А.Маслоу [4]. Психологу вдалося встановити досить чіткий зв'язок між появою нових потреб, зміною їх ієрархії і ступенями розвитку самої особистості. Звичайно, концепцію Маслоу неодноразово критикували за її, на перший погляд, лінійність, абстрактність, за те, що вона відображає, швидше, західноєвропейську соціокультурну настановленість і відповідне розуміння людської природи. Разом з тим його холістичне мислення і всеосяжна система, у якій знайшлося місце і для класичного психоаналізу, і для трансперсональної психології, заслуговують на довір'я.

У психології, окрім А. Маслоу, який вивчав розвиток потреб у функціонально-генетичному контексті, досить глибокий аналіз духовного розвитку як такого здійснив сучасний вітчизняний учений О.Колісник [5; 6; 7]. У своїй моделі духовного саморозвитку він виділяє три *потоки* психіки – буттєвий (онтичний), рефлексивний (гностичний) і духовний (аксичний), кожний із яких, у свою чергу, складається з чотирьох рівнів. Ці потоки в кожній культурі і в кожній окремій людині представлені або формуються в різній послідовності, різною мірою, хоча є й спільні закономірності. Наприклад, для західної психокультури характерним є розвиток особистості з буттєвого потоку через рефлексивний до духовного (від несвідомого-підсвідомого – до свідомого і далі – до надсвідомого). Для людини східної ментальності більш природним є шлях від буттєвого через духовний потік до рефлексивного, тобто максимальна єдність Я і Ми, що властиво більшості індивідів. Чи

можна таку схему духовного розвитку розглядати як узагальнений ціннісний критерій? На наш погляд, можна. О.Колісник досліджує не лише відносність духовного розвитку для окремих культур та індивідів, а також його універсальність у напрямі несвідоме – підсвідоме – свідоме – надсвідоме. Це впливає з його визначення *духовності* як міри переживання єдності з трансперсональними цінностями. До того ж сам учений недвозначно зауважує, що кожний ступінь духовного розвитку пов'язаний з утвердженням певної надособистісної цінності [7].

На основі юнґіанської теорії психічного ми сконструювали й пропонуємо уточнену, 16-рівневу модель духовного саморозвитку [8], яка охоплює такі потоки: 1) буттєво-недиференційований; 2) об'єктно-соціалізаційний; 3) суб'єктно-індивідуаційний; 4) духовно-трансперсональний.

Розглянемо основні аргументи стосовно уточнення схеми духовного саморозвитку за О.Колісником. По-перше, таке уточнення впливає з теорії психологічних функцій К.Г.Юнга [9]. На основі багаторічної практики психотерапії та синтезу теоретичних досліджень у різних сферах пізнання цей учений виділив 4 основні функції психічного: мислення, почуття, відчуття, інтуїцію. Це найзагальніші форми психічної діяльності, які не можуть бути визначені одна через одну або зведені одна до одної. На думку К.Юнга, ці функції відіграють для психології таку саму роль, як осі координат у математиці [10] або 4 основні види сили у фізиці [9]. Разом з тим учений вважав психологічні функції цілком практичним, дієвим інструментом дослідження й перетворення психіки, розробивши на цій основі цілісну систему психологічних типів [9], доступну для емпіричного вивчення.

Згідно з теорією К.Юнга, існує психологічний закон поєднання найбільш розвинених основних функцій: розвинене мислення може поєднуватися лише з відчуттям або інтуїцією, почуття – також із відчуттям або інтуїцією, і, таким чином, завжди домінує одна з 4 комбінацій. Застосувавши цей принцип до трьох потоків О.Колісника, ми дійшли висновку, що на буттєвому потоці провідними функціями психіки є відчуття й почуття. Мислення тут ще не розвинене, оскільки цей потік по суті досвідомий і допонятійний, а відчуття мусить бути розвинене, бо освоєння світу на ранніх стадіях онтогенезу відбувається насамперед грубо-матеріальним, предметно-

чуттєвим шляхом. На духовному потоці мають бути підсиленими функції почуттів та інтуїції, оскільки механізмами саморозвитку тут є переломні переживання, емпатія, любов та інші високодуховні феномени, завдяки яким людина переживає єднання зі світом, з Богом, із внутрішнім світом іншої людини і т. ін. О.Колісник вказує, що при переході на духовний потік “особистість розотожнюється зі своїм інтелектом”, а світ пізнається людиною “безпосередньо інтуїтивно”, на зміну дискретним поняттям приходять цілісні довершені образи [5].

Для рефлексивного потоку характерним є посилений розвиток функції мислення, пов'язаного зі свідомістю та відображенням дійсності у формі понять. Проте мислення може поєднуватися з відчуттям або інтуїцією, причому логічним є припущення, що на більш низьких рівнях духовного розвитку (ближче до буттєвого потоку) переважає комбінація мислення–відчуття, і лише на вищих рівнях рефлексивного потоку мислення поєднується з інтуїцією, тобто набуває більш ідеального характеру, наближаючи індивіда до духовного потоку. Саме цей бік процесу саморозвитку, на наш погляд, не дістав належного відображення у моделі О.Колісника.

По-друге, необхідність введення між буттєвим і духовним потоками ще двох проміжних потоків можна довести, виходячи з того, яким є ставлення людини до світу, до суспільства і до свого несвідомого. Якщо на буттєвому потоці індивід здебільшого є пасивним об'єктом щодо сил природи, суспільства, власного несвідомого чи масової психології, то в такому разі виявляються об'єкт-суб'єктні стосунки зі світом. На рефлексивному потоці індивід за допомогою мислення перетворює світ (природу, суспільство, власне несвідоме) на об'єкт пізнання та діяльності. Але який при цьому психологічний статус індивіда: де він розглядається ще як об'єкт, а де вже є суб'єктом? Знову ж, чіткої межі, на якій відбувається цей перехід, у моделі О.Колісника не означено. Підкреслимо, що суб'єкт є носієм активності, джерелом пізнавально-перетворювальної діяльності, яка має характер внутрішньоумовленої, цілеспрямованої, надситуативної та полenezалежної [11; 12]. Слід показати перехід до суб'єктності, оскільки на духовному потоці стосунки зі світом є суб'єкт-суб'єктними. У схемі ж Колісника психосоціальному рівню відповідають ще тільки об'єкт-об'єктні стосунки, оскільки

поведінка індивіда тут визначається такими категоріями, як статус, соціальна роль, соціальна норма, влада і т. ін. Водночас дещо незрозумілим є подальший “стрибок” до суб’єкт-суб’єктних стосунків духовного потоку, хоча і вказується, що вихід на цей потік можливий через медитацію. Відношення “суб’єкт-об’єкт” явно не окреслені, хоча саме вони є найважливішим для західної цивілізації “плацдармом”, через який іде освоєння цінностей найвищого, духовного потоку. З огляду на сказане нижню частину рефлексивного потоку ми пропонуємо назвати об’єктно-соціалізаційною, а верхню – суб’єктно-індивідуаційною. Це повністю відповідає гуманістичним теоріям К.Юнга, А.Маслоу, Е.Фромма, К.Вілбера і, звичайно ж, самого автора моделі – О.Колісника.

По-третє, запропоновані нами уточнення дають змогу описати схему духовного розвитку в термінах свободи–несвободи. На буттєвому потоці людина ще не є вільною ні зовнішньо, ні внутрішньо, оскільки перебуває в полоні природних і соціальних сил, а також власного несвідомого. Для духовного потоку, навпаки, важлива гармонія людини зі світом природи та суспільства, свідомого з несвідомим. Іншими словами, тут панує зовнішня і внутрішня свобода. Що ж відбувається на рефлексивному потоці? На перший погляд, іде завоювання зовнішньої свободи, адже, за Колісником, психосоціальний рівень пов’язаний із проблемою статусу та влади. Проте, як показує історія, найвищий статус і влада завжди призводять до втрати внутрішньої свободи. І знову незрозумілим видається “стрибок” із такого стану до вищих духовних цінностей, до нерозривної єдності внутрішньої та зовнішньої свободи. Якщо ж виокремлювати об’єктно-соціалізаційний та суб’єктно-індивідуаційний потоки, то легко припустити, що на першому з них відбувається завоювання передусім зовнішньої свободи (у тому числі за рахунок внутрішньої), а на другому основним змістом розвитку є зростання внутрішньої свободи (можливо, і ціною зовнішньої свободи).

Зауважимо, що запропонований нами термін “суб’єктно-індивідуаційний” потік повністю відповідає суб’єктно-генетичній парадигмі, згідно з якою “авторство” у психічному розвитку віддається самому індивідові як суб’єкту психічної активності. При цьому вплив соціального середовища і навіть сам процес

взаємодії індивіда із соціальним оточенням розглядається як важлива умова, але не детермінанта розвитку. Русійною силою психічного розвитку визнається... саморух, спонтанність як процес самотворення індивідом власної психіки у певних соціальних умовах” [13].

Отже, імпліцитно рух від об’єкт-об’єктних до суб’єкт-об’єктних стосунків у рефлексивному потоці відчувається. Та оскільки він не відображений структурно, то при описі деяких рівнів відбувається змішування об’єктних і суб’єктних властивостей. Наприклад, психогностичний ступінь духовного розвитку, за О.Колісником, об’єднує, з одного боку, дискретний дискурсивний розсудок (здоровий глузд), накопичення знань, некритичне і невідрефлектоване засвоєння норм і цінностей, буденну свідомість, а з другого – продукування нових ідей, інтерес до пізнання, здатність до емоційного контакту, внутрішнього діалогу з об’єктом пізнання, “логічне самопізнання аж до усвідомлення конфлікту як проблеми; як здатність самоаналізу за допомогою символів аж до витоків та основ цього внутріособистісного конфлікту, до знаходження ідеї виходу з нього і до цілепокладання” [5]. Очевидно, перший ряд властивостей описується за допомогою підсилених функцій мислення і відчуття, не потребуючи розвиненої інтуїції. Другий же ряд психічних ознак відповідає активному залученню функції інтуїції.

Отже, перш ніж узяти модель О.Колісника за основу для класифікації цінностей, ми були змушені не лише уточнити загальну її структуру, але і дати більш адекватні, з нашого погляду, назви окремим потокам і ступеням духовного саморозвитку (табл.1, 2), а також уточнити відповідність між певними рівнями та психічними механізмами, розширити їх перелік за рахунок даних інших авторів і джерел. Так, механізм антиципації як такий, що суттєво пов’язаний з інтуїцією, актуалізується в нашій моделі не на початку рефлексивного потоку, а на значно вищому ступені розвитку, який ми назвали *психодіяльнісним*.

Таблиця 1

**Ступені психологічного і духовно-ціннісного розвитку
за концепціями О. Колісника, А. Маслоу та Е. Фромма**

№ ступеня	Схема О.П.Колісника (з доповненнями та уточненнями автора)	Соціальні характери Е. Фромма	“Піраміда” А.Маслоу
16	Психотрансперсональний		Вершинні переживання, переживання “плато”, екзис- тенційні вартості, метапотреби
15	Психогуманний		
14	Психохолістичний		
13	Психоособистісний (пс / індивідуальний)		
12	[Психосмисловий, психоспонтанний – Р.З.]		Самотрансцен- денція
11	[Психосуб’єктний, психоінноваційний – Р.З.]	Продуктивний	Самоактуалізація
10	[Психоінтелектний, психорефлексивний – Р.З.]		
9	[Психодіяльний – Р.З.]	Ринковий	Повага, оцінка
8	Психосоціальний [Психостатусний – Р.З.]		
7	Психогностичний [Психонормативний – Р.З.]	Накопичу- вальний	
6	Психодинамічний		Належність
5	Психопрактичний		
4	Психоментальний (пс / стереотипний)		Безпека
3	Психоонтологічний (пс / переживальний)	Експлуата- торський	
2	Психоархетипний	Рецептивний	Фізіологічні потреби
1	Психофізіологічний		

Таблиця 2

Ієрархічна система цінностей, що ґрунтується на моделі духовного саморозвитку

№ ступеня	Провідні цінності	Домінуючі механізми саморозвитку	Потік	
			за О.Колісником	за версією автора
16	Безумовне позитивне ставлення до всього суцього, бачення нових можливостей духовного розвитку, переживання причетності до Універсуму	<i>Вчинок, "зустріч", надія, любов, єдність з Абсолютом</i>	ДУХОВНИЙ (АКСИЧНИЙ)	ДУХОВНО-ТРАНСПЕРСОНАЛЬНИЙ (почуття + інтуїція)
15	Співпереживання, добро, гуманність, милосердя, терпіння, благодійність, Бог	<i>Емпатія, віра, "діяльність душі", самооцінка</i>		
14	Самодіяльність, спілкування, духовна культура, гра, саморозвиток, пасіонарність, розкриття потенціалу надсвідомості, єдність з колективним несвідомим, слава, ризик, героїчна романтика	<i>Децентрація, творчість, гра, самодіяльність, екзистенційне спілкування</i>		
13	Переломні переживання, креативність, творча уява, краса, поезія, мистецтво, мрія, закоханість, музика, містично-езотеричне знання, натхнення	<i>Переломне переживання, екзистенція, співбуття, діалог, катарсис</i>		
12	Спонтанність, "серединний шлях", адекватність потоку буття, мир, психічна цілісність, міра, смисл, єдність зі світом рослин	<i>Спонтанність, медитація, трансцендування</i>		
11	Розкриття своїх сутнісних сил і здібностей, діяльність, самореалізація, відповідальність, відкриття об'єктивних можливостей у світі речей і теорій	<i>Ототожнення, розуміння, самосвідомість, самоактуалізація, інтерес</i>	РЕФЛЕКСИВНИЙ (ГНОСТИЧНИЙ)	СУБ'ЄКТНО-ІНДИВІДУАЦІЙНИЙ (мислення + інтуїція)
10	Самопізнання, самовиховання, справедливість, рівність, теоретичне знання, глобальне мислення	<i>Рефлексія, самоаналіз, пізнання</i>		
9	Ділова підприємливість, прагнення до індивідуального матеріального успіху, передбачення, експеримент, емпірика, громадянські права і свободи	<i>Антиципація, діяльність, вибір</i>		

Продовження табл.2

8	Статус, влада, подолання перешкод, боротьба до перемоги	Концентрація, увага, вольове зусилля, соціальна роль		ОБ'ЄКТНО-СОЦІАЛІЗАЦІЙНИЙ (мислення + відчуття)
7	Місце у владній ієрархії, вдосконалення структури, дотримання порядку, встановлених правил, законів	Об'єктивація, оперативна пам'ять, розсудок		
6	Виробничо-ділова організованість, професійність, працьовитість, економність, техніка	Праця, навичка		
5	Практична корисність, зручність, уникнення дискомфорту	Релаксація, досвід, уміння	БУТТЄВИЙ (ОНТИЧНИЙ)	БУТТЄВО-НЕДІФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ (відчуття + почуття)
4	Конформність, стереотипність, строге дотримання норм і цінностей свого оточення, родина, референтна група, "табування" чужого, безпека, придушення інстинкту, традиція, уникнення невизначеності	Настанова, стереотип, табування		
3	Рідна мова, звичаї, буденне спілкування, керування психічною енергією, праця на благо сім'ї, дітей, здоров'я	Емоція, афект, мова, проєкція		
2	Підтримання гомеостазу, пристосування до найближчого оточення, психологічний комфорт у групі, споживання матеріальних благ	Архетип (як міфообраз), імпринт, міф, адаптація		
1	Задоволення власних потягів, фізіологічних потреб, фізичне виживання, самозбереження, єдність зі світом тварин	Інстинкт		

Правильність побудованої нами моделі перевірялася шляхом зіставлення її з іншими ієрархічними системами ціннісно-духовного розвитку. Наприклад, необхідність виділення психосуб'єктного (психоінноваційного) ступеня розвитку підтверджується описами самоактуалізації за А. Маслоу [4], продуктивної реалізації за Е. Фроммом [14] та ін. Водночас таке зіставлення допомогло визначити, які особисті цінності

відповідають тому чи іншому ступеневі духовного саморозвитку. Інколи домінуючі цінності, на нашу думку, є самоочевидними, оскільки тісно пов'язані з відповідними психічними механізмами саморозвитку. На жаль, у межах однієї статті неможливо подати розгорнуту аргументацію щодо запропонованої нами ієрархії цінностей, тому результати дослідження узагальнено у вигляді таблиць. Стрілки в табл. 1 показують, що деякі ступені духовного розвитку, які треба розглядати як цілком самостійні, у моделі О.Колісника були наче змішані чи “згорнуті” в одному рівні, а в нашій схемі вони розгорнуті і показані в явному вигляді. Курсивом у табл. 1 виділено ті механізми саморозвитку, які автор вважає власним доповненням до моделі О.Колісника.

Розвиток починається з буттєво-недиференційованого потоку, на якому механізмами саморозвитку є інстинкти, архетипи (як міфообрази), адаптація, афекти, настанови, проєкції, витіснення, табування тощо. Аналізуючи запропоновані О.Колісником ступені буттєвого потоку та описи юнгіанських типів з домінантою відчуттів і почуттів, ми дійшли висновку, що на цьому потоці переважають такі цінності в послідовності зростання духовності: 1) задоволення власних потягів, фізіологічних потреб, фізичне виживання, самозбереження; 2) підтримання гомеостазу, пристосування до найближчого оточення, психологічний комфорт у групі, споживання матеріальних благ; 3) рідна мова, звичаї, буденне спілкування, керування психічною енергією, сім'я, громада, праця на благо дітей, здоров'я; 4) конформність, стереотипність, строге дотримання норм і цінностей свого оточення, референтна група, “табування” чужого, безпека, придушення інстинкту, традиція, уникання невизначеності.

На об'єктно-соціалізаційному потоці (становлення соціального індивіда) домінують такі механізми саморозвитку, як релаксація, уміння і навички, об'єктивація, самоконтроль, увага, вольове зусилля, концентрація, соціальна роль тощо. Соціалізаційний потік представлений такими смисловими (ціннісними) конструктами: 5) практична корисність, зручність, майстерність, уникання дискомфорту, “комплекс Йони” (А.Маслоу); 6) виробничо-ділова організованість, професійність, працьовитість, економність, техніка; 7) місце в ієрархії, удосконалення структури, дотримання порядку, встановлених

правил, законів; 8) статус, влада, подолання перешкод, гостра конкуренція, боротьба до перемоги.

Потік індивідуації пов'язаний з механізмами антиципації, рефлексії, ототожнення, самоаналізу, пізнання, інтроекції, самосвідомості, самоактуалізації, діяльності, інтересу, а також спонтанності, медитації і трансцендування. Сміслові (ціннісні) конструкти потоку індивідуації можна описати так: 9) ділова підприємливість, прагнення до індивідуального матеріального успіху, передбачливість, експеримент, емпірика, громадянські права і свободи; 10) самопізнання, самовиховання, справедливість, рівність, теоретичні знання, глобальне мислення; 11) розкриття своїх сутнісних сил і здібностей, діяльність, самореалізація, відповідальність, відкриття об'єктивних можливостей у світі речей і теорій; 12) спонтанність, “серединний шлях”, адекватність потоку буття, мир, психічна цілісність, міра, смисл.

Механізмами розвитку особистості на духовно-трансперсональному потоці є, на наш погляд, переломне переживання, екзистенція, співбуття, діалог, катарсис, децентрація, творчість, гра, самодіяльність, екзистенційне спілкування, емпатія, віра, “діяльність душі”, самооцінка, вчинок, “зустріч”, надія, любов, єдність з Абсолютом. Цінності духовно-трансперсонального потоку охоплюють: 13) переломні переживання, креативність, творчу уяву, красу, поезію, мистецтво, мрію, закоханість, музику, містично-езотеричне знання, натхнення; 14) самодіяльність, спілкування, духовну культуру, гру, саморозвиток, пасіонарність, розкриття потенціалу надсвідомості, єдність з колективним несвідомим, славу, ризик, героїчну романтику; 15) співпереживання, добро, гуманність, милосердя, терпіння, благодійність, Бога, любов до всіх людей; 16) любов як безумовне позитивне ставлення до всього сущого, бачення нових можливостей духовного розвитку, переживання причетності до Універсуму. Зауважимо, що потік недиференційованого буття і суб'єктно-індивідуаційний потік протилежні за цінностями, хоча, разом з тим, вони доповнюють одне одного. Те саме можна сказати про два інші потоки.

У “піраміді цінностей” А.Маслоу можна також виділити чотири ступені: буттєвому потоку відповідають фізіологічні потреби та потреба в безпеці; потреби поваги, належності і

любіві (оцінки) стосуються об'єктно-соціалізаційного потоку, а потреби в самоактуалізації можна віднести до суб'єктних рівнів. І, нарешті, духовно-трансперсональний потік слід, на наш погляд, співвіднести з “вершинними переживаннями” та “переживаннями плато” [4, с.495–496]. При цьому слід зауважити, що А.Маслоу називає цінності добра, краси, цілісності, дихотомічної трансценденції, унікальності, справедливості терміном “буттєві”, але в нього це слово має лише *екзистенційне* значення і ніяк не пов'язане з буттєво-недиференційованим потоком психічного (див. табл.1, 2).

Е.Фромм говорить про певні типи соціального характеру, проте описує їх як носіїв певних ціннісних орієнтацій, певного стилю життя і суспільних відносин [14, с.56–99]. Він виділяє чотири так звані непродуктивні орієнтації, протиставляючи їх продуктивній – найвищій у західній психокulturі. Вони також утворюють своєрідну ціннісну ієрархію. Найпримітивнішим розвитком відзначається рецептивний тип, потім у процесі зростання духовності його змінюють експлуататорський, накопичувальний та ринковий. Перші два здатні, на думку Фромма, лише до “симбіозу”, тому їх можна віднести до буттєво-недиференційованого потоку духовного розвитку. (На наш погляд, експлуататорський тип ґрунтується одразу на двох ступенях духовно-психічного розвитку, що й відображено двома стрілками в табл. 1). Накопичувальний і ринковий типи Е. Фромм характеризує як стан відчуження. При цьому орієнтація на накопичення корелює із цінностями порядку, влади, статусу, “людини-гвинтика” і т. ін., тобто з верхніми рівнями об'єктно-соціалізаційного потоку. Ринковий тип уособлює вихід на суб'єктний потік і, як перший крок, завоювання громадянських прав і свобод, але разом з тим – появу найбільш яскравих форм відчуження. Лише з рівня *продуктивної* орієнтації і вище, вважає Е.Фромм, стосунки між людьми починають вибудовуватися на засадах розумності і любові.

Отже, усі перелічені ієрархічні системи цінностей можна звести до єдиної, узагальненої. Це підтверджується не лише наведеними вище порівняннями. До такого висновку приходять, щоправда іншим шляхом, відомий трансперсональний психолог К.Вілбер, який, серед іншого, співвідносить рівні індивідуального

розвитку з певними епохами соціокультурної еволюції [15]. У запропонованих нижче таблицях зроблено спробу поєднати відкриття різних учених щодо ступенів духовного розвитку й домінуючих цінностей (див. табл.1, 2). Порядок рівнів духовно-ціннісного розвитку навмисно показано знизу вгору, як у піраміді А.Маслоу.

Вважаємо, що побудована модель духовно-ціннісного розвитку може бути корисною передусім для реформування освітньо-виховної сфери як один із соціально-психологічних критеріїв її функціонування. Модель визначає стратегічний напрям і приховані резерви розвитку освіти: особистісно-орієнтоване навчання, різні види неперервної та дистанційної освіти (розвиток самостійності і відповідальності), підвищення духовно-ціннісного рівня педагогів і т. ін. Спеціально розроблені опитувальники, а також моніторинги та експертні оцінки освітньої галузі можуть базуватися на нашій моделі. Запропоновану класифікацію цінностей і духовних властивостей ми розглядаємо не лише як “вертикальну”, але і як “горизонтальну”, що виражає різні сторони, аспекти духовного розвитку. Ці аспекти в певних пропорціях формують в індивіда та чи інша культура, а транслює – педагогічна свідомість соціуму. На цій підставі можна описати соціетальні функції інституту освіти, а потім дослідити, які з них справді виконуються, а які здебільшого декларуються, які ступені духовного розвитку формуються освітою і яких перетворень вимагають від неї глобальні виклики сучасності.

Висновки. Оскільки цінності є важливим регулятором поведінки індивіда в соціумі, то узагальнення різних концепцій ціннісно-духовного розвитку має як теоретичне, так і прикладне значення. При цьому за основу доцільно взяти таку модель, у якій поєднано “східний” і “західний” підходи до психіки, а стрижнем є певний універсальний принцип. На основі теорії психологічних функцій К.Юнга нам вдалося ще раз підтвердити, уточнити й розширити концепцію духовного саморозвитку за О.Колісником, показати, які особистісні цінності притаманні кожному ступеню психічного. На наш погляд, отримана модель є досить евристичною і може бути корисною при розв’язанні проблем освіти, виховання, у психотерапевтичній роботі тощо.

Література

1. *Бобнева М.И.* Социальные нормы и регуляция поведения. – М.: Наука, 1978. – 310 с.
2. *Подмазин С.И.* Личностно-ориентированное образование. Социально-философское исследование. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 250 с.
3. *Юнг К.Г.* Психология бессознательного: Собр. соч. – М.: Канон, 1994. – 320 с.
4. *Фрейдджер Р., Фейдимен Д.* Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 498 с.
5. *Колісник О.П.* Ступені духовності та психічні механізми саморозвитку особистості // Тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості”. – К.; Луцьк: Фундація ім.О.Ольжича, 1994. – Ч.І, розд. III. – С.349–392.
6. *Колісник О.П.* Саморозвиток особистості як ієрархія смислів у буттєвому і рефлексивному пластах психіки // Психол. перспективи. – 2002.– Вип.2. – С.45–52.
7. *Колісник О.П.* Методологічні принципи побудови концепції саморозвитку особистості // Психол. перспективи. – 2003.– Вип.4. – С.133–138.
8. *Зрайко Р.І.* Юнгіанський психологічний тип як фактор духовного та особистісного розвитку // Психол. перспективи. – 2003. – Вип.4. – С.118–123.
9. *Юнг К.Г.* Психологические типы. – Минск: Попурри, 1998. – 656 с.
10. *Юнг К.Г.* Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1993. – 329 с.
11. Субъект // Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С.389.
12. Активность // Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С.14.
13. *Татенко В.О.* Суб’єктно-генетичний підхід і проблема детермінації психічного розвитку людини // Тези доповідей та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості”. – Київ–Луцьк: Фундація ім.О.Ольжича, 1994. – Ч.І, розд. III. – С.558–559.
14. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с.
15. *Уилбер К.* Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия. – М.: ООО “Издательство АСТ” и др., 2004. – 412 с.

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ІНДИВІДА І СЕРЕДОВИЩА

О.А.Донченко

ФРАКТАЛЬНІСТЬ СОЦІУМУ І МЕХАНІЗМ ФРАКТАЛІЗАЦІЇ СТРУКТУР

Висвітлюється дія фракталізації як глибинного механізму соціетального структурування. Розкривається матричне походження різних типів соціальних структур, що являють собою змодельовані форми людської діяльності. Дається визначення психосоціальних матриць як надперсональних підсистем функціонування “суспільства без людей”.

Ключові слова: матриці, фрактальні структури, фракталізація, соціетальний інтелект, соціетальний психофрактал, матрична фракталізація.

Освещается действие фрактализации как глубинного механизма социетального структурирования. Раскрывается матричное происхождение различных типов социальных структур, являющихся моделированными формами человеческой деятельности. Дано определение психосоциальных матриц как надперсональных подсистем функционирования “общества без людей”.

Ключевые слова: матрицы, фрактальные структуры, фрактализация, социетальный интеллект, социетальный психофрактал, матричная фрактализация.

The article considers fractionalization process of deep mechanism of societal structuring and matrix origin of different types of social structures, which are modeled forms of individual's activity. It provides the definition of psychosocial matrixes as supra personal subsystems of functioning of the “society without people”.

Key words: matrix, fractional structures, fractionalization, societal intellect, societal psychofraction, matrix fractionalization.

Проблема. Пригадаймо прислів'я: “Яке гніздо – такий птах, яка батьківщина – така людина”. На наш погляд, воно яскраво засвідчує, що для пояснення фактів суспільного життя недостатньо врахування лише індивідуальних взаємодій людей та породжуваних ними ефектів. Щодалі очевидніше постає необхідність брати до уваги взаємодію психічних сил “вищого порядку”, що значною мірою формує життя і соціуму, і людини.

Мета статті: виявлення існування в житті соціуму такої, можна сказати, психоматематичної його властивості, як фрактальність, і такого механізму, як фракталізація.

Невипадкова фракталізація (розмноження за певним локальним принципом) стосується абсолютно всіх суспільних структур, включаючи й людину. А фрактальність соціуму в цілому є нічим іншим, як його властивістю репрезентувати (окреслювати) себе за допомогою різних фрактальних структур. Множина останніх, у свою чергу, концентрується навколо власних психофрактальних матриць, що різняться не тільки метазавданням, а й психосоціальним типом, в якому криються можливості для виконання цього завдання [1].

Будь-який соціум повинен мати певний, принаймні необхідний, набір цих матриць, показником *системної роботи* яких є якість життя в соціумі і психосоціальне самопочуття людей у ньому. Саме звідси повинна починатися сфера розумного управління такою системою. Проте проблема в тому, що людською системою, як правило, здатна розумно управляти тільки надсистема. Не та надсистема зовнішнього управління, що перебуває за межами певного соціуму і прагне колонізувати, розщепити або нейтралізувати його. Ідеться про власну *духовно-інтелектуальну еліту*, здатну подбати про цілісність соціуму, ставши *над* інтересами окремих соціальних груп. Про сукупну (а не тільки політичну!) інтелектуально-духовну еліту, здатну створити й реалізувати *організаційний* (на відміну від самоорганізаційного) *соціальний інтелект*. Про еліту, здатну формувати *інноваційно-екологічний тип світосприйняття* у всього населення соціуму (і насамперед у молоді) з метою

підтримки й реалізації гуманного управління, тобто про освітянську еліту в широкому розумінні цього слова.

У функції “матриці виживання соціуму” метазаданням є пошук і знаходження засобів оптимального використання людського потенціалу. Будь-яка складна структура (соціум зокрема) повинна мати такий центрально-об’єднальний механізм для управління множинними випадковими і не випадковими процесами, результатом взаємодії яких можуть бути катастрофічні для людей наслідки. Повинна мати, але не завжди має. Функції соціетального інтелекту (інтелекту спільноти соціуму) імітує поки що інтелект кожної матриці окремо – і тільки з метою збереження самої себе.

Соціетальний інтелект не може успішно виконувати свої функції без урахування *соціетального психофракталу соціуму* (СПФ), тобто заданої певними надособистісними умовами даності. СПФ як польовий інформаційно-енергетичний ген спільноти народжується у процесі взаємодії природи, духовності і домінуючих *ціннісних трансперсональних конструктів*. Він є тим простором, на якому розгортається те чи інше життя суспільства.

Таких *ціннісних трансперсональних конструктів* у людському суспільстві небагато, як небагато принципово несхожих ідеологічних конструктів. Цілеспрямоване спостереження, емпіричні й теоретичні узагальнення містять матеріал, який підтверджує існування небагатьох *психофрактальних матриць*, котрі притягують до себе своїм психоціннісним змістом певні психологічні типи людей і породжують з їхньою допомогою велику кількість подібних собі суспільних структур. *Матрична фракталізація* є поки що одним з небагатьох усвідомлених (самоорганізаційних, природних) процесів у суспільстві. Саме *співвідношення і відношення між різними психофрактальними матрицями (ПФ-матрицями) в суспільстві формує його соціетальний психофрактал*. Дихотомічний профіль, що вимальовується із співвідношень цих матриць, і є соціопсихологічною межею певного соціуму. Будь-яка суспільна або інституційна структура (людина, група, організація, ідеологія, культура, економіка, освіта тощо) має власну психофрактальну метапрограму.

Стандартний соціетальний психофрактал людських соціумів містить у собі принаймні чотири складові – владу, еліту, воїнів і народ. Це означає і наявність принаймні чотирьох ПФ-матриць, цінності яких підсвідомо архівуються в чотирьох типах ідеологій: ідеології влади (адміністративно-тоталітарні варіанти), ідеології еліти або інтелігенції (ліберальні варіанти), ідеології воїнів або силових структур (авторитарні варіанти) та ідеології народу (демократичні варіанти). Психофрактальні цінності (ПФ-цінності) різних ідеологій згуртовують навколо себе певні кола людей із схожими ПФ-цінностями. Завдяки сучасним соціологічним опитуванням стало більш-менш ясно, скільки людей сповідує ті чи інші ідеологічні цінності, бажаючи тим самим того чи іншого соціально-політичного ладу і життєустрою.

Теорія соціетального психофракталу як глибинного чинника функціонування суспільних структур аналізує такі основні поняття-феномени, як матриця, структура, поле. Від співвідношення між ними залежать стан соціуму, механізми розвитку і стабілізації структур, чинники розпаду, рівні свободи і т.ін.

СПФ є внутрішнім механізмом системи соціуму в цілому, механізмом, який превентивно втручається в пошук найбільш оптимального для соціуму поля взаємин, яке б забезпечило найбільшу стабільність соціуму. СПФ є коеволютором кожної суспільної структури, починаючи від соціуму і завершуючи пенсійним фондом. Метою СПФ є забезпечення максимальної кількості *інваріантів* системи, поля, самого себе і резонансного відношення між ними. Тільки соціуми, що прислуховуються до СПФ, можуть виживати в умовах складних зовнішніх впливів [2].

ПФ-матриця – це позаособистісний ціннісно-смісловий архів, що прагне до опредмечення в певних типах соціальних структур і реалізує себе за допомогою певних управлінських механізмів. *Соціетально-психологічна матриця* (СП-матриця) є каталізатором трансформаційних перетворень різних тусовок у певну суспільну структуру.

Поле є зовнішньою стосовно певної суспільної структури сукупністю предметно-уречевлених, духовно-культурних та інформаційно-енергетичних носіїв соціетальної психіки

суспільства. Можна диференціювати ближні (безпосередня взаємодія) і дальні (опосередкована взаємодія) поля. Структури і поля разом становлять *систему, системний простір*.

Взаємодія структури, яка вивчається, з іншими структурами може відбуватися через континуальну складову поля, через агентів чи структуру-агента тощо. Провідний тип взаємодії в соціумі є головним елементом, який компонує його певний психосоціальний тип, стан, соціальне самопочуття в ньому людей. Саме у взаємодії відтворюються суспільні інваріанти або “нерухома історія” соціуму, саме в ній уособлюється залежність “соціального часу” суспільства від “часу довгої тривалості” [3, с.43].

ПФ-матриця – це те, що створює і зберігає спеціалізацію структури, її унікальне призначення, її функціональну і соціопсихологічну межу, без якої не може бути структури як такої. ПФ-матриця – це вільний надособистісний ціннісний конструкт, навколо якого об’єднуються люди за ознакою розділеності її світоглядних цінностей і правил, за якими має виконуватися матричне завдання. ПФ-матриця – це принцип організації психосоціальної реальності в межах певної структури шляхом постійного породження певних типових патернів відношень, які регулярно повторюються і відтворюються в цій структурі, незважаючи на зміни в навколишньому середовищі.

Проте в реальності в суспільних структурах та організаціях опиняються разом люди, що сповідують іноді абсолютно протилежні ПФ-цінності, але спільні соціокультурні цінності, мають реальні статусно-престижні або інші актуальні потреби тощо. Сила нереалізованих ПФ-цінностей і життєва необхідність прийняття та реалізації соціальних цінностей під “не своєю матрицею” зазвичай дратує людину і створює умови для внутрішньоособистісних інтерактивних конфліктів. Але всі ці природні властивості діють саме таким, а не іншим чином тільки в одному випадку – поки вони не будуть враховуватися на рівні суспільної свідомості (політичної, організаційної, юридичної, педагогічної тощо).

Неусвідомлено будь-яка матриця абсолютизує і нав’язує всім виконавцям її вищої волі свої правила гри, свою картину

світу, свої цінності і норми поведінки. Фракталізація різних матриць як механізм структурування соціуму відбувається за певними самоорганізаційними законами, які, власне, можуть бути враховані в управлінській діяльності.

Людина, яка потрапляє у фрактальні угруповання, породжені певною матрицею, автоматично включається в атмосферу запрограмованих нею смислів і правил гри, у певну ідеологію існування. Пересічна людина в суспільних структурах завжди функціонально (не духовно!) слабкіша за ці структури, незважаючи на те, що вона є носієм власної інкорпорованої ПФ-структури. Це твердження стосується і такої структури, як соціум: кожний його член перебуває в полоні певних смисложиттєвих стереотипів, програм, бачень тощо. Усі фрактальні структури, народжені з безлічі суспільно-польових матриць, соціалізують людей відповідно до певних форм життєсприймання і життєдіяльності, смислів, цінностей, ролей і статусів. Добре, якщо ПФ-структура людини резонує із цими формами. У таких випадках людина нормально почувається і навіть розвивається. А якщо ні, вона хворіє і нервується, іде не своїм шляхом. Людині бажано шукати *свою* суспільну структуру. Розумний егоїзм людини – це її здатність успішно взаємодіяти в реальних суспільних умовах, не зраджуючи при цьому головне в собі (своє призначення) і культивуючи здатність позазнаходження: не відступаючи від Я, поважати МИ.

Усі суспільні структури, організації, групи, як і окремі люди, можуть бути або 1) елементом у системі взаємодії усього з усім (у польовій або відкритій системі суспільних відносин), 2) або елементом у системі закритих, жорстко узалежнених суспільних відносин. *Перша група суспільних структур* – це клас *польових структур соціуму*: автономних, відкритих, гнучких, що взаємодіють або через континуальну складову великого поля соціуму (людства), або безпосередньо між собою, або за допомогою агентів чи агентів-структур; тут діють об'єктивні, польові відношення, а організаційне управління здійснюється *польовою матрицею*; окремі автономні структури самі шукають засоби і шляхи взаємодії, впливів, конвенцій, колаборацій і консорцій. Останні можуть загинути, якщо розпадеться критична

маса структур – складових цих консорцій. Нарешті, польова межа, за якої можуть утворюватися такі структури, прагне до нескінченності. Польові структури – це свого роду дискурс, тобто структура, в якій немає центру. Недарма постструктуралісти вживають замість терміна “структура” термін “дискурс” – структуру практики, яка перебуває в процесі безперервної і нескінченної розбудови й самознищення.

Рівень автономної свободи польових структур високий. Матриця їх містить енергію та інформацію для відносно вільного й автономного функціонування і пересування структур. У цій матриці є вся інформація, необхідна для структурування, розвитку, функціонування і водночас розпаду та руйнування цих горизонтально-польових суспільних структур (комерційні фірми та об’єднання, недержавні громадські організації, групи підтримки типу “анонімних алкоголіків” або “амазонок”, групи “вільних козаків”, “зелених”, наукові групи “біоетиків”, “синергетиків”, “соціоніків”, популярно-езотеричні угруповання екстрасенсів, біоенергетиків, різного складу сімейні групи та ін.). Розпад і руйнація структур спричинюються переважно розпадом Я – МИ-режимів, втручанням інших структур, об’єктивними ринковими обставинами тощо.

Друга група суспільних структур – це клас жорстких, закритих, *пірамідальних структур*, фрактальні породження яких підпорядковуються вищій, центральній управлінській структурі, що перебуває на верхівці піраміди і є для них *організаційною пірамідальною матрицею*. Кожна пірамідальна структура має власну матрицю. Такі жорсткі структури ефективно працюють в умовах з передбаченою невеликою кількістю варіантів розвитку. Для їх виживання необхідний постійно-потужний енергетичний імпульс “зверху”, з матриці. Водночас такі структури погано пристосовані до виживання у швидкоплинних зовнішньопольових умовах, за яких загибель внутрішньо абсолютно негнучкої структури забезпечена, так само як і всіх її фрактальних підструктур. Усі фрактальні підструктури, що народилися із жорсткої матриці, такі ж жорсткі, негнучкі й не пристосовані до автономного життя, попри те, що в усіх таких підструктур можуть бути різними завдання і функції, тип її керівника, ментальність

регіону, району “складання” структури, польова ситуація у момент “складання” та ін. Цей режим підтримується не стільки силовиками, скільки певною патріотичною ідеологією, місією.

В одному випадку превалує пірамідальна структура із вкрапленнями польової (сучасні державники, задіяні в тіньовому “бізнесі”), у другому – польова із вкрапленнями пірамідальної (сучасні олігархи, які поєднали власність і силову тоталітарну владу). Межа створення фрактальних пірамідальних підструктур визначається представником пірамідальної матриці, тобто реальним верховним керівником піраміди. Прикладами таких структур є КПРС, армія, фабрика чи завод з виробництва одного виду продукції, первісна община, “матріархат”, “патріархат”, давні імперії з необмеженою владою імператора, тоталітарні фашистські й комуністичні держави, церква та ін.

Ієрархічність відношень між структурами обох класів є і там, і там. Підпорядкування нижчого вищому існує в будь-якій організованій системі – механічній, органічній, психосоціальной. Закон ієрархії є фундаментом будови людини: підпорядкування тіла, душі й розуму. Системна ієрархічна впорядкованість існує всюди, у тому числі і в будь-яких структурах та їх конгломератах. Однак принципи її функціонування різні. Головну відмінність між усіма становить те, що береться як Вище, що становить місію певної структури, а також типові методи роботи в ній.

Сьогодні ілюструє *підкласи змішаних структур.*

У сучасній Україні спостерігається явне непотрапляння у “свою” матрицю суспільних структур певного соціального призначення. Приміром, Адміністрація Президента та її фрактальні підструктури (районні, обласні адміністрації) виходять із пірамідальної закритої і жорсткої матриці, незважаючи на те, що політики оголосили країну відкритою, європейською, ринковою і демократичною. Існуючі системи виконавчої та судової влади в Україні не відповідають загальноприйнятим людським уявленням про демократію, оскільки побудовані на принципах відомчої тоталітарної адміністративно-командної структури. Зовнішній демократичний вигляд цих і багатьох інших сучасних владно-автократичних структур породжує їхній внутрішній конфлікт, і вони транслюють

у суспільство цей свій конфлікт, свою внутрішню проблему, агресію та імітацію. Таку саму імітативну психосоціальну матрицю мають такі суспільні структури, як сучасна АПН України, НАН України й освітня галузь загалом. Наука та освіта, які повинні у відкритому суспільстві вивчати, мати і пропагувати взаємозв'язок усього з усім, тобто польову парадигму світосприйняття і функціонування, керуються з одного Центру, який не має необхідних властивостей для виконання нових завдань. В одному випадку превалює пірамідальна структура із вкрапленнями польових структур, у другому – польова із вкрапленнями пірамідальної.

Як польові, так і пірамідальні матриці можуть бути більш або менш універсальними і локальними, тривалими (в деяких випадках – вічними) у часі або тимчасовими.

Приклади *універсальних тривалих польових матриць* – “ноосфера” Вернадського, соціетальна психіка, менталітет, релігія та інші форми світогляду, традиції тощо. Універсально-тривалі матриці-персоналії представлені образами Христа, Будди, Аллаха.

Універсальні тимчасові польові матриці – це заявлена економічна або політична парадигма, наприклад, розбудова ринкової економіки (від якої фракталізуються різноманітні фірми, асоціації тощо) або демократизація і європеїзація суспільства (фрактальними підструктурами якої є різні фонди, центри, громадські організації тощо); соціально-психологічні простори різного масштабу. Наприклад, газета “Дзеркало тижня” дає опис київського простору, головним показником якого є суто київський страх, підсвідомий страх перед найдрібнішим представником влади, жах, який змушує людину за будь-яку ціну демонструвати відданість владі, намагання потрапити під ситу й безпечну парасольку влади, проникнути в її структуру, хоча б у найдрібнішу номенклатуру. Решта – справа техніки.

Універсальними тривалими пірамідальними матрицями можна вважати тоталітарно-ієрархічний режим структури і влади, церкву як соціальний інститут, як втілення тоталітарного устрою структури (всі фрактальні підструктури церкви, у тому числі й різноманітні секти та релігійні об'єднання, мають тоталітарний характер), державні силові структури тощо.

Прикладами *пірамідально-ситуативних матриць* є моноідеології (ідеологія марксизму-ленінізму чи будь-яка інша, прийнята в соціумі за єдино панівну), політичні партії, зокрема КПРС, або будь-яка інша правляча партія, наприклад, сьогодні – партія влади, або СДПУ(о), реально зацікавлений у тоталітаризмі державний апарат, який породжує множину фрактальних підструктур, і т.ін.

Треба сказати, що в нормальному, здоровому соціумі потрібні всі ці класи структур. Проблема полягає лише в їхній спеціалізації та правильному виборі психосоціальної матриці цінностей і відношень. Проте навіть у разі невідповідності призначення структури і матриці її цінностей вона чи будь-яка інша структура має цікавий природний механізм самозбереження – *розмноження власних фрактальних підструктур*. Як показує досвід, структури, здатні розмножуватися, мають перевагу перед будь-якими іншими структурами. По-перше, тому, що розмноження істотно збільшує інформацію про існування структури та її матриці, популяризує її, змушує людей привчатися до факту її існування тощо. По-друге, тому, що у разі розпаду однієї із структур її легко відновити у межах однієї матричної системи.

Владні державні структури в тоталітарних суспільствах завжди мали для цього необмежені можливості, а в небезпечний період вони народжують власні підструктури і в іншій, завуальованій, квазіфрактальній формі. Наприклад, у сучасній Україні – у формі “європейських” навчальних закладів або фондів “незалежних” досліджень. “Соціологія розмов” у сучасній Україні сповнена таких запитань: “А навіщо це нам стільки депутатів?”, “І що це у нас робиться – кожного вчителя перевіряє п’ятнадцять чиновників?” і т. ін. А все дуже просто: структури, зацікавлені у власній стабільності, навіть несвідомо прагнуть до саморозмноження. Здається, Гете казав, що, навіть якщо діяти проти природи, все одно не обійти її законів!

Більше того, деякі владні найжорсткіші структури за допомогою ЗМІ можуть взагалі створювати собі протилежний імідж – польовий і демократичний. Та в критичні моменти прийняття рішень, творчого вибору той самий імідж зазвичай руйнується, бо приймається природне для такої структури відомче, пірамідальне рішення, і вона хутко втрачає свій

функціонально-польовий рейтинг (так, наприклад, трапилося з українською владою у касетній справі, в ситуації з островом Тузла тощо).

Може скластися ситуація, коли кількість народжуваних фрактальних структур однієї матриці (польової) зрівняється із кількістю народжуваних фрактальних структур іншої матриці (пірамідальної). Пропорція 50:50, як відомо, є досить нестабільною, і система, в якій це трапляється, хутко прагне до певних структурних змін, наприклад, до роздвоєння (організації) або насильницького знищення більшості структур однієї з матриць. Вибір засобу, форми переструктурування залежить від центроверсії і ментальності соціуму.

І ще одне зауваження: у будь-якій фрактальній структурі від будь-якої матриці має бути природою закладена (природою універсальної психіки як найуніверсальнішої матриці) можливість переродження, трансформації, зміни форми і змісту, місця у польовій мережі та суспільній ієрархії [4]. Усе залежить від того, яка саме матриця буде цю структуру реально “годувати”, давати їй життєдайний і, не в останню чергу, духовно-ціннісний харч. Людина, організація, вільна група можуть виживати під будь-якою матрицею, але свою метапрограму можуть виконати тільки під владою своєї ПФ-матриці. Саме тут вступають у гру управлінські, тобто організаційні, відношення і механізми. Для прикладу, дуже важливим є чинник інтенсивності міжструктурного обміну: зниження інтенсивності порушує активну рівновагу групового життя, зростають диференціюючі тенденції, що в кінцевому підсумку призводить до взаємопоглинання структур, їх руйнації тощо. Не менш важливими є психоорганізаційні чинники, що зміцнюють межу структури і разом з тим посилюють її відкритість і прозорість, потенціал мобільності тощо. Погляд на суспільну структуру як на інтрапсихічне відношення оптимізує здатність людини управляти нею, наприклад, через маніпуляції із її межами.

Фрактальна природа структур та організацій дає підстави для використання відповідних *методів* їх дослідження. Якщо вважати, приміром, що системі (соціуму) притаманна масштабна інваріантність, можна переносити (з деякими застереженнями) певні кількісні або якісні закономірності характеристики з однієї структури на всю систему в цілому. І навпаки (незважаючи навіть

на різні матриці, з яких народжуються різні класи структур), системні ознаки можна переносити на будь-яку структуру, що функціонує в системному просторі.

Хочуть того люди чи ні, а СПФ як унікальна польова частина світової психіки (дарована долею певній території) все одно діє в межах певного соціуму, так чи інакше зв'язуючи між собою усі суспільні матриці. СПФ функціонує в несвідомому колективній психіці, навіть попри десакралізацію головних смислів солідарності. Попри все, специфіка і потенційні можливості унікальної цілісності завдяки СПФ залишаються.

Будь-яка об'єднувальна сила соціуму – це *епіцентр цілісності й умова реального існування колективної психіки, спільного духу, живої колективної душі*, тобто те, що зв'язує в певному соціумі *все з усім* (нагадаю, що зв'язок усього з усім – це і є, за нашим визначенням, психіка як польова субстанція). Відсутність соціетальної цілісності спричинюється насамперед виродженням загальнодержавних смислів. Саме це є головним чинником існування найболючіших соціальних проблем.

Отже, серед психосоціальних чинників суспільного життя найважливішим є *матричний архетип первинної матері, тобто архетип цілісності – Уроборос (небесний змії, лоно: коло, океан, озеро, долина, місто, соціум)*, який для свого підсвідомого, інстинктивного існування потребує, з одного боку, занурення в цілісність, окремість, частковість, а з другого – відмови від будь-яких соціально-політичних “ізмів”, що конфліктують між собою, і встановлення між ними усвідомлених відношень толерантності та взаємонеобхідності.

Так, навіть у теперішньому невротизовано-маргінальному, апатично-закомплексованому, зневіреному, занедбаному, опущеному стані Україна залишається довірливо-наївною, терпляче-працьовитою, привітно-гостинною, здатною виживати в будь-яких умовах і скільки завгодно чекати кращих часів з надією на розумного і людяного господаря. Останнє не означає, що Україна чекає на відновлення саме тоталітарного або авторитарного типу життєустрою. Вона чекає на людину, чия постать зможе дати українцям силу, енергію, надію. *Роль особистості в історії полягає саме у здатності цієї особистості творити певне психосоціальне самопочуття людей на тому чи іншому етапі розвитку суспільства.* Тільки свій, “тутешній

духовний наставник” здатний на це. Тут можна посперечатися, згадавши, що Уроборос (нагадаємо, що це архетип цілісності) України неодноразово виживав навіть тоді, коли його репрезентувала всього одна, й то чужинська матриця. Останній випадок – період панування догматичної ціннісної доктрини марксизму-ленінізму у варіанті СРСР-КПРС (всі інші цінності, залишаючись у маргінальному статусі, накопичували протестний потенціал, який вибухнув зсередини, розвалив цю матрицю, але не створив нової, ідентичної собі; для України це був шанс вирівнятися на себе, але, на жаль, їй знову не пощастило з “духовними наставниками”). Але то було виживання. Нині йдеться про повноцінне самоафінне й самоідентифіковане життя соціуму, за якого кожна верства його громадян, кожен етнос у структурі України повноцінно житимуть, розвиватимуться, мріятимуть, реалізуючи свої мрії у співдружності з іншими. *Духовний наставник, здатний об’єднати Україну, повинен відмовитися від усяких “ізмів” (що ґрунтуються на ідеологічних цінностях), намагаючись створити за допомогою усіх членів суспільства соціально-політичний механізм повноцінного існування різного на єдиному просторі.*

Проте цілком зрозуміло, що в результаті неусвідомленого (надособистісного, польового, самоорганізаційного) зв’язування усіх матриць, що існують у соціумі, не завжди утворюється здорова і повноцінна функціонуюча цілісність. Останню необхідно виявити у свідомості громадян. Такі можливості криються лише у правильно підібраній ідеології. Тому матричний капелюх солідарності можна визначати як *ідеологічну матрицю, що породжує різні “ізми” – у чомусь різні, а загалом схожі фрактальні підструктури цієї матриці.*

Зрозуміло, що польових, пірамідальних, змішаних матриць у соціумі може бути стільки, скільки завдань він має виконувати, скільки ціннісно-смыслових патернів існує в ньому. Кількість патернів можна визначити за допомогою емпіричних і теоретичних досліджень. У кожному соціумі може бути своя кількість патернів. Але головним при цьому є існування об’єднувального психосоціального ґешталту або ідеологічного матричного “капелюха солідарності”, *єдиної загально-соцієтальної матриці смислів.* Одні соціуми (Японія, Китай, Корея і т. ін.) як такий капелюх мають стійку традиційно-

колективістську ідеологію, під якою, як бачимо, нормально уживаються ринкові економічні механізми й цінності єдиного духу, або сильну релігійну віру (Ірак), інші – ідеологію аристократизму (Англія) або ідеологію сили і свободи (США). Україна могла б мати, наприклад, ідеологію “здравниці під відкритим небом”, в якій поєднувалися б “культура харчової промисловості”, “культура гостинності”, “культура хліба” й “екологія професійності”. Так чи інакше, але саме ідеологічна матриця солідарності робить найважливішу для суспільства справу: створює таку атмосферу, за якої кожна людина і кожна організація відчувають себе часткою великого і сильного цілого, у межах якого нічого не страшно, усе зрозуміло, як у нормальній сім’ї: “нам нет преград на море и на суше”. Якщо соціум опиняється без цієї матриці – бути біди.

Таку біду має сьогоднішня Україна, що опинилася без матері і без “бацька”. Так, вона має кілька самостійних і нерівних (за кількістю і якістю фрактальних підструктур) матриць – владну, комерційну, освітню, воєнну, наукову, мистецьку, журналістську тощо. Але ці матричні суспільні структури є не тільки дуже слабкими і не зв’язані між собою. Головне, що вони не зв’язані єдиним полем загальнонародних цінностей і смислів. Тут не йдеться про єдину ідеологію на кшталт єдиної комуністичної (хоча країна і люди в ній навіть під такою “матричною шапкою” почувалися набагато краще, аніж у сучасній “незалежній” Україні). Йдеться про єдиний *багатовимірний дах певних державницьких смислів і цінностей*, які б поділяв і якими б пишався увесь народ України. Руйнація, зникнення цих смислів – головна біда і головний чинник соціальних проблем: апатії, недовіри до влади, міжкласової неприязні, бідності, відсутності народної волі до соціальних змін. *Українській спільноті сьогодні вкрай необхідний близький до її природного психофракталу міф, за допомогою якого можна було б повернути людям сакральне (священне) ставлення до загальнодержавницьких цінностей та інтересів.*

Висновки. Цінності солідарності в Україні, за результатами наших емпіричних досліджень, обертаються навколо таких речей, як розумне поєднання колективізму та егоїзму, наявність морального духу і віри у свої сили, працелюбність і хазайновитість, толерантність, справедливість

щодо розподілу валового прибутку, обов'язковий мінімальний рівень державної захищеності громадян, професійність і моральність управлінців, наявність умов для реального коригування вад соціального життєвляштування (передусім таких, як відсутність правового захисту громадян, гвалтування українськими нуворишами природних зон – святих місць відпочинку і волі, руйнація можливостей ефективного медичного обслуговування й освіти тощо). На такому тлі повинна успішно спрацювати поліідеологічна матриця “Берегині”.

Література

1. Бендат Дж., Пирсол А. Измерение и анализ случайных процессов. – М.: Мир, 1974. – 463 с.
2. Шустер Г. Детерминированный хаос. – М.: Мир, 1988. – 240 с.
3. Французька історіографія ХХ століття. – Л.: Класика, 2001. – 300 с.
4. Урицкий В.М., Музалевская Н.И. Фрактальные структуры и процессы в биологии (обзор) // Биомедицинская информатика. – СПб., 1995. – С.84–129.

© Донченко О.А.

В.П. Казміренко

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ СЕРЕДОВИЩ НА СОЦІАЛЬНИЙ СВІТОГЛЯД ОСОБИСТОСТІ

Аналізуються соціально-психологічні механізми регуляції діяльності організацій, поглиблюються уявлення про структуру предмета соціальної психології організацій та її виміри. Обґрунтовується необхідність комплексного підходу до вивчення процесів життєдіяльності особистості в організаційному середовищі. Дано низку аналітичних узагальнень, що розкривають значущу роль соціально-організаційних цілей, цінностей, очікувань, а також мотивації творення та смислу життя як важливих чинників формування свідомості й соціального світогляду особистості.

Ключові слова: організаційне оточення, образ організації, мотиви і мотивація, організаційна поведінка, організаційний вплив, соціогенні потреби, свідомість, смисл життя, особистість, суб'єкт діяльності.

Анализируются социально-психологические механизмы регуляции деятельности организаций, углубляются представления о структуре предмета социальной психологии организаций и ее измерениях. Обосновывается необходимость комплексного подхода к изучению процессов жизнедеятельности личности в организационной среде. Представлен ряд аналитических обобщений, раскрывающих значимую роль социально-организационных целей, а также ценностей, ожиданий, мотивации созидания и смысла жизни как важных факторов формирования сознания и социального мировоззрения личности.

Ключевые слова: организационное окружение, образ организации, мотивы и мотивация, организационное поведение, организационное влияние, социогенные потребности, сознание, смысл жизни, личность, субъект деятельности.

Social-psychological mechanisms of organizations' activities regulation have been analyzed, ideas on subject of social psychology of organizations structure and its parameters have been deepened. Need of complex attitude towards life activities processes of a personality in organizational environment investigation have been grounded. A number of analytical generalizations revealing significant role of social-organizational goals, values, expectations, motivation of creation and sense of life as important factors of personal consciousness and social world outlook formation have been presented.

Key words: organizational environment, organization image, motives and motivation, organizational behavior, organizational impact, sociogene needs, consciousness, sense of life, personality, activity subject.

Проблема. Сучасні наукові і прикладні дослідження з психології організації і управління, практика організаційного консультування окреслюють коло актуальних питань які досі перебували зазвичай поза предметом соціальної психології організації.

Мета статті: розглянути низку концептуальних положень, покликаних доповнити вже наявні уявлення з позиції аналізу механізмів впливу організацій як суспільних утворень на соціальний світогляд особистості та груп як суб'єктів організаційної життєдіяльності.

Процес такої впливової дії організацій є складним. Головну роль у ньому відіграють когнітивна, емотивна та волітивна складові регуляції соціальної поведінки та діяльності особистості [1]. Інтегруючим психологічним механізмом у цьому процесі є суб'єктивна побудова **образу організації**, пов'язана з певними експектаціями – соціальними очікуваннями щодо організації суб'єктів, які їх утворюють. За загальними теоретичними положеннями, перцепція (сприймання) не є процесом пасивного утворення “певного образу”, а завжди здійснюється за участю особистості як активного суб'єкта сприймання (А.Н.Леонтьєв).

Побудову образу організації з позиції **розуміння** суб'єктом структурної складності соціально-психологічних механізмів регуляції організаційної діяльності можна уявити як процес, що має як інтер-, так і інтрапсихологічні параметри [2].

Оскільки соціально-психологічні механізми регуляції діяльності організації виступають провідними, поряд із правовими, економічними або політичними, предмет **побудови соціально-психологічного образу організації** пропонується розглядати в площині трьох інтегральних вимірів:

1) організації завжди є своєрідним **видом соціального середовища**, що визначає умови життєдіяльності людей, об'єднаних єдиною організаційною структурою;

2) організації є **формою об'єднання спільної діяльності** різних суб'єктів на основі супідрядності індивідуальних цілей та їхнього наступного організаційно опосередкованого узагальнення;

3) організації є **функціонально-динамічними структурами**, діяльність яких породжує, формує й генерує складні комплекси соціально-психологічних процесів і явищ, визначаючи особливості взаємодії й відносин підструктур та суб'єктів організації [3].

Кожен вимір може бути поданий у системі таких основних груп чинників.

1. **Чинники просторово-утворювальної природи**, що визначають:

- структурні особливості взаємодій, взаємин, розмаїтість функцій спілкування й комунікацій суб'єктів організації;

- місце (локус) кожного суб'єкта в просторі організаційних взаємозв'язків і взаємозалежностей, рівень і ступінь його автономії, міру самостійності тощо;

- рівень і характер соціально-психологічної цілісності як гармонії організаційної структури; міру рефлексивної однорідності суб'єктів, підструктур і цілого.

2. **Чинники регуляції інтенсивності** організаційної життєдіяльності, що оформляються як:

- механізми вирішення та зняття внутрішньо-організаційних суперечностей, управління напруженістю й ефективністю організаційних взаємодій і взаємин, стійкістю до зовнішніх дезорганізуючих впливів і т. ін.;

- механізми соціально-психологічної організованості, впорядкування різноманіття зв'язків, взаємодій і взаємин між суб'єктами організації; соціально-психологічні процеси, пов'язані з можливостями компенсації функціональних станів у періоди, коли динамічно змінюються зовнішні чи внутрішні умови, що регулюють взаємодії між суб'єктами організації; механізми зняття й оптимізації напруженості, побудови адаптаційних програм збереження форми й архітектоніки будови організаційних структур;

- механізми формування цілей, які організаційно приймаються; соціально-психологічні процеси, що забезпечують цілеспрямованість і цілепокладання суб'єктів організаційної діяльності.

3. **Чинники соціально-психологічної регуляції активності** суб'єктів організаційної діяльності, що реалізуються через:

- мотивацію спонукання організаційно-корисної діяльності та досягнень, особливості творчої активації тощо;

- мотивацію організаційно значущої поведінки, спрямованої на збереження організаційних форм відносин і співробітництва, взаємодопомоги; формування відносин партнерства; реалізацію мотивів влади і соціально-психологічного впливу в регуляції організаційної життєдіяльності;

- механізми формування мотивації організаційного менталітету, мотивації організаційного престижу і належності до організаційних цілей і цінностей, формування організаційної культури, лояльності й мотивації професіоналізму; соціально-

психологічні процеси, що формують мотивацію змісту життя особистості як суб'єкта організаційної життєдіяльності [4].

Розглянуті чинники за своїм змістом мають високий рівень **особистісної психологічної насиченості** і можуть виступати як інструментальні параметри дослідження рефлексивного образу організації, який в такому розумінні й утворює провідну систему інтегрованих умов та потенційних сил впливової дії організаційного середовища.

Організаційне середовище, особливості діяльності в організації впливають на формування і динаміку “мотиваційних полів” (В.К.Віллонас) як актуалізованих мотиваційних стосунків і стимулів, узагальнених і взаємодіючих у єдиній гнучкій і динамічній системі.

Слід виділити три найзначніших психологічних фактори, які опосередковують мотивацію організаційної поведінки і діяльності:

- **адаптація** як функція психологічного пристосування під час вибору і зміни цілей, ролей найближчого оточення і характеру професійних завдань у цілому, як необхідність регуляції напруженості при освоєнні та вдосконаленні організаційної поведінки і діяльності;

- **влада-підпорядкування** як функція засобів спонукання, активізації і контролю організаційної поведінки, координації і концентрації багатосуб'єктних дій, збереження структурної цілісності та ієрархії організаційних відносин, формування програм усвідомленої залежності й відповідальності суб'єктів організації;

- **патерналізм** як функція забезпечення соціального захисту, справедливості розподілу, упевненості в майбутньому, можливості саморозвитку й самоактуалізації кожного суб'єкта організаційної діяльності.

У найзагальнішому вигляді ці фактори відображають **культуру організаційного середовища** як умови життєдіяльності її суб'єктів. Крім того, ці фактори формують **експектації** як особистісно структуровані (комплексні, особистісно диференційовані, підпорядковані або дифузні, складно інтегровані чи, навпаки, поверхово зв'язані) **соціальні очікування**. Такі особистісні малюнки та формули структурувань виражають

генералізовані вимоги, які ставляться різними суб'єктами до своїх організаційних середовищ.

Здебільшого ці прояви набирають персоніфікованих форм “приписувань” когнітивного, емотивного чи конотивного характеру, що очікується та вважається необхідним як умова прояву суб'єктних ставлень. Експектації акумулюють у собі своєрідні неформальні санкції та актуальні норми, які впорядковують життя в організаційних спільнотах, регулюють стосунки, взаємодію відповідно до правил та можливих форм рольової поведінки й спілкування [2].

З огляду на цілісність природи регуляції організаційної діяльності варто виділити три взаємопов'язані сфери [3].

Першу ми визначаємо як *сферу організаційно-практичної утилітарної мотивації*. Вона включає три мотиваційних блоки: мотивацію трудових функцій; мотивацію творчої активності; мотивацію досягнень кар'єри, винагороди. Усі ці блоки безпосередньо пов'язані з трудовою діяльністю, особливостями її предметно-практичної організації і, звісно, із системою потреб, які вона дає змогу задовольнити. Ця сфера відображає групу механізмів активізації, що діють “тут” і “тепер”. Вони конкретні, найтісніше пов'язані з вигодою, враховують безпосередню практичну користь чи корисність результату, який досягається.

Функція цієї сфери – підтримання безпосередньої трудової активності в організаційно заданому творчому темпоритмі, створення умов високої чи достатньої самовіддачі суб'єкта у трудовому процесі. Разом з тим саме процеси активізації цього рівня опосередковують розвиток численних професійно важливих властивостей і якостей суб'єкта організаційної діяльності.

Навички і вміння актуалізуються у процесі безпосередньої трудової діяльності, і через їх спрямоване підкріплення досягаються належний розвиток і розгортання у структурі особистісних здібностей.

Друга сфера окреслює *поле організаційно-інституційної мотивації*. Кожен суб'єкт організаційної діяльності включений в організаційне середовище з його законами, умовами, нормами тощо. Інституціональність, як відомо, є необхідною властивістю будь-якої цільової соціальної системи. Вона відображає стан відносної замкненості і забезпечує внутрішню стійкість, згуртованість, реалізацію численних соціогенних потреб, які дають

зможу суб'єктам організаційної діяльності зберегти необхідну інституційно опосередковану цілісність як форму об'єднання спільної діяльності.

Однак така цілісність досягається лише тоді, коли вона суб'єктивно визнана, дає змогу кожному членові організації задовольняти потреби в особистій свободі, “відстоювати свою індивідуальність” (О.Г.Асмолов).

З погляду соціальної психології, функція цієї сфери полягає у формуванні стійкого соціально-організаційного досвіду спільної діяльності, активізації групових, підструктурних і міжгрупових відносин і зв'язків. Інституційна мотивація забезпечує активізацію механізмів реалізації впливових рішень, самоорганізації, відповідальної залежності, самоконтролю і саморозвитку, що сприяє стійкості організаційних станів, зниженню конфліктності, оформленню і розширенню зон співробітництва, активному інформаційному і діловому обміну, взаємодопомозі.

Отже, інституційна мотивація охоплює широкий спектр явищ соціальної життєдіяльності організації. Така її різноманітність потребує конкретизації принципів, на яких ґрунтується структурна композиція даної сфери.

Серед механізмів, які забезпечують різноманітність форм інституційної мотивації, найбільший інтерес викликає соціально-психологічна природа трьох глибинних мотивів: мотиву афіліації, мотиву допомоги і мотиву влади. Вони становлять фундаментальні гуманістичні основи організаційної поведінки, розкриваючи різні аспекти її проявів, співробітництва, співпереживання, взаємовпливу. Кожна з них має повноцінне значення у структурі організаційної діяльності й відображає різноманітність соціально-психологічних процесів життя організації [4].

Друга група механізмів може бути представлена з огляду на динаміку соціогенних потреб і пов'язана з утворенням полімотиваційних сфер із їхніми властивостями і конкретними параметрами. Найважливішими тут є: потреба у партнерстві, потреба у визнанні й потреба у незалежності.

І, нарешті, третя група механізмів опосередковується **системоутворювальною функцією соціального контролю** як провідного соціально-психологічного фактора впорядкування інституціональних відносин і формування динамічної структури інституціональної мотивації.

Саме у функціонуванні цієї структури відображаються розгорнутий вплив організаційних процесів і механізмів на соціальну свідомість особистості, специфіка її організаційного опосередкування і функціонування.

Третя сфера включає механізми спонукання, котрі ми визначили як сферу організаційного менталітету. Під терміном “менталітет” (від лат. *mentaly* – розумовий, духовний, психічний) ми розуміємо духовність; характерний для особистості чи суспільної групи спосіб мислення, його суспільну, соціальну та біологічну зумовленість; склад розуму [4].

Соціально-психологічні механізми регуляції поведінки і діяльності в організації, з одного боку, ніби “уніфікують” цю спільність, формують схожі стилі чи ознаки організаційної поведінки, схожість і подібність мотивів і соціальних настроїв тощо. Поряд з цим виникають соціально-психологічні феномени, які дають змогу цій спільності виокремлювати, протиставляти себе іншим у формі специфіки і престижу своєї діяльності, традицій, ритуалів, звичаїв чи інших ознак і властивостей [3].

Природа організаційного менталітету включає ще один важливий аспект, суть якого полягає у взаємозв'язку змістів індивідуального й колективного [5]. Існує три досить самостійні сфери мотивації організаційної поведінки, яка ґрунтується на проявах її ментальних форм. По-перше, це мотивація організаційної належності. Задоволення потреб і мотивів належності – провідний фактор стабільності розвитку організації, гармонії взаємної відповідальності суб'єктів, цілісності, стійкості та пластичності організаційного клімату, мотивації впевненості у майбутньому, соціального захисту і справедливості, стабільності й ефективності механізмів соціального управління тощо. По-друге, мотивація престижу соціальної діяльності організації, що, відповідно, опосередковує задоволення потреби в соціальному значенні своєї ролі, впевненості у собі, самоповаги, самоорганізації тощо. Нарешті, мотивація смислу життя особистості через присвоєння соціально схвалюваних в організаційній життєдіяльності цінностей. Мотивація організаційної належності значною мірою визначається ступенем соціально-психологічної включеності. Можна виділити такі її основні характеристики:

- рівень адаптованості суб'єкта в системі організаційних зв'язків, стосунків, цілей і конкретних функцій;

- прагнення до розширення горизонтальних зв'язків, масштабу, універсальності й широти професійного досвіду, його валентності в організаційній діяльності;

- характер статусного просування, спрямованість на освоєння ієрархічних систем зв'язків, пошук відповідного локусу в просторі організаційних відносин і цілей;

- ступінь референтного включення в конкретні соціально-психологічні підструктури, що, відповідно, відображає інтенсивність міжособистісних стосунків, комунікацій і взаємодій.

Нарешті, говорячи про мотивацію належності, слід виділити ті потенційно важливі функції, які кожен суб'єкт реалізує у своїй організаційній діяльності:

- 1) організаційна належність розширює сферу особистих повноважень у системі складних соціальних відносин, до того ж, не тільки в організаційному середовищі, а й за його межами;

- 2) співучасть і співробітництво в організаційній діяльності розширюють сферу особисто значущих цілей через присвоєння цілей організації ;

- 3) відбувається збагачення засобів і можливостей досягнення мети завдяки різноманітності мотивів соціальної діяльності організації;

- 4) стають актуальними численні функції і ролі, що урізноманітнює форми соціально-психологічної активності суб'єкта як усередині, так і за межами організаційних відносин;

- 5) організаційна належність є важливим фактором і гарантом упевненості суб'єкта в соціальному захисті та справедливості і забезпечує формування мотиваційних відносин упевненості в майбутньому, задоволення життям, мотивацію активної життєвої позиції тощо

Відповідно, усі перелічені функції є конкретними параметрами аналізу впливових векторів організаційного середовища на соціальну свідомість особистості й можливими якісно-кількісними характеристиками рівня впливу менталітету організації на її суб'єктів.

З огляду на психологічну композицію мотивація престижу пов'язана насамперед з проблемою оцінок, механізмами вибору, регуляції поведінки за допомогою атрибутів належності. Спрямовано керуючи цією важливою стороною організаційної життєдіяльності, можна впливати на соціально-психологічні

процеси особистісних експектацій та інтеціональних побудов до створення позитивного образу організації: стабілізувати організаційні структури, підвищувати рівень резистентності до факторів (зовнішніх і внутрішніх) дезорганізуючого впливу, динамічність і активність організаційних досягнень тощо [4].

Важливу роль у життєдіяльності людини відіграє потреба у смислі життя (К.О.Абульханова-Славська, К.Обухівський, В.Франкл). Розуміння людиною смислу життя є необхідною умовою актуалізації й концентрації здібностей, їх максимального використання. З цього випливає, що задоволення потреб у смислі життя можна виразити як процес спрямований і організований. Отже, потреба змісту життя виступає як необхідна властивість кожної людини, що обрала активну позицію життєдіяльності, самовизначення, саморозвитку й самотворчості. Змістову основу такої позиції становить наявність цінностей, які надають смислу життю людини або ж без яких вона не може соціально адекватно функціонувати.

Таким чином, мотивація смислу життя виступає, по-перше, як функція, що визначає специфіку та стійкість життєвих позицій особистості. По-друге, вона забезпечує синтез чи цілісність мети, цінностей і життєвих ресурсів людини. І нарешті, функція мотивації смислу життя полягає у забезпеченні спрямованої активності особи у формі вираження “себе”, саморозвитку і самодетермінації, пластичної регуляції настанов і спонукань.

Стаючи суб'єктом організаційної діяльності, людина, безсумнівно, дістає можливість реалізувати мотиви організаційної належності, розширити сферу мотивації престижу своєї діяльності. Задоволення потреби смислу життя виступає могутнім фактором полімотивації організаційної життєдіяльності, розширює діапазон суб'єктивних цінностей, які слід розглядати як необхідні “універсалії смислу” [5].

Серед найбільш значущих варто виділити професіоналізм як своєрідну смислотворчу концепцію життя. У персоніфікованому вигляді він оформляється в такі складні мотиваційні сфери, як служіння обов'язку, ідеалу, нації, народу, культурі, суспільству, причому організації як соціально-цільові системи (спільності) виконують тут складні функції.

Не менш важливим психологічним механізмом мотивації смислу життя є його безпосередній і тісний зв'язок з причинно-

часовою детермінацією поведінки [6]. “Детермінація майбутнім” є провідною регулятивною віссю мотивації смислу життя. Сам факт визначення цього смислу завжди свідомо включений у координати перспективних програм цілепокладання життєдіяльності, бо “нинішнє” у всій різноманітності Його переживань завжди підпорядковується причинною зумовленістю “майбутнім”. Природа цих процесів полягає передусім у необхідності оптимізації взаємодії суб’єкта з організаційним середовищем.

Можна виділити ще один аспект організаційного опосередкування мотивації смислу життя. Він виявляється у формі генералізації соціально-психологічних властивостей як складних комплексів, що являють собою особисті стилі життя. Формування таких стилів є доконечним атрибутом регуляції організаційної поведінки, причому самі феномени організаційного менталітету не виступають як певні складові цих індивідуальних особистих властивостей і особливостей у вигляді простої суми чи ізоморфізму.

Ще раз підкреслимо, що в основі особистих стилів життя завжди є трансцендентне відбиття ментальних цінностей організації як значущої соціальної спільності та середовища, що актуалізує життєві програми. Крім того, сам факт наявності чи формування стилю завжди передбачає розвиток механізмів компенсації тих чи інших властивостей, пошук життєво важливих психологічних засобів і, відповідно, потенціалізацію особистого функціонування і розвитку. В цьому процесі важко переоцінити роль організації, її духовного середовища, цілей та цінностей її соціальної діяльності.

Групу найбільш значущих цінностей при формуванні стилю можуть становити: а) цінності форм соціальної активності (гомеостатичність, антигомеостатичність, споживацтво, творення); б) цінності моральних авторитетів та імперативів – обов’язку, служіння, соціальної відповідальності; в) цінності колективної творчості як форми організаційної спільної діяльності; г) цінності влади; д) цінності престижу й соціальної значущості діяльності організації; є) цінності професіоналізму як життєвого стилю.

Висновки. Організаційна життєдіяльність людини має величезний вплив як на процеси формування мотивації смислу життя, так і на способи реалізації цієї потреби. Завдяки організаційній діяльності, стосункам і цінностям людина включена

в активний пошук багатоваріантності цих смислів. Це дає їй змогу дійти усвідомлення самого життя як неповторної цінності. Включена в організаційне середовище людина активно формує свою сутність, своє Я, визначає своє місце в структурі суспільства, ідентифікує свої права та обов'язки, визначаючи таким чином основні напрямки і шляхи реалізації провідної людської потреби у смислі життя.

Л і т е р а т у р а

1. *Акофф Р., Эмери Ф.* О целеустремленных системах: Пер. с англ. – М.: Советское радио, 1974.
2. *Бобнева М.И.* Особенности нормативной регуляции поведения человека в организации // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: Наука, 1989. – С. 44–75
3. *Казміренко В.П.* Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 5–29.
4. *Казмиренко В.П.* Социальная психология организаций. – К.: МЗУУПП, 1993.
5. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
6. *Головаха Е.И., Кроник А.А.* Психологическое время личности. – К.: Наукова думка, 1984.

© **Казміренко В.П.**

Л.А.Найдьонова

ПРОБЛЕМА ТЕРИТОРІАЛЬНОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: ФЕНОМЕНИ СУСІДСТВА

Розгляд проблеми територіальності як аспекту міжгрупової взаємодії поєднується з аналізом досліджень територизмів у когнітивній психології, що дає змогу охопити значну частину семантичного простору феноменів сусідства і земляцтва. Доцільність психосемантичного підходу до проблеми обґрунтовується в межах парадигми якісних методів дослідження. Описані процеси інтеграції первинних територіальних спільнот зумовили виділення груп феноменів: створення та розпорошення емоційного фактора єднання, постійних локальних конфліктів, розширеної ідентифікації

лідера, бар'єрів заробітчанства, боротьби за владу тощо. Зроблено висновок про необхідність комплексного соціально-психологічного дослідження проблеми територіальності.

Ключові слова: територіальність, спільноти, сусідство, репрезентації, феномени інтеграції, конфлікти сусідів, якісні методи дослідження.

Рассмотрение проблемы территориальности как аспекта межгруппового взаимодействия совмещено с анализом исследований терриоризмов в когнитивной психологии, что дает возможность охватить существенную часть семантического пространства феноменов соседства и землячества. Целесообразность психосемантического подхода к проблеме обосновывается в рамках парадигмы качественных методов исследования. Описанные процессы интеграции первичных территориальных сообществ обусловили выделение феноменов: создания и распыления эмоционального единства, постоянных локальных конфликтов, расширенной идентификации лидера, барьеров зарабатывания, борьбы за власть и т.п. Сделан вывод о необходимости комплексного социально-психологического изучения проблем территориальности.

Ключевые слова: территориальность, общности (сообщества), соседство, репрезентации, феномены интеграции, конфликты соседей, качественные методы исследования.

Considers the problem of territory belonging as an aspect of intergroup interaction in combination with the analysis of the research of territorisms in cognitive psychology, which makes it possible to cover a considerable part of the semantic area of neighborhood and countrymen phenomena. The expediency of psychosemantic approach to the issue is substantiated in the framework of the quality research methods paradigm. The described processes of integration of primary territorial communities caused the identification of groups of phenomena: creation and dispersion of emotional factor of unification, constant local conflicts, broadened leader identification, barriers of earning, struggle for power and others. The conclusion about the necessity of complex social and psychological research of the problem of territory belonging is drawn.

Key words: territory belonging, communities, neighborhood, representations, integration phenomena, neighbors' conflicts, quality research methods.

Проблема. Урахування соціально-психологічних явищ, дотичних до території як місця існування окремого соціуму, передбачає охоплення багатомірного й різномасштабного проблемного простору. Без перебільшення можна сказати, що проблема територіальності в соціальній психології розглядається досить фрагментарно, як похідна від окремих прагматичних завдань. У сучасному світі, який дедалі більше характеризується інформаційним вибухом і потребує стабільних образів у свідомості як своєрідних фільтрів невизначеності та мінливості, психологічне відображення території, зміни в якій накопичуються значно повільніше, ніж у соціальному середовищі, може стати засадою такої стабілізації. Разом з тим необхідність змін у межах території проживання, темпи яких нині зростають, веде до зламу традиційних колективних уявлень і базових психологічних характеристик масової свідомості. Відомо, що саме в межах психології громади (ком'юніті – community, конституйованої територією мешкання) найдоцільніше розглядати питання здорового способу життя та психологічного благополуччя, які загострюються сьогоднішнім. Зважимо на те, що більшість соціальних інституцій (зокрема освіта, медичне обслуговування) будуються традиційно з урахуванням території проживання (адміністративно-територіального поділу). Термін ком'юніті охоплює різні рівні розвитку територіальної спільноти: від аморфного соціального утворення як неусвідомлюваного мешкання поруч – до структурованого спільною метою і діяльністю утворення, яке називають громадою.

Які суттєві характеристики різних рівнів розвитку територіальної спільноти можна виділити на стику правового й соціально-психологічного простору її існування? Сьогодні територіальна громада не є лише фізичною територією, лише скупченням мешканців, вона існує саме завдяки соціальному перетину психологічних, побутово-економічних та юридичних засад. За визначенням Р.Шеффера та інших сучасних американських авторів, термін “місцева спільнота” означає групу людей у навколишньому середовищі з географічними, політичними та соціальними *кордонами* та досить розвиненим *спілкуванням* одного з одним. Таке спілкування може бути не

завжди активним, але має бути явним. Люди або групи взаємодіють на певній території з метою досягнення спільних *цілей* [1, с.3–4]. В англо-американській традиції термін “ком’юніті”, який перекладається вітчизняними авторами як община, громада, пов’язаний з республіканським ідеалом прямої демократії і виражає соціально-психологічну спільність або прагнення до неї. Змістовим ядром двох понять – “ком’юніті” і “громада” – є специфічні соціальні зв’язки мікрорівня, рівня малої групи, детермінуюча роль неформальних контактів. Територіальна спільнота визначається як населення, поєднане спільною діяльністю, інтересами та цілями щодо задоволення *потреб*, пов’язаних з побутом, середовищем мешкання, відпочинком, навчанням, спілкуванням. Члени територіальної спільноти постійно *мешкають*, *володіють* нерухомістю, *сплачують* комунальні податки. Якісно нове становище населення, яке здійснює місцеве самоврядування, тобто має об’єкт управління, зумовлює ефективну і *стійку горизонтальну взаємодію* [2]. Неодмінною умовою дієздатності територіальної громади є відчуття членства, тобто *почуття належності*, яке дає емоційну *безпеку*, відчуття *впливовості* та *єднання* з іншими через здійснюваність особистих бажань, почуття спільності долі [3].

На всіх рівнях розвитку територіальної спільноти існують соціально-психологічні феномени, які розкривають взаємовідносини між членами ком’юніті. Це насамперед феномени сусідства. Соціально-психологічний зміст сусідства не вичерпується мешканням поруч: це і стала міра для оцінювання дистанції прийнятності в спілкуванні, і ресурс допомоги, до якого звертаються у важкий час, і перешкода усамітненню або інколи й комфорту, і досить великий спектр інших зв’язків. Проте в соціальній психології цей складний феномен ще не став предметом розгорнутого теоретичного дослідження.

Разом з тим упродовж останніх років відбуваються суттєві зміни в суспільстві, зокрема в українському, пов’язані з територією існування: це і нові закони про землю, і нові принципи володіння й управління помешканням (житлом), нові можливості в обслуговуванні, які виходять за звичні територіальні межі, не кажучи вже про інтенсивність змін узагалі в зовнішньому середовищі (як природному, так і штучно

створеному людиною). Як саме відбиваються ці зміни у свідомості спільнот та окремих осіб, яке місце в сучасному світі посідає територіальна спільнота серед інших типів спільнот, чи змінює фактор території своє місце й соціально-психологічне значення в масовій психології, які соціально-психологічні феномени стосовно території існування виявляються і стихійно використовуються різними суб'єктами – усі ці актуальні питання мають і прикладне, і науково-теоретичне значення.

Проблема стає тим актуальнішою, чим інтенсивніші зміни, ініційовані в суспільстві, і чим більш складним, опосередкованим та довготерміновим стає зв'язок між ними і добробутом, психологічним благополуччям у свідомості людей. Факти використання теми територіальності для впливу на свідомість, зокрема на формування електоральних намірів [4], засвідчують її злободенність. Крім того, у зв'язку зі змінами в правовому полі відбуваються зміни в житті громад, зокрема створюються нові первинні територіальні осередки співвласників багатоквартирних будинків, територіальні комітети самоврядування в містах тощо. Весь спектр соціально-психологічних феноменів, пов'язаних із цими процесами, майже не досліджується, за винятком деяких тенденцій у російській психології, а саме – вивчення готовності до участі в самоврядуванні [5].

Мета статті: постановка проблеми територіальності в соціальній психології як комплексної теми дослідження, обґрунтування необхідності узагальнення наукових знахідок із цієї теми, зроблених у різних галузях психології, та актуальності вивчення соціально-психологічних особливостей сучасних територіальних спільнот. Складовою постановки проблеми є емпіричне дослідження феноменів територіальності на тлі інтеграційних процесів, що розгортаються нині в міських територіальних спільнотах. У чому проявляються особливості сусідських стосунків у сучасних первинних територіальних спільнотах стало головним питанням теоретичного аналізу та емпіричного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У фундаментальній монографії І.Сушкова [6] *територія*

розглядається як фактор міжгрупової взаємодії. Її віднесено до біологічного рівня аналізу групи: за критеріями виділення групи в біології (намагання триматися разом і незначну міграцію групи), на основі дослідження примітивно організованих спільнот (адаптації бушменів до сезонних змін у середовищі, зокрема часті злиття і розщеплення груп через територіальну проблему, тощо). “Простір став кардинально важливим для біосистеми, перетворився на одну з головних цінностей, що регулює поведінку тварин. Аналіз територіальної взаємодії тварин може стати ключем до розуміння біологічних основ територіальної поведінки людських систем” [6, с.48]. Попри обмеження прямого перенесення закономірностей біологічного рівня на людські взаємини і розгляд соціологічної та соціально-психологічної складових міжгрупової взаємодії, на яких наголошує І.Сушков, треба звернути увагу на те, що суто людська територіальна поведінка і пов’язані з нею психологічні феномени вивчені ще недостатньо, хоча актуальність інтегрованого аналізу ролі території в людському суспільстві підкреслюється спалахами міжетнічних конфліктів, пов’язаних із претензіями на володіння якоюсь певною територією. Невід’ємною частиною території є її природні ресурси, залучені в людські стосунки, що розширює усвідомлення ролі території в суспільній взаємодії за межі біологічного – до економічного та зовнішньополітичного аспектів. Ось лише один епізод із проблеми етногенезу, висвітлений у теорії контрсугестії Б.Поршнева [7], що демонструє відмінність людського ставлення до території. Коли скупчення людей у місцях виникнення первинних поселень сягнуло критичної межі, людям стало тісно “через появу і розвиток тягара міжіндивідуального тиску” (цит. за [8, с.59]). Вони шукали порятунку у втечі – розселенні на пустих незайманих територіях, причому з такою швидкістю, якої не демонстрував жоден вид тварин. Володіння землею і панування над її мешканцями є суттєвою частиною людської історії, що розгорталася в численних територіальних конфліктах.

Водночас у сучасному світі скупченість на території стає однією з істотних характеристик масового суспільства. За Х.Ортегою-і-Гассетом, скупченість – один із легко впізнаваних фактів нашої епохи: Міста переповнені людьми, будинки –

мешканцями, готелі – приїжджими, кафе – відвідувачами, вулиці – перехожими ... Те, що раніше було так просто – знайти собі місце, тепер стає вічною проблемою [9]. Разом з усвідомленням нестачі території розгортаються й наукові дослідження особливостей поведінки людини, пов'язані з територіально різними формами мешкання. Порівнюються місто і село, зокрема аналізується досвід міського життя на відміну від досвіду сільської громади, розкриваються особливості спілкування і відносин між людьми в урбаністичному мегаполісі й невеликому містечку тощо [10].

Розширене застосування принципу територіальності спостерігається і в сучасних прикладних соціально-психологічних напрямках, що створює деякий тиск, запит на теоретичне узагальнення використовуваних інструментів і принципів. Так, у межах побудови мотиваційного тренінгу відомий російський психолог О.Сидоренко [11] вдається до принципу територізму як до аналога біологічного й етологічного поняття “територіальна поведінка”. Територізм трактується як “намагання зберегти, збільшити та збагатити свою територію, як фізичну (простір, матеріальне), так і психологічну, за рахунок символічного її розширення чи збагачення”, “наповнення її речами та предметами, що належать хазяїну, котрі мають символічне значення” [11, с.64]. Концепція територізму зручна, пише авторка, бо дає змогу охопити значну частину семантичного простору, перейти до аналізу потреб, що ріднять людину з тваринами, тобто вона стверджує, що все ж територія укорінена в біологічному.

Нейролінгвістичне програмування (НЛП) як прикладний напрям також включає у свій концептуальний апарат розгляд території, щоправда лише на рівні географічної аналогії навколишньої дійсності [12]. Вводячи принцип нетотожності “території” і “карти” (ментальної репрезентації), яка її відображає, НЛП в когнітивній сфері перебудови “карт”. До зазначеної вище проблеми територіальності досвід використання метафори території може додати лише уявлення про необхідність урахування в дослідженні когнітивної сторони, зосередження уваги дослідника на проблемі адекватності репрезентацій. Справді, у межах когнітивної психології накопичено досвід

дослідження розвитку “когнітивних карт”, що пов’язують уявлення і дії в навколишньому середовищі: від маршрутних карт до топографічних (двомірна інформація взаєморозташування всіх маршрутів) [13], викривлень когнітивних карт [14] тощо. Проте цей напрям дещо ізольований від соціально-психологічних узагальнень проблеми територіальності.

Наукового синтезу потребують також знахідки екологічної психології останніх років, серед яких низка досліджень стосується зазначеної теми. Потребує аналізу не тільки неусвідомлене ставлення індивіда до середовища, основу якого становить територія існування, а й соціокультурні норми і правила взаємодії в спільноті. Виділення типів репрезентації території у взаємозв’язку із ціннісними структурами свідомості – одне з актуальних завдань сучасної екологічної психології. Особлива актуальність вивчення соціально-психологічних механізмів регулювання територіальної спільноти впливає з необхідності формування екологічно відповідальної свідомості сучасної людини.

Шляхом до поєднання загальнопсихологічних досягнень і попередніх напрацювань можуть стати розробки поняття повсякденності (Т.М.Титаренко), яке ґрунтується на реаліях людського буття і пов’язує в одному контексті реальність і внутрішній світ людини. Людина сама створює матеріально-речове середовище, у якому живе й діє, – поле своєї повсякденної діяльності [11, с.64], котре сприймається і переживається як продовження себе самого (згадаймо емпіричне “Его” Вільяма Джемса). Буденний досвід кожного окремого Я як засіб стабілізації психологічного простору виникає та існує в безперервному взаємообміні з досвідами інших членів спільноти [15, с.227]. Як саме у внутрішньому світі репрезентовано простір реального буття, як пов’язані ментальні репрезентації територій різного рівня (держави, міста чи селища, малої батьківщини, помешкання, маршрутів повсякденності, особистих територій усамітнення тощо), як саме взаємодіють ці репрезентації, розгортаючись у міжсуб’єктній взаємодії – міжособистісній і міжгруповій, – ось далеко не повний перелік тих розгалужень проблеми, що потребують дослідження. Побудова цілісної програми такого дослідження – окреме завдання, яке не можна

розглянути в межах однієї статті і потребує подальшого розгортання логіки узагальнення досягнень окремих напрямів психології. Разом з тим дослідження феноменів територіальності у зв'язку з контекстом повсякденності, буденного досвіду як фактора стабілізації внутрішнього світу в тій невизначеності, яку саме і визначає суб'єкт своїм життям, стало базисом, на якому розгорталося подальше емпіричне дослідження.

Основний матеріал і результати досліджень. Емпіричне дослідження як друга складова розробки проблеми на даному етапі є пошуковим, тому для нього обрано методологію якісних методів дослідження – опису феноменів, що потребують подальшого вивчення й теоретичної інтерпретації.

Методологія якісного аналізу феноменів є провідною в дослідженні змістових зв'язків, що ґрунтуються на взаємодії соціальних уявлень і рефлексії особистості. Вона передбачає використання дослідницького інтерв'ю в постмодерністській традиції, вивчення семантичних мереж, контент-аналізу преси та інших продуктів творчості. Порівняння результатів у вигляді опису психологічних портретів та аналізу окремих випадків дає змогу фіксувати наявні тенденції і взаємозв'язки між окремими проявами сусідських стосунків.

Об'єктом емпіричного дослідження є первинна територіальна спільнота. Це не пов'язано з недооцінкою значущості вивчення ментальних репрезентацій територіалізмів на рівні етнічної території або території держави, де суттєвим є поділ території на територію власності й територію мешкання [16]. У первинній територіальній спільноті ці два аспекти як компоненти реального світу існують у безпосередньому зв'язку й тотожності на рівні існування “колективної власності”, “місць спільного користування” тощо.

З метою вивчення ментальної репрезентації зв'язку цих понять було розроблено модифікацію методики вивчення мережі семантичних зв'язків за аналогом використаної нами раніше методики для аналізу впливу [17]. Принцип побудови цієї методики – асоціативний експеримент, який традиційно використовується для вивчення репрезентації, але слова-стимули мають запрограмований зв'язок, аналізує підлягає саме репрезентація зв'язку між поняттями. Так, до переліку введено

поняття “територія”, “земля”, “помешкання”, “держава”, “сусіди”, “земляки”, “влада”, низку суспільно-політичних понять. Проведено фонове дослідження трьох категорій респондентів: підлітків, студентів, що мешкають у м. Києві, фермерів у різних регіонах України. Попередній аналіз семантичних мереж показує неоднозначність зв'язків вузла “територія” з іншими категоріями. Зважаючи на доповнення найближчим часом переліку типів досліджуваних (підлітки, що мешкають у сільській місцевості, та дорослі в містах, представники інших територій), подання та аналіз даних винесено за межі цієї статті. Визначення цього етапу, утім, необхідне для обґрунтування доцільності психосемантичного підходу до проблеми територіальності загалом. Для створення методики аналізу важливим є обґрунтування напрямів виділення ключових моментів з метою подальшого спостереження і побудови інтерв'ю.

З метою фіксації феноменів створення первинних територіальних спільнот проведено дослідження: а) проблем молодіжних житлово-комунальних комплексів (МЖК) на етапі завершення будівництва і подальшої їх експлуатації та управління ними; б) проблем створення об'єднання багатоквартирних будинків. Емпіричною базою були: а) результати організаційної діяльній гри, проведеної в м. Свердловську (нині Єкатеринбург) у 1989 р. за соціально-педагогічною проблематикою з мешканцями окремого МЖК та спостереження за двома зборами громад м. Києва; б) групові та індивідуальні глибинні інтерв'ю з мешканцями й управлінцями співвласників багатоквартирних будинків в Оболонському районі м. Києва та мешканцями інших будинків.

МЖК – своєрідна форма колективної праці, яка існувала в межах організованого молодіжного руху “Побудуємо собі житло власними руками“. Молодіжне будівництво завершувалося розподілом житла, а далі цей рух як соціально-психологічне масове явище переходив на етап завершення. На цьому етапі спостерігалось розпорошення емоційного фактора єднання, диференціація учасників (частина зберігає діяльність, залишаючись у сфері професійного будівництва, частина переходить в інші сфери діяльності, залишаючись пов'язаними лише територією мешкання). За допомогою аналізу проблем

МЖК на етапі експлуатації житла виділено **феномен розпорошення спільноти**, який особливо гостро виявляється в проблемі неприєднання нащадків (молодого покоління, дітей) до здобутків єдності будівників. Справді, те ціннісне єднання, що склалося в процесі спільного будівництва житла (спільному і за процесом, і за результатом), розпорошується при розподілі території та подальшій ізольованій експлуатації. Форми єднання в територіальній спільноті винесено за межі продуктивної діяльності – у сферу відпочинку, частково – в освітню, унаслідок чого змінюється і характер відчуття спільності. Емоційне забарвлення єдності утримує МЖК у сфері міжперсонального спілкування, яке поновлюється у свята і зникає в буденності, побуті. На фоні конфлікту поколінь, характерного для кінця 80-х рр., несприйняття молоддю відчуття спільності батьків є закономірним.

Який вигляд має феномен розпорошеності в сучасному МЖК, що є первинною територіальною спільнотою, хоча юридично ще не називається в деяких випадках об'єднанням співвласників багатоквартирних будинків? Аналіз проводився в межах акцій виборчих кампаній у вигляді спостереження за зборами мешканців. Відбулося переакцентування єдності із зони загалом позитивно забарвлених емоційних зв'язків на зону прагматично забарвлених “постійних локальних конфліктів” на ґрунті минулих образ (тобто форма конфліктів уже не пов'язана із конфліктом поколінь, а має вигляд конфліктів та образ за несправедливий розподіл загальних ресурсів або заздрощів з приводу того, що хтось може використовувати ці ресурси ефективніше). Парадоксально, але саме функціонування негативних емоцій слугує фактором інтеграції спільності в територіальній спільноті, забезпечує внутрішнє позиціонування всередині територіального контексту. **Феномен “постійних локальних конфліктів” сусідів**, на нашу думку, є одним із проявів соціально-психологічного становлення та існування територіальної спільноти загалом. Осмислення і дослідження цього феномена в межах різних типів спільнот, засобів врегулювання конфліктів тощо – завдання подальшого дослідження.

Другий клас феноменів, зафіксований при дослідженні процесів створення первинних територіальних спільнот, розгортається як *боротьба*¹ і стосується лідерів. Це ***феномен розширеної ідентифікації лідера*** (ініціатора створення об'єднання) з проблемами спільноти, другою складовою якого є *поширення індивідуальної відповідальності* за спільну територію. Без цього перенесення своєї наднормативної активності на вирішення проблем, що заважають власному комфортному існуванню (“у квартирі в себе я все повилизую, а на те, що в під'їзді, у дворі, не можу вплинути, а терпіти несила”) і персоніфікації себе зі всією спільнотою (привласнення влади впорядкування [3] від імені всіх мешканців), процес боротьби за створення територіальної спільноти не розпочинається.

Складовою запуску процесу інтеграції є також проблема дефіциту ресурсів, насамперед ресурсів лідера. Додаткові інтерв'ю з мешканцями, не інтегрованими формально в об'єднання співвласників, показують, що потенційні лідери не вкладають у територіальний тип спільноти свій ресурс часу через професійну зайнятість та неактуальність проблем побуту громади (зокрема для більшості чоловіків). Отже, можна зафіксувати *феномен другорядності територіальної спільноти*, або її меншовартості, інколи – навіть активного відторгнення неінтегрованої громади в осмисленні власного життєвого шляху особистості. Найбільш яскраво цей феномен виявляється в успішних чоловіків середнього віку, проте ці попередні висновки потребують перевірки на статистично значущій вибірці. Крім того, варто співвіднести цей феномен із загальною тенденцією розвитку суспільства через започаткування крос-культурних досліджень сусідських відносин і рефлексії територіальних спільнот.

Отримані в нашому дослідженні дані дають змогу описати *типовий портрет лідера*, що з'являється в ході створення об'єднань співвласників. Часто це жінка на початку пенсійного віку, яка переживає професійну кризу втрати роботи; щоб вийти з кризи, вона береться за нову суспільно корисну справу. Ресурси лідера: має навички організації та управління людьми,

---

¹ Модус боротьби використовується не тільки як форма міжгрупової взаємодії з інституціями (ЖЕК тощо), але і як форма внутрішньої боротьби з байдужими.

вивільнений ресурс часу та здорові амбіції (які не може задовольнити роль бабусі, навіть господині), а також достатній рівень фізичного здоров'я. Можна припустити, що ситуація змінюватиметься, адже активне залучення об'єднань співвласників до економічної сфери (бізнес на основі експлуатації колективної власності, розвиток нових професій – наймані професійні майнові управлінці), політики (підтримка об'єднань співвласників депутатами різного рівня як частина їхньої політичної програми) – це фактори, що приведуть до зміни портрета лідера та механізмів взаємодії у спільноті.

Залучення спеціалістів з муніципального, майнового управління (молодих, перспективних) до роботи в територіальній спільноті як зоні професійної реалізації поза межами розширеної ідентифікації стикається нині з проблемами *бар'єрів “психології заробітчанства”*. Ці бар'єри пролягають з обох боків – з боку професіонала-управлінця і з боку громади. З боку професіонала-управлінця бар'єри сприймаються як невідтворення того рівня активності (наднормативного), який є необхідним для отримання відчутного для спільноти додатка до добробуту. В умовах невизначеності правового простору існування спільнот, неврегульованих суперечностей між суб'єктами і часто викривлених очікувань на надприбуток молодих управлінців більшість претендентів не переходить на рівень наднормативної активності і *втрачає мотивацію* найманої праці. З боку спільноти бар'єри виражаються як *недовіра* до управлінця, що ґрунтується на підозрі в неправомірному використанні коштів громади для власних потреб; заходи громадського контролю за коштами не сприймаються як такі, що можуть зняти заздрощі та недовіру, реконструювати розуміння мотивації управлінця, який сприймається лише як крадій власності громади.

Отже, у результаті дослідження феноменів територіальності виділено дві основні групи феноменів: на рівні існування й на рівні створення територіальних громад. До першої групи можна віднести феномен наявності “постійних локальних конфліктів” між сусідами та феномен другорядності територіальної спільноти, які на етапі створення й легітимізації громади також діють. До другої – феномен розширеної ідентифікації та відповідальності лідера й феномен бар'єрів

заробітчанства. Крім двох основних груп соціально-психологічних феноменів створення первинних територіальних спільнот, можна навести перелік менш узагальнених: феномен боротьби за владу, впорядкування і маскування потреби влади узалежнення; феномен неконструктивного незадоволення від “ущемлення прав” як основа локального конфлікту; феномен бар’єра енергетичного й часового дефіциту у створенні територіальної спільноти; феномен бар’єра узгодження інтересів як необхідного етапу створення територіальної спільноти. Аналіз феноменів показує потребу в подальшому дослідженні соціально-психологічних механізмів та умов управління територією за межами створення територіальної спільноти як інституціалізованої форми, у якій актуалізуються процеси взаємодії суб’єктів і усвідомлення цих процесів.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного аналізу територіальності, можна зробити висновки у двох площинах. Перша, з погляду соціальної психології як дисципліни, – це фундаментальність проблеми територіальності як модусу зв’язку психологічного світу людини з реальністю повсякденного буття, що вимагає подальшого комплексного дослідження. Друга, з огляду на суспільну значущість проблеми територіальних спільнот, у яких добробут підвищується за рахунок наднормативної активності окремих ініціаторів, – це потреба територіальних громад у державній підтримці з урахуванням соціально-психологічних характеристик і закономірностей інтеграції територіальних спільнот.

Література

1. *Shaffer R.* Community Economics. Economic Structure and Change in Smaller Communities. – Iowa, 1989.
2. *Батанов О.В.* Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні. – К., 2001. – 259 с.
3. *McMillan D., Chavis D.* Sense of Community: a Definition and Theory // *Journal of Community Psychology.* – 1986. – № 1. – Р. 6–23.
4. *Найдьонова Л.А.* Інтеграція територіальних спільнот як групових суб’єктів демократичних перетворень // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 172–181.

5. *Парыгин Б.Д.* Социальная психология территориального самоуправления. – СПб., 1993.
6. *Сушков И.Р.* Психология взаимоотношений. – М.: Акад. проект ИП РАН; Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 448 с.
7. *Поршнев Б.Ф.* Контрсуггестия и история: История и психология. – М., 1971 – С. 7–35.
8. *Павленко В.М., Таглин С.О.* Етнопсихологія: Навч. посіб. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.
9. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // *Вопр. философии.* – 1989. – №3.
10. *Милграм С.* Опыт городской жизни: психологическое исследование // *Практикум по социальной психологии.* – СПб.: Питер, 2000. – С. 238–295.
11. *Сидоренко Е.В.* Мотивационный тренинг. – СПб.: Речь, 2001. – 234 с.
12. *Ковалев С.В.* Введение в современное НЛП. Психотехнологии личностной эффективности: Учеб. пособ. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т: Флинта, 2002. – 512 с.
13. *Hart R.A., Moore G.I.* The development of spatial cognition: A review. In R.M.Downs, D Stea (Eds.) *Image and environment.* – Chicago: Aldine, 1973.
14. *Stevens A., Coupe P.* Distortions in judged spatial relations // *Cognitive Psychology.* – 1978. – № 10. – P. 422–437.
15. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 374 с.
16. *Ешич М.Б.* “Этническая территория” и территория государства // *Цивилизация. Восхождение и слом: Структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / Отв. ред. Э.В.Сайко.* – М.: Наука, 2003. – С. 355–360.
17. *Найдьонова Л.А.* Електоральна активність: проблема методів дослідження // *Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей.* – К., 2002. – Вип. 5(8). – С. 36–52.

©Найдьонова Л.А.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

І.В.Жадан

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТА ПОЛІТИЧНИХ СТАВЛЕНЬ

Запропоновано психологічну модель побудови змісту політичної освіти молоді та деякі підходи до оцінювання її ефективності. Наведено результати психосемантичних досліджень, здійснених у школах з різними формами політичної освіти, які дають змогу скласти уявлення про особливості політичної культури учнівської та студентської молоді.

Ключові слова: політична освіта, модель, психологічні ефекти політичної соціалізації, система політичних ставлень, механізми політичної активності.

Предложены психологическая модель построения содержания политического образования молодежи и некоторые подходы к оценке его эффективности. Приведены результаты психологических исследований, осуществленных в школах с различными формами политического образования, позволяющие составить представление об особенностях политической культуры ученической и студенческой молодежи.

Ключевые слова: политическое образование, модель, психологические эффекты политической социализации, система политических отношений, механизмы политической активности.

Psychological model of youths' political education content formation has been proposed as well as some attitudes toward its efficiency assessment. Results of psychosemantic research conducted in schools with different form of political education have been revealed, which gives an opportunity to get an idea on political culture of high-school pupils' and university students' peculiar features.

Key words: political education, model, psychological effects of political socialization, political attitudes system, political activity mechanisms.

Проблема: Система політичної освіти в Україні не забезпечує формування компетенцій громадян, необхідних для становлення демократичної політичної культури. Зміст політичної освіти не зорієнтований на розвиток системи політичних ставлень і політичної активності молоді.

Мета статті: запропонувати психологічну модель побудови змісту політичної освіти, яка б забезпечувала умови для формування демократичної політичної культури молоді.

У сучасному світі політична освіта здійснюється за різноманітними моделями. Для нашого випадку, коли соціуму бракує конвенціональних значень, особливий інтерес становить дилемно-контroversивна модель, орієнтована на розвиток критичності, використання набутих знань для побудови прогностичних моделей майбутнього, залученість до процесу прийняття рішень на різних рівнях. Такий підхід пов'язаний з переходом на інноваційний тип навчання, пошук і розробку нових освітніх технологій. Усе розмаїття освітніх технологій, які вже набули певного поширення й апробовані в навчальних закладах різних типів, можна умовно поділити на три групи: 1) технології участі, зорієнтовані на конструювання на основі життєвого досвіду моделей політичної поведінки; 2) когнітивно-розвивальні технології, зосереджені на формуванні когнітивного компонента політичної культури; 3) репрезентативні, що передбачають попереднє вивчення індивідуального досвіду та реалізацію індивідуального підходу при формуванні політичних уявлень, мотивації участі тощо. Вибір тих чи тих технологій здійснюється відповідно до **завдань політичної освіти**, основними з яких, на нашу думку, є:

- трансляція способів політичних взаємодій, відомих у світовій культурі з наголосом на традиційних для української політичної культури і домінуючих у конкретно-історичних умовах;

- навчання рольових моделей політичної поведінки;
- забезпечення умов для формування ціннісних політичних уявлень і моделей ідентифікації.

У вітчизняній і зарубіжній соціальній психології робилося чимало спроб виділити стрижневі психологічні особливості культури, які пронизують усі її елементи, регулюють і визначають поведінку представників даної культури. Серед таких вимірів культури найчастіше називаються: індивідуалізм – колективізм; міра толерантності; рівень активності (залученості,

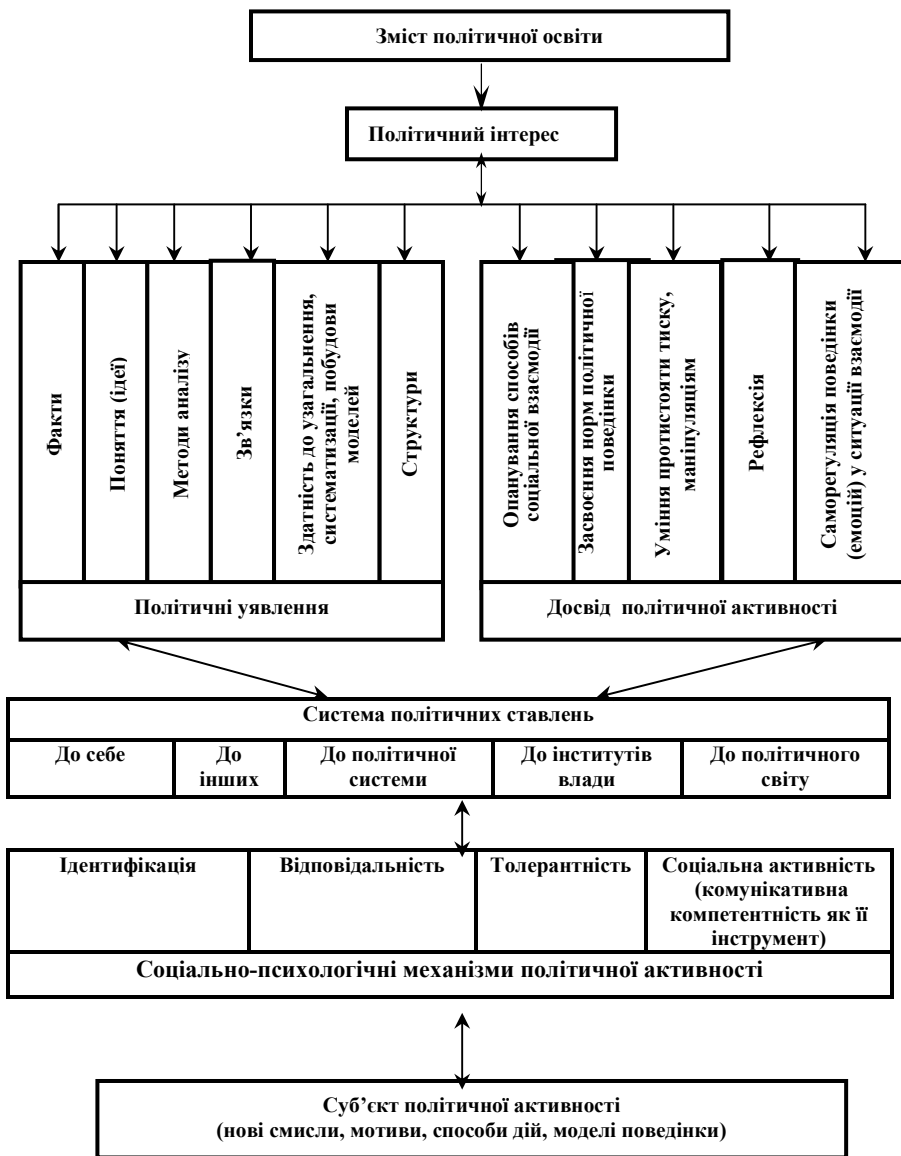
участі); потреба у формальних правилах; маскуліність – фемінність; рівень емоційного контролю; дистанція між індивідом і владою тощо [1]. Цей перелік далеко не повний і може змінюватися через доповнення чи вилучення певних компонентів залежно від завдань і специфіки досліджуваної культури, однак, щоразу намагаючись оцінити чи певним чином вплинути на процес політичної соціалізації, слід визначити стрижневі виміри політичної культури.

Політична освіта, на нашу думку, має бути зорієнтована на ідеальну модель, центральним утворенням якої є особистість як суб'єкт ставлень [2], позаяк усі складові психічної організації особистості пов'язані із системою її ставлень, яка визначає характер переживань, особливості сприймання та поведінкових реакцій на зовнішні впливи.

У школі виділяють два принципово важливих *напрями політичної соціалізації* – *пряму політичну соціалізацію*, яка відбувається у процесі засвоєння інформації про принципи політичного устрою, права та обов'язки громадянина тощо, і *непряму, латентну*, що являє собою значно складніший процес, основними чинниками якого є характер взаємин у школі, ступінь свободи учня, можливості захисту ним своїх прав і апелювання до встановлених законів і правил. Ефективність першого напрямку значною мірою визначається рівнем впровадження другого, без якого неможливе набуття учнями досвіду політичних взаємодій. Саме він найбільше забезпечує умови для актуалізації механізмів соціально-політичної активності, формування системи політичних ставлень особистості

У запропонованій нижче моделі (рис.) подано три блоки психологічних ефектів політичної соціалізації, на формування яких має бути зорієнтований зміст політичної освіти: когнітивний (політичні уявлення), конативний (досвід політичної активності) і афективний (система політичних ставлень та соціально-психологічні механізми політичної активності).

Модель є циклічною – наявний ступінь узагальненості політичних уявлень, досвід політичної активності на кожному етапі політичної освіти актуалізує відповідні соціально-психологічні механізми, завдяки чому забезпечуються умови для виникнення якісно нового рівня політичних ставлень, відповідних особистісних смислів, мотивів, способів дій, моделей поведінки. Рівень розвитку суб'єкта політичної активності на кожному етапі розкриває міру і глибину політичної соціалізації, а отже, адекватності змісту політичної освіти її завданням.

Рис. Психологічна модель побудови змісту політичної освіти молоді

Особливої уваги потребує розробка критеріїв оцінювання успішності політичної освіти. В рамках запропонованої моделі очевидною є необхідність застосування двох підходів – традиційного поточного оцінювання та оцінювання в довгостроковій перспективі і реальному житті. Поточне оцінювання не може зводитися до середнього арифметичного за результатами проміжного контролю. Воно має бути спрямоване на демонстрацію учневі результатів навчання – досягнень і недоліків та оцінювання всіх політичних компетенцій учня, а не лише його репродуктивних умінь.

Одним з інструментів оцінювання ефективності політичної освіти, зокрема рівня сформованості соціально-психологічних механізмів політичної активності та системи політичних ставлень особистості, можуть бути соціально-психологічні методики вивчення ставлень та ціннісних орієнтацій особистості. Чільне місце серед останніх посідає політичний інтерес. Його предметом є сутнісні зв'язки особистості з політичним світом, а відображенням – особистісні смисли. Політичні інтереси репрезентуються у ставленні до себе як суб'єкта (об'єкта) політичної активності, до інших, до політичної системи, до інститутів влади, до політичного світу. При цьому оцінюють міру широти чи вузькості інтересів, їх стійкість, силу мотиваційного впливу, домінуючу спрямованість тощо [3]. Інтерес може бути спрямований на виявлення сутнісних особливостей політичного життя або на зовнішні його прояви – окремі факти, події, явища. Відповідно, і політична активність індивіда спрямовується на пошук проблем і постановку нових завдань або зводиться до реагування на зовнішні впливи (ситуативні, реактивні інтереси).

Особливості інтересу як показника активного ставлення особистості до життя визначаються через аналіз залученості індивіда в систему суспільних відносин. Індикаторами інтересу до політичного життя в цьому разі можуть бути рівень обізнаності з особливостями функціонування політичної системи, досвід успішної політичної активності та певний рівень сформованості її механізмів, політичні ставлення особистості.

Серед характеристик інтересу – спосіб самореалізації індивіда в системі ставлень. Опозиція власних політичних інтересів інтересам інших реалізується у толерантних чи інтолерантних ставленнях, політичній відповідальності, комунікативній спрямованості індивіда, здатності сприймати іншого як суб'єкта, ставитися до нього як до цілі, а не засобу. Практика громадянської освіти вже має певний досвід оцінювання за цими індикаторами, зокрема в проектній діяльності, коли учень отримує певний бал по кожному з етапів проекту за низкою показників, серед яких і перелічені вище.

Під час вивчення психологічних особливостей суспільно-політичної свідомості учнівської і студентської молоді ми зробили спробу обґрунтувати життєздатність запропонованої моделі. В рамках моніторингу політичних ставлень, здійсненого Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у жовтні 2003 р., було проведено психосемантичне дослідження за репрезентативною вибіркою. В ньому взяли участь 2003 респонденти, з них – 1002 старшокласники і 1001 студент вищих навчальних закладів з усіх областей України, м.Києва та АР Крим.

Попереднє дослідження було проведено у 2000 р. Базовий перелік суджень, з яких складався опитувальник 2000 р., залишився незмінним. Отримані дані опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики, факторного та кластерного аналізу.

Аналіз отриманих результатів дає підстави для висновку про те, що рівень толерантності молоді порівняно з даними 2000 р. практично не змінився – його показники залишаються переважно середніми і нижчими за середні. Дещо зросли показники відповідальності – зменшилася частка респондентів з низьким рівнем відповідальності. Показники політичної активності залишаються на рівні попередніх років – близько половини респондентів цікавляться політичним життям країни і майже третина готові долучитися до роботи громадських або політичних організацій.

За допомогою факторного аналізу отриманих даних було виділено основні вектори, що визначають семантичний простір значень суспільно-політичної свідомості молоді. За основу було взято шестифакторну модель.

Першим, найбільш інформативним у 2000 р., виявився фактор, пов'язаний із ставленням молоді до незалежної Української держави. Ми назвали його тоді фактором *державності*. У дослідженні 2003 р., як видно з наведених у табл. 1 даних, до першого фактора увійшли судження, які можна віднести до індикаторів *громадянськості*.

Таблиця 1

Факторна вага суджень, що визначають ставлення молоді до незалежної Української держави

№ п/п	Зміст судження	Ф1 (факторна вага)
1.	У Конституції слід було б надати статус державної двом мовам – українській і російській	0,769
2.	У незалежній Україні державною може бути тільки одна мова – українська	0,765
3.	Щоб бути гарним громадянином, необов'язково знати державну мову і спілкуватися нею	0,557
4.	Вивести країну з кризи здатні українські патріоти. Відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою	0,494
5.	З приходом в Україну російського капіталу оживе економіка, люди матимуть роботу й зарплату – як у Росії	0,417

У попередньому дослідженні на друге місце вийшло ставлення респондентів до *економічної політики держави*. У дослідженні 2003 р. другий фактор об'єднав судження, що визначають ставлення молоді до влади. Ми назвали його фактором *відповідальності влади* (табл. 2).

Таблиця 2

Факторна вага суджень, що визначають ставлення молоді до влади

№ п/п	Зміст судження	Ф2 (факторна вага)
1.	Усі, хто тепер при владі, дбають тільки про те, щоб напхати власні кишені	0,589
2.	Кучма не виправдав народних сподівань. Якщо він піде з президентського поста, то це буде краще для народу і держави	0,456
3.	Усе наше суспільство перебуває під контролем мафії – від верху до низу	0,451
4.	Давно настав час піднімати народ на боротьбу проти влади, яка неспроможна керувати країною	0,446
5.	Найгірше те, що тепер не знаєш, кому вірити	0,437
6.	В Україні не знайшлося гідних керівників, здатних очолити державу і відстоювати її справжні інтереси	0,431
7.	Якщо дозволити продаж землі, то дуже скоро її скуплять свої та іноземні багатії, а нам залишаться тільки тротуари	0,425
8.	Україні необхідна сильна й рішуча влада, спроможна зробити що-небудь конкретне	0,421
9.	Жодні реформи в економіці неприпустимі, якщо вони породжують безробіття	0,408
10.	Для України сьогодні життєво важливо, щоб на чолі держави стояв сильний президент, який обирається народом і несе відповідальність тільки перед народом	0,405

Судження, що увійшли до третього фактора, відображають **амбівалентність політичної свідомості молоді**: з одного боку – прагнення до миру і спокою, з другого – бажання різко змінити щось у своєму житті. В попередньому дослідженні третім був фактор **толерантності** (табл. 3).

Таблиця 3

Факторна вага суджень, що відображають амбівалентність політичної свідомості

№ п/п	Зміст судження	Ф3 (факторна вага)
1.	Як би важко нам не жилося, головне – зберегти в Україні мир і спокій	0,565
2.	Мають рацію не страйкарі, а ті, хто під час страйків продовжує трудитися	0,477
3.	Ніколи не слід переривати співрозмовника, якою б абсурдною не здавалась його точка зору	0,449

Четвертий фактор містить судження, що характеризують *політичну активність* молоді, на відміну від попереднього дослідження, коли четвертий фактор об'єднував судження, що характеризують *ставлення до діючої влади* (табл. 4).

Таблиця 4

Факторна вага суджень, що характеризують політичну активність молоді

№ п/п	Зміст судження	Ф4 (факторна вага)
1.	Я стежу за суспільно-політичними, економічними подіями в країні	0,631
2.	Я не цікавлюсь політикою, не розумію й не аналізую перебіг політичних подій	0,611
3.	Я не бажаю долучатися до роботи тих чи тих політичних об'єднань, громадських або політичних організацій	0,452
4.	Мені важко освоїтися у новому колективі	0,436

Як і в дослідженні 2000 р., п'ятий і шостий фактори містять близькі за змістом судження, з тією лише різницею, що тепер вони стосуються не *відповідальності*, а *очікувань від майбутнього* України та шляхів поліпшення ситуації, що склалася (табл. 5).

Учнівська вибірка в дослідженні 2003 р. складалася з двох сукупностей – учнів, які слухали навчальні курси з громадянської

освіти (167 осіб), і учнів, які таких предметів не вивчали (835 осіб). Спосіб організації, технології викладу змісту навчального матеріалу у цих курсах багато в чому відповідає поданій вище моделі. Далі першу сукупність респондентів ми позначатимемо аббревіатурою ШЗГО (школи з громадянською освітою) і ШБГО (школи без громадянської освіти).

Таблиця 5

Факторна вага суджень, що стосуються очікувань від майбутнього

№ п\п	Зміст судження	Ф5 (факторна вага)
1.	Подолання кризи можливе тільки під керівництвом комуністів, здатних мислити і діяти по-новому	0,582
2.	Нам потрібен новий Сталін	0,542
3.	Незалежність України не принесла нам нічого доброго	0,517
4.	Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів	0,504
5.	Політика західної орієнтації, зближення України з НАТО – це політика антинародна і безперспективна	0,458
6.	Керівництво України повинно брати приклад з президента Білорусі О.Лукашенка у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики	0,425
7.	Не фермери, а лише великі колективні та державні господарства можуть прогудувати народ України. Тому їх треба зберегти за будь-яку ціну	0,407
8.	Надходження західноєвропейських та американських інвестицій є необхідною умовою успішного виходу України з кризи	0,503
9.	Перетворення якомога більшої кількості громадян на приватних власників стане запорукою економічного розквіту України	0,474
10.	Повна інтеграція України в НАТО та Європейський Союз зможе надати їй цілковитої гарантії національної безпеки	0,463
11.	Уперше за багато років в Україні почалося реальне зростання доходів населення	0,433
12.	Незважаючи ні на що, події в Україні загалом розвиваються в правильному напрямі	0,425

За допомогою факторного аналізу двох масивів було виділено основні вектори семантичного простору значень суспільно-політичної свідомості школярів, які навчаються у ШЗГО і ШБГО. За основу, як і в попередньому випадку, було взято шестифакторну модель (табл. 6).

Таблиця 6

Фактори ШЗГО і ШБГО

№ фактора	ШЗГО	ШБГО
1.	Державність	Державність
2.	Мова як запорука державності	Відповідальність влади
3.	Політична залученість	Життєвий оптимізм
4.	Відповідальність влади	Політична залученість
5.	Адаптивність	Толерантність
6.	Перспективи розвитку України	Мова як запорука державності

За результатами дослідження, ці вибіркові сукупності достовірно різняться за більшістю параметрів. Аналіз отриманих даних дає підстави стверджувати, що старшокласники, які вивчали громадянську освіту, демонструють достовірно вищі показники політичної активності, толерантності, відповідальності. Вони краще адаптовані, менш тривожні і протестно налаштовані, краще сприймають ринкові реформи, зорієнтовані на європейські цінності, більше розраховують на власні ресурси української державності і переконані в абсолютній цінності незалежності України.

Висновки:

1. З часу попереднього дослідження (грудень 2000 р.) відбулися певні зміни у політичній свідомості молоді.

2. Можна констатувати, що політична культура молоді, яка здобула знання з громадянської освіти, достовірно відрізняється від політичної культури тієї молоді, що їх не отримала. Рівень демократичності політичної культури у першому випадку істотно вищий.

3. У структурі свідомості молоді, як свідчать результати факторного аналізу, громадянська складова помітно актуалізувалася. Молодь розмірковує над проблемами відповідальності влади, власної політичної активності, а також над імовірними причинами становища, що склалося в Україні, і можливими шляхами його поліпшення.

Література

1. Социальная психология в современном мире / Под ред. Г.М.Андреевой, А.И.Донцова. – М.: Аспект пресс, 2002.
2. Психология субъекта (страницы последней книги А.В.Брушлинского: глава вторая “Психология и тоталитаризм”) // Психол. журн. – 2003. – Т.24, №2.
3. *Ханипов А.Т.* Интересы как форма общественных отношений. – Новосибирск, 1987.
4. Концепція громадянської освіти в Україні // Інформаційний бюлетень Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства “Освіта для демократії”. – 2000. – Вип.2. – С.6–8.

© **Жадан І.В.**

Т.О.Вольфовська

ІНТЕРАКТИВНА СПРЯМОВАНІСТЬ ШКОЛЯРА ЯК ЧИННИК НАБУТТЯ ДОСВІДУ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМОДІЙ

У статті показано, що система освіти має відповідати потребам демократичного суспільства і надавати пріоритет технологіям участі, які стимулюють розширення інтерактивного простору учнів і зорієнтовані на формування активної та відповідальної особистості, здатної самостійно конструювати різні моделі поведінки й користуватися ними. Інтерактивна спрямованість школярів розглядається як чинник набуття досвіду політичних взаємодій. Для прогнозування деяких тенденцій у політичній поведінці особистості рекомендується використовувати опитувальник “Інтерактивна спрямованість старшокласника”.

Ключові слова: інтерактивна спрямованість, технології участі, особистісно-ситуаційна модель взаємодії, інтерактивний простір особистості, залученість до суспільно-політичного життя, здатність до відповідальної (інтернальної) поведінки.

В статье показано, что система образования должна соответствовать потребностям демократического общества и отдавать предпочтение технологиям участия, которые

стимулюють розширення інтерактивного простору школярів і орієнтовані на формування активної і відповідальної особистості, спроможної самостійно конструювати різні моделі поведінки і використовувати їх. Інтерактивна спрямованість школярів розглядається як фактор набуття досвіду політичних взаємодій. Для прогнозування деяких тенденцій в політичній поведінці особистості рекомендується використовувати опитувальник “Інтерактивна спрямованість старшокласника”.

Ключевые слова: інтерактивна спрямованість, технології участя, особистісно-ситуаційна модель взаємодія, інтерактивний простір особистості, залучення до громадсько-політичного життя, спроможність до відповідальному (інтернальному) поведінку.

In the article is rotined, that the education system should meet of democratic society needs and prefer technologies be participation technologies that stimulate students' interactive space widening and they should be oriented at active and responsible personality formation able independently construct different models of behavior and use them. Interactive orientation of students has been viewed as a factor of political interactivity experience acquiring. To use the questionnaire “Interactive Orientation of a High-School Student” has been recommended in order to prognosticate certain trends in political behavior of a personality.

Key words: interactive orientation, participation technologies, personal-situational interaction model, interactive space of a person, social-political involvement, responsible (internal) behavior ability.

Проблема. Основним недоліком величезного арсеналу методик діагностування комунікативного потенціалу особистості, на нашу думку, є те, що їх автори нерідко трактують комунікативну компетентність як статичну характеристику або досліджують тільки операційно-технічні компоненти взаємодії, а методики, які вивчають орієнтації і вектори в міжособистісних комунікаціях, є нечисленими, та й використовуються, як правило, для дослідження дорослої аудиторії. Авторська методика “Інтерактивна спрямованість старшокласника”

наголошує на вивченні інтерактивної спрямованості особистості і розрахована на категорію учнівської молоді.

Мета статті: використовуючи опитувальник “Інтерактивна спрямованість старшокласника”, проаналізувати результати дослідження, проведеного серед учнівської молоді. Рекомендувати цю методику як інструментарій для прогнозування моделей поведінки особистості у майбутніх політичних взаємодіях.

Стабільність взаємодій у соціальному, економічному та політичному просторі значною мірою залежить від розвитку інтерактивних умінь особистості. Молода людина має опанувати різноманітні способи соціальної взаємодії, набути конкретних навичок та вмінь, які сприятимуть розвиткові компетентної і відповідальної поведінки стосовно інших людей, спільноти. Тому проблема набуття молоддю генерацією досвіду політичних взаємодій є актуальною.

З огляду на це політична освіта має забезпечити умови для набуття учнями позитивного досвіду соціальних взаємодій, а головні завдання шкільної моделі політичної освіти можуть вирішуватися через залучення до практики педагогічного впливу **технологій участі**. Компетентна політична поведінка учнів найбільш ефективно може формуватися шляхом засвоєння різноманітних ролей та способів соціальної взаємодії у розвивальному інтерактивному просторі. У створенні такого простору головну роль мають відігравати активні методи навчання (дискусії, ситуаційно-рольові ігри, мозкові атаки, тренінги, організація проектів, видання газет, журналів), що стимулюють творчість, ініціативу та самостійне мислення особистості і ґрунтуються на принципі багатосторонньої взаємодії.

Розмаїтість досліджень проблем політичної соціалізації свідчить про складність цього процесу й неоднозначність у висвітленні його аспектів різними авторами. Ще не склалася узгоджена позиція щодо особливостей політичної соціалізації на її різних етапах, але окремі аспекти проблеми взаємодії влади і громадянина, психологічної залученості особистості до політичного життя досліджуються і досить широко висвітлюються в сучасній науковій літературі (В.О.Васютинський,

І.В.Жадан, В.П.Казміренко, М.М.Слюсаревський, В.О.Татенко, П.Д.Фролов).

У взаємодії із соціальним середовищем особистість є суб'єктом, який свідомо прямує до розвитку автономності, самостійності та самореалізації. Для розуміння і прогнозування поведінки індивіда потрібне більш розвинене уявлення про ситуацію, середовище, життєвий простір. На нашу думку, **модель особистісно-ситуаційної взаємодії** найбільш повно враховує всі складові інтеракції особистості у соціальному просторі: зовнішнє середовище; потреби індивіда (групи); мотиви, якими керується суб'єкт; настанови, цінності, орієнтації та цілі суб'єкта; особистісні ролі; стиль прийняття рішень; стиль міжособистісних взаємин; когнітивний стиль; дії і вчинки; зворотний зв'язок між поведінкою та умовами, у яких вона була сформована. За такого підходу:

1) поведінка є функцією безперервного процесу взаємодії особистості і ситуації;

2) особистість в інтерактивному процесі виступає як активний цілеспрямований чинний суб'єкт;

3) детермінантами поведінки особистості є когнітивні й мотиваційні фактори;

4) психологічне значення ситуації є для індивіда важливим детермінуючим фактором [1, с.88].

На поведінку індивіда впливає оточення, яке частково також є продуктом людської діяльності. Людина може впливати на власну поведінку і самостійно вибудовувати її при розв'язанні специфічного завдання чи певної ситуації. Життя індивіда від початку виступає як індивідуальний спосіб перетворення та подальшого розвитку суспільної сутності. З огляду на це *ситуацію можна розглядати як молярну одиницю психологічного механізму включення індивідуального буття у життя суспільства*. Сукупність психологічних ситуацій зумовлює соціалізацію суб'єкта [1, с.122].

Інтерсуб'єктна взаємодія у процесі становлення особистості може бути репрезентована в розрізі владно-підвладного (кратологічного) дискурсу з визначенням провідних субдискурсів *упорядкування* та *узалежнення*. Ці два субдискурси становлять нерозривну цінність і визначають одне й те саме явище – владно-підвладну міжособистісну взаємодію. У процесі

соціалізації індивід поступово узалежнюється від дедалі ширшого кола осіб, стає спроможним підпорядковуватися не лише іншим людям, а й абстрактним, ідеальним явищам. Зразком такого підпорядкування може бути відданість певним ідеям, ідеологіям, нормам поведінки – релігійним, політичним, які діють непомітно навіть для самого їх носія, але впевнено й ефективно [2].

На різних етапах політичної соціалізації особистість опановує різні види інтеракцій: моделюючі взаємодії (дошкільний період); спільні взаємодії (молодший шкільний період); навички та вміння співпраці (підлітковий період); автономні незалежні взаємодії (юнацький період).

Успішна соціалізація у дошкільний період пов'язана з *розвитком навичок поведінки та настанов на самостійне вирішення соціальних проблемних ситуацій*. Майже всі види взаємодій дитини у цей період мають моделюючий характер, саме в сюжетно-рольових іграх діти навчаються співробітництва та засвоюють соціальні навички. Спостерігаючи за дитиною в ігрових ситуаціях та аналізуючи її поведінку в конфліктах з однолітками чи дорослими, можна прогнозувати стан розвитку в неї інтерактивних умінь. Категоріями такого спостереження можуть бути: вміння налагоджувати контакт; стиль взаємодії (партнерство, пристосування, ухилення, авторитарність); імпульсивність (контроль); незалежність (залежність) від дорослого; активність (пасивність); ініціативність; навички співпраці та розв'язування конфліктів тощо.

Коли дитина приходиться до школи, система інтеракцій “дитина – вчитель” стає центром її життя, а сама школа – важливим каналом політичного виховання, зокрема, стосунки між учнем і вчителем моделюють стосунки з державою, а ставлення до школи, вчителів – ставлення до держави і влади.

У молодшому шкільному віці *формування довільності* стає центром психічного розвитку дитини. На цьому етапі можна виділити два підходи до дослідження розвитку саморегуляції:

1) довільність трактується як свідомо саморегуляція поведінки, а процес розвитку довільності – як процес засвоєння дитиною засобів і способів організації поведінки за допомогою культурно заданих способів;

2) робиться акцент на конституційній зумовленості процесу розвитку саморегуляції. Процес присвоєння суспільно

вироблених засобів розглядається з урахуванням стильових особливостей діяльності, на які впливають конституціональні компоненти (властивості нервової системи та темпераменту).

На наш погляд, заслуговує на увагу підхід до аналізу поведінки особистості залежно від її стилю реагування, який представлений у форматі *психології опанування* (Р.Лазарус, О.Лібін). Поведінка людини залежить від трьох базових складових – властивостей нервової системи, темпераменту та орієнтацій особистості. Залежно від цього формуються різні вектори поведінки: орієнтація на інших (комунікативна взаємодія); орієнтація на себе (автономізація) чи орієнтація на предметну маніпуляцію.

Який саме стиль опанування ситуацій стане використовувати особистість, залежить від її індивідуально-типологічних особливостей: темпераменту, рівня тривожності, типу мислення, особливостей локусу контролю (інтернальність чи екстернальність) та спрямованості характеру. *Захисні* стилі, або стилі *опанування*, пов'язані з настановами та переживаннями людини, її ставленням до себе й до інших, з когнітивною, афективною та конативною (поведінковою) ієрархічними структурами психіки [3].

Специфіка спілкування молодшого школяра зумовлена тим, що дитина не здатна сформувати власну позицію, думку про складні явища суспільного життя, але “інтеракційний” багаж дитини цього періоду значно поповнюється вміннями й навичками до співпраці як із дорослими, так і з однолітками. Дитина з високим рівнем довірливості здатна демонструвати різні способи саморегуляції, вміє підтримувати постійні, глибокі, позитивні взаємини з однолітками, а з учителями – встановлювати адекватні рольові стосунки; вміє виявляти толерантність, запобігати конфліктам і виходити з них, демонструє успішність у різних сферах навчальної діяльності тощо.

У підлітковому віці *розвиток рефлексії* особистості співвідноситься з її здатністю аналізувати і планувати власну поведінку, прогнозувати свої взаємодії та чітко уявляти їх можливі наслідки. Підліток уже може проаналізувати свій минулий досвід, контролювати свою поведінку в актуальній ситуації, змінювати свої дії залежно від умов та приймати

виважені рішення щодо інтеракцій з іншими. Взаємодія у групі однолітків дає йому змогу вибудовувати нові моделі поведінки із самим собою та іншими, спробувати власні сили у ситуації конкуренції.

Належність до співтовариства, потреба відчувати себе прийнятим до нього нарівні з іншими становлять основу конформної поведінки. Часто в ситуації тиску з боку інших ми спостерігаємо різні способи інтеракцій: одні підлітки пристосовуються до вимог групи, її норм, які не завжди усвідомлюють, а інші не бояться висловлювати свою незгоду з групою, мають незалежну думку.

Цей віковий період є дуже важливим у становленні моделей поведінки, які у майбутньому політичному просторі особистості можуть поставити її перед вибором: бути такою як усі чи критично сприймати інформацію, самотійно її аналізувати, усвідомлювати себе як особистість, спроможну впливати на ситуацію в державі, навіть бути в опозиції, якщо це конструктивний шлях розв'язання проблем. У сфері міжособистісних стосунків у групі підлітків уже можна бачити лідерів, які вирізняються стилями взаємодії: одні схильні маніпулювати іншими, їхніми думками, поведінкою, інші – домінують і вибудовують свою поведінку на основі довіри до оточення. Стиль прийняття рішень екстраполюємо у майбутню політичну сферу: гнучкий, схильний до ризику або обережний; емоційно залежний або раціональний; креативний або стереотипний тощо.

Дуже важливим для формування моделей дорослої поведінки у цей період є приклад учителів і батьків, особливо якщо авторитетні дорослі демонструють, що самотійність і відповідальність за власну долю й життя можливі у рамках демократичного порядку. Проте більшість підлітків займають двоїсту позицію: з одного боку, їм хочеться користуватися свободою, “бути дорослими,” а з другого – вони розуміють, що свобода пов'язана з відповідальністю за свої вчинки.

З метою виявлення рівня сформованості інтерактивних вмінь у підлітків ми рекомендуємо вчителям, вихователям, психологам, які працюють у закладах освіти, використовувати *педагогічні задачі-ситуації та рольові ігри*, що моделюють типові ситуації, котрі бувають на практиці. Адже традиційні методи

викладання не завжди дають учням можливість розвивати інтерактивні навички, а часто – й формувати власну позицію у прийнятті рішень. Використання педагогічних ситуацій, в яких учні стають активними учасниками, дає змогу зацікавити їх у тому, щоб вони висловлювали власні думки та обстоювали свою позицію, набували навичок, які знадобляться їм у реальному житті, зокрема, вміли самі розв'язувати проблеми, обстоювати свої ідеї та дослухатися до пропозицій і зауважень своїх однокласників, учителів, батьків. Рольові ігри й ситуації, що передбачають конфлікт цінностей та суперечливі моменти чи ставлять особистість перед моральним вибором, є найкращими для демонстрування компетентної поведінки школяра.

Для конструювання задач-вправ та задач-ситуацій пропонуємо використовувати матеріали навчально-методичних посібників [4; 5; 6], де конкретизується увага на таких задачах-ситуаціях, як вибір лінії поведінки, вибір способу поведінки, вибір стилю поведінки під "тиском середовища", надання допомоги у розв'язанні конфлікту стимулювання до самостійного розв'язання конфліктів, зростання самостійності у прийнятті рішень, ситуації суперництва (конкуренції), проведення діалогу та розуміння партнера тощо.

У юнацькому віці зростає рівень соціальної компетентності, молода людина прагне створити власні моделі поведінки й системи цінностей, які б відрізнялися від батьківської. У старшокласників уже виявляється свідоме ставлення до своїх вчинків та їх наслідків для себе, до вчинків інших членів суспільства; у міру розвитку потреба у спілкуванні виступає як ставлення до групи людей, спільноти.

Автономну поведінку і здатність до конструктивної дискусії у цьому віці ми розглядаємо як детермінанти політичної активності. Розвиток автономної поведінки ми пов'язуємо з набуттям здатності мати власні судження і самостійно регулювати свою поведінку, бути відповідальним за її результати. Здатність до конструктивної дискусії (плюралістичність) передбачає розвиток умінь переконувати опонента, обстоювати свої погляди, позиції, з одного боку, а з другого – здатність прийняти позицію іншого, вміння співпрацювати і йти на компроміс.

Старшокласники вже мають досвід участі у різних молодіжних та волонтерських організаціях, у багатьох середніх навчальних закладах існує учнівське самоврядування. Проте для формування політичної культури дуже важливою є **реальна залученість** молодих людей до суспільно-політичного життя, яка може сприяти подальшому розвитку соціальної активності особистості, її відповідальній компетентній поведінки та навичок і вмінь цієї участі.

Форми залученості до суспільно-політичного життя можна уявити у просторі між полюсами “активна участь – повне відчуження” [7]. З одного боку, залученість особистості до політики розглядається як спрямованість суб’єкта у просторі “індивід – громадянське суспільство”, “індивід – влада”, “індивід – держава”, а з другого – як автономізація особистості, її ізоляція від політичної участі.

За сучасних умов розвитку суспільства, на нашу думку, актуально говорити про політичну культуру участі, яка ґрунтується передусім на *культурі співробітництва* і передбачає взаємодію між особистістю і владою на паритетних засадах. Водночас на вибір культури взаємодії в суспільстві дуже впливають традиції і стереотипи, що домінують у даній спільноті. Тому розгляд політичної участі особистості в реальному житті вочевидь має здійснюватись у вимірі “конфлікт – співробітництво”.

Конфлікти з представниками влади треба розв’язувати насамперед у діалогічному форматі з використанням дій, які ґрунтуються на позитиві. Відносини “особистість – влада” мають характеризуватися не тільки вимогливим ставленням до влади, а й здатністю особистості до підпорядкування та законслухняності.

Показником розвитку політичних взаємодій особистості є *міра суб’єктності* щодо суспільства взагалі і до влади зокрема. Молода людина має апробувати свої “суб’єктні” здібності тільки шляхом *практикування* різних видів “дорослих” форм соціально-психологічної активності та оволодіння ними [8]. Суб’єктне ставлення до влади має виявлятися у конструктивних способах розв’язання конфліктів з представниками владних структур та установ, у толерантності, здатності до компромісу, у вмінні та навичках, потрібних для того, щоб участь у громадсько-політичних процесах була відповідальною.

Якщо влада не сприяє реалізації прав та свобод особистості, особистість повинна *вчитися приймати самостійні політичні рішення*, виходячи з власних потреб і цілей як громадянина і патріота своєї держави. Важливим видом політичної поведінки є протест, який може виявлятися як у конвенціональних (демонстрації, мітинги, збір підписів під колективними зверненнями), так і в неконвенціональних (несанкціонованих) формах (страйки, блокування транспортних шляхів, захоплення приміщень, пікетування тощо). Молода людина має бути поінформована про ці форми політичної участі, вміти самостійно аналізувати різні ситуації та відповідати за власні рішення і їх наслідки, обираючи способи виявлення протесту. Політичні взаємодії мають органічно поєднувати орієнтацію особистості як на автономність, незалежність, так і на партнерство.

Останнім часом політична активність дедалі частіше розглядається як *опозиційність*, тобто як неприйняття позиції офіційної влади. Тому молода людина має розуміти, що особистість тільки тоді стає справжнім суб'єктом політичної взаємодії, коли одночасно усвідомлює *можливість вибору та відповідальність* за цей вибір перед спільнотою.

З величезного арсеналу методик діагностування комунікативного потенціалу та компетентності особистості можна виділити такі найбільш відомі, як: дослідження комунікативно-характерологічних особливостей особистості (Л.Уманський) та комунікативно-характерологічних тенденцій (Т.Лірі); діагностика інтерактивної спрямованості особистості (М.Щурков, М.Фетіскін), комунікативної соціальної компетентності (КСК), комунікативних та організаторських здібностей (КОС-2) тощо. Основним недоліком багатьох методик, які вивчають комунікативну взаємодію особистості, на нашу думку, є те, що їх автори трактують комунікативну компетентність переважно як якусь постійну статичну характеристику чи досліджують тільки операційно-технічні компоненти інтеракцій.

На основі теоретичного аналізу нами було визначено показники й індикатори взаємодії, розроблено методику *"Інтерактивна спрямованість старшокласника"*. У цій методиці

пропонується модель інтеракційного простору особистості, яка охоплює широкий спектр особливостей самого процесу взаємодії: стійкість, глибину, інтенсивність та ін. Одним з основних структурних компонентів моделі є *інтеракційна спрямованість особистості*. Соціально-перцептивний блок моделі становлять: індивідуальні стилі взаємодії (партнерство, пристосування, ухилення, авторитарність) та інтерактивні навички і вміння, які ми пов'язуємо із залученістю молоді до суспільно-політичного життя (здатністю обстоювати свої права та впливати на владу, вмінням самостійно приймати політичні рішення та взаємодіяти з представниками влади тощо).

За результатами дослідження, здійсненого за розробленою методикою, було проведено кореляційний і факторний аналіз, виділено п'ять шкал:

- 1) спрямованість особистості на автономізацію (індивідуалізацію);
- 2) спрямованість особистості на результат (досягнення успіху);
- 3) спрямованість особистості на адаптацію (пристосування);
- 4) інтенсивність комунікативної взаємодії;
- 5) залученість до суспільно-політичного життя.

Для того, щоб стандартизувати й перевірити методику на валідність і надійність, нами було проведено дослідження, у якому взяло участь 210 старшокласників і студентів м. Києва. Їм пропонувалося оцінити за двомірною шкалою (“згоден – не згоден”) 50 суджень, що містяться в опитувальнику “Інтерактивна спрямованість старшокласника”. При проведенні процедури стандартизації, окрім власного опитувальника, використовувалися: методика для дослідження інтерактивної спрямованості особистості (М.Щурков, М.Фетіскін); методика для дослідження мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях (І.Ладанов) та методика для вивчення здатності особистості до самоуправління у спілкуванні, які є апробованими і використовуються на практиці [9].

Досвід політичних взаємодій старшокласника є недостатнім для того, щоб робити якісь глибинні висновки. Але на основі даних, одержаних за допомогою нашого опитувальника, можна екстраполювати деякі тенденції щодо майбутніх політичних інтеракцій особистості. У змістових характеристиках шкали “спрямованість на результат (досягнення успіху)” та “спрямованість на адаптацію (приспосовування)” дістали відображення провідні мотиви особистості у політичній діяльності – мотив влади та контролю, мотив досягнення та мотив афіліації.

Високий показник за шкалою “спрямованість на результат (досягнення успіху)” може свідчити, що ця особистість має високу потребу в досягненнях і в майбутньому буде організовувати власний соціально-політичний простір відповідно до поставленої мети. А якщо ця мета – влада (домінантна позиція, як правило, має вищий соціальний престиж), то неуспіх і перешкоди на шляху досягнення мети не лякають, а, навпаки, роблять цю мету ще привабливішою. Можливо, у дорослому житті ця молода людина обере шлях політичного лідера чи стане організатором, наприклад, виборчих кампаній тощо. Серед респондентів тільки 2% мали високий результат, а 91,4% – середній, 6,6% – низький.

Високий результат за шкалою “спрямованість на адаптацію (приспосовування)” характеризує особистість, що зорієнтована на конструктивні партнерські стосунки і намагається у конфліктах іти на компроміс, потребує глибоких взаємин з іншими, має сформовані вміння і навички до діалогу, вміє пристосовуватися (настанова на згоду і толерантність) і способи поведінки якої відповідають оптимальній адаптації та соціалізації у спільноті. Можливо, потреба у конформній позиції, бути поряд із такими як сам відображає позицію людини, яка у майбутньому належатиме до якоїсь політичної організації, структури чи партії. Це особливо актуально тепер, коли в нашій країні проводиться політична реформа, прийнято новий закон про вибори на пропорційній основі. Політичний простір країни у зв’язку з цим, безумовно, найближчим часом буде заповнений партійним будівництвом, яке й охопить саме тих, у кого є висока потреба

бути належним до групи й діставати схвалення своїх дій, виявляти турботу та відповідальність пліч-о-пліч з іншими членами політичної партії чи організації. Серед опитуваних 13,9% продемонстрували високі результати, 79,0% – середні, 7,1% – низькі.

Так само як владно-підвладний зміст пронизує всі сфери інтерсуб'єктної взаємодії, так неможливо розірвати суперечливу єдність прагнення особистості до автономії та її колективістичну орієнтацію в суспільно-політичному просторі. Его- чи соціоцентричні тенденції особистості можуть бути подані в ієрархічній структурі за принципом домінування чи підпорядкування однієї з них. Високий рівень вияву за шкалою “спрямованість на автономізацію (індивідуалізацію)” вказує на самостійність та відповідальність особистості у виборі власного інтерактивного простору та визначенні в ньому власних способів взаємодій, на її прагнення обстоювати своє право на автономію (незалежність), контролювати ситуації взаємодії. Із опитаних старшокласників 19,4% показали високі результати, 78,0% – середні, 12,3% – низькі.

Високі результати за шкалою “інтенсивність комунікативної взаємодії” характеризують особистість як активну, таку, що прагне до нових взаємин; її інтерактивний простір постійно розширюється, вона легко освоюється у новому колективі; взаємодії з іншими у неї характеризуються стійкістю та інтенсивністю. Високий результат виявлено у 0,1% респондентів, середній – у 83,3%, низький – у 6,6%.

Високі результати за шкалою “залученість до суспільно-політичного життя” вказують на те, що в особистості самостійно розвиваються здатність приймати рішення щодо участі в суспільно-політичному житті, вміння та навички обстоювати права, конструктивно взаємодіяти з представниками влади та інших установ. Особистість може бути відповідальною і компетентною, спроможною зробити вибір і ставити перед собою пріоритетні цілі у взаємодіях з іншими та спільнотою. У 7,1% респондентів були високі результати, у 81,9% – середні, у 10,9% – низькі.

Висновки. Інтерактивну спрямованість школярів доцільно розглядати як чинник набуття ними досвіду політичних взаємодій і пов'язувати з розвитком відповідальної особистості, котра усвідомлює себе насамперед як особистість, що спроможна впливати на ситуацію в державі, критично сприймає соціально-політичну інформацію, вміє протистояти тискові та різним маніпуляціям і здатна самостійно вибудовувати власні моделі політичної поведінки. Здатність до самостійної побудови свого життя та відповідальність мають бути центральним ядром, навколо якого формується і сама стратегія життя. Замість екстернальної позиції “мені винні всі – батьки, вчителі, держава” має домінувати інтернальна – “я відповідаю за своє життя”.

Література

1. Психология социальных ситуаций / Сост. и общ. ред. Н.В. Гришина. – СПб.: Питер, 2001.
2. *Васютинський В.О.* Спроба кратологічної періодизації життєвого шляху особистості // Наук. студії із соціальної та політ. психології: Зб. статей. – К.: ТОВ “Вид-во “Сталь”, 2000. – Вип. 4(7). – С. 63–75.
3. *Либин А.В.* Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М.: Смысл, 1995.
4. *Матвієнко О.В.* Метод конкретних педагогічних ситуацій. – К.: Укр. пропілеї, 2001.
5. Моделирование педагогических ситуаций: проблемы повышения качества и эффективности общепедагогической подготовки учителя. – М.: Педагогика, 1981.
6. Педагогические технологии (методическое пособие для преподавателя). – М.: НПЦ “Профессионал - Ф”, 2001.
7. *Дилигенский Г.Г.* Социально-политическая психология: Учеб. пособие. – М.: Наука, 1994.
8. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении: Монография. – К.: Просвіта, 1996.
9. *Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М.: Ин-т психотерапии, 2002.

© **Вольфовська Т.О.**

КОМУНІКАТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ, СХИЛЬНОЇ ДО ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ

Аналізуються комунікативні характеристики особистості користувача Інтернету. Розглядається новий тип комунікацій, які використовуються у системі Інтернет-простору. Визначається ступінь впливу віртуального середовища на рівень активності у здійсненні соціальних контактів схильною до інтернет-залежності молоддю.

Ключові слова: інтернет-залежність, адикція, Інтернет-простір, кібервплив, Інтернет-система, користувач, Інтернет-комунікація.

Анализируются коммуникативные характеристики личности пользователя Интернета. Рассматривается новый тип коммуникаций, используемых в системе Интернет-пространства. Определяется степень воздействия виртуальной среды на уровень активности в осуществлении социальных контактов склонной к интернет-зависимости молодежью.

Ключевые слова: интернет-зависимость, адикция, Интернет-пространство, кибервлияние, Интернет-система, пользователь, Интернет-коммуникация.

Communicative features of a person who uses Internet have been analyzed. New type of communication used in Internet-space is examined. An extent of virtual space influence upon socializing activity of youths apt to internet addiction has been defined.

Key words: internet-addiction, addiction, Internet-space, cyber influence, Internet-system, users, Internet-communication.

Проблема. На сучасному етапі існування людського суспільства у зв'язку з поширенням комп'ютерних технологій змінюється сприйняття людьми один одного [1]. Комп'ютеризація всіх сфер людського життя сягнула свого апогею. Інтернет як основна складова цього явища набув статусу надшвидкісного джерела передачі інформації, завоювавши тим самим інтерес мільйонів людей. Сфера, що раніше належала винятково фахівцям визначеного напрямку, останнім часом окупована широкими масами населення. Однак, як підтверджують дослідження,

проведені іноземними психологами, лише 9% від усієї кількості користувачів за допомогою Інтернету займаються пошуком інформації, а 91% – перебувають у мережі заради спілкування [2].

Процес інтернет-спілкування дає змогу знаходити однодумців, співрозмовників, друзів, іноді навіть сексуальних партнерів, а також партнерів для створення родини, незважаючи на дивовижність і нерідко навіть девіантність у їхніх інтересах. При цьому забезпечуються одночасне спілкування з необмеженою кількістю користувачів, анонімність і можливість припинення інтеракції в будь-який момент [3]. Людина має можливість конструювати мережні контакти відповідно до власних бажань і можливостей [4].

Як засвідчують наукові дослідження, більшість користувачів – це молодь [5]. Сьогодні молоді люди поставлені перед необхідністю обов'язкового освоєння системи Інтернет під час навчання у вузі та використання її в подальших пошуках роботи. У результаті постійного перебування в кіберпросторі особистість нерідко перестає розмежовувати реальність і віртуальність того, що відбувається, а це, у свою чергу, виявляється у так названому процесі розмивання меж між реальним і віртуальним життям користувачів Інтернет - систем.

Як вплине комунікація такого типу на поведінку окремої особистості, нині невідомо, однак за змінами, що відбуваються у ній вже тепер, можна стверджувати, що цей вплив буде помітним [1].

Зарубіжні психологи проводять у цій галузі активні дослідження, пов'язані з вивченням інтернет-залежності як явища (K.Young, M.Griffiths, I.Goldberg), розглядом гендерних особливостей учасників інтернет-взаємодії (S.King, S.Bernstein, M.Griffiths, P.J.Lukas), впливом віртуальної взаємодії на особистість (J.Suler), дослідженням ідентичності в користувачів комп'ютерних мереж і процесів самопрезентації в мережі (J.S.Donath, J.R.Beniger). Вітчизняні психологи (О.Н.Арестова, Л.Н.Бабанін, А.Е.Войскунський, А.А.Сакбаєв та ін.) вивчають проблему мотивації серед користувачів (Е.П.Белінська, А.Е.Жичкіна, В.Ю.Нестеров, Е.І.Нестерова), досліджують ступінь емоційної насиченості їхніх міжособистісних контактів.

Однак майже всі дослідження стосуються процесів, що відбуваються з особистістю безпосередньо в момент перебування

у віртуальному середовищі [6]. Дотепер ще не вивчено проблем, що виникають у реальному житті користувачів унаслідок тривалого кібервпливу. Зокрема, не вивчено проблем, що виникають у реальному спілкуванні надміру захопленої Інтернетом особистості з людьми, що входять до її найближчого оточення.

Хоча Інтернет-система за своєю суттю не має кордонів, вивчення Інтернет-комунікацій потребує виявлення особливостей менталітету кожної країни. Інтернет-залежність молоді України досі недостатньо вивчено, хоча темпи її зростання засвідчують необхідність інтенсифікації роботи в цьому напрямі.

Мета статті: проаналізувати комунікативні характеристики особистості, схильної до інтернет-залежності.

Завдання дослідження: виявлення групи схильних до інтернет-залежності студентів та визначення домінуючої стратегії спілкування в цій групі.

Гіпотеза дослідження: вплив Інтернет-простору на молоду людину обмежує її активність у здійсненні соціальних контактів і тим самим змінює характерну для неї манеру спілкування в реальній дійсності.

Підбір психологічного інструментарію для проведення дослідження був підпорядкований завданню діагностики ступеня захопленості системою Інтернет-простору, а також вивчення миролюбності, агресивності досліджуваної групи та уникнення нею спілкування.

У дослідженні брали участь студенти Луганського державного східноукраїнського університету ім. В. Даля, Київського національного торгово-економічного університету, Військового інституту телекомунікацій та інформатизації, Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Були задіяні студенти факультетів транспортних технологій, журналістики, соціології і мовознавства, математики й інформатики, фінансово-економічного, телекомунікаційних мереж і систем.

Отримані дані враховують ступінь ознайомленості студентів із системою Інтернет-простору, можливість доступу до Інтернету у навчальному закладі й домашніх умовах як один із факторів, що сприяє зростанню зацікавленості особистості кіберсистемами. Були задіяні факультети, на яких існує взаємозв'язок між досліджуваним явищем і спрямованістю спеціальності. Для більш повного уявлення про ступінь зануреності молоді в систему Інтернет-комунікацій дослідження проводилося зі студентами як гуманітарного, так і математичного напрямів 1–5 курсів. Це дало змогу виявити існування або відсутність взаємозв'язку спеціальності з використанням системи Інтернет.

Користувачами в нашому дослідженні є люди з різним ступенем захопленості системою кіберпростору. Груповий розподіл за ступенем захопленості системою Інтернет-комунікацій здійснювався відповідно до обраного діагностичного матеріалу.

Загальна кількість досліджуваних становила 137 осіб віком від 17 до 27 років. З них 75,18 % – чоловіки, 24,81% – жінки. Таке співвідношення за статтю не є характерним для користувачів мережі Інтернет. Нині спостерігається зростання кількості користувачів жіночої статі. Однак виконувана жінкою соціальна роль є деякою мірою обмежувальним фактором частого використання мережі Інтернет, про що свідчить і більш низький відсоток адикцій серед користувачів-жінок.

Інтернет-залежність як явище вперше виникла за кордоном. Значення слова “адикція” дає змогу мати більш повне уявлення про суть вказаного явища. Розмовне його значення англійською мовою addiction (згубна звичка, пристрасті) може стосуватися будь-якої речовини, заняття чи взаємодії [7, с.14–15]. Термін “інтернет-адикція” (“Internet Addiction Disorder”, IAD) був введений американським психіатром Айваном Голдбергом. Він означає поведінку зі зниженим рівнем самоконтролю, що загрожує витісненням нормального життя [7].

З метою визначення ступеня зануреності в Інтернет-простір і пов'язаних із ним психологічних змін в реальній дійсності використовувалися наведені нижче методики.

Так, для визначення надмірної захопленості Інтернетом, яка може бути передумовою набуття інтернет-залежності, а також виявлення власне інтернет-адикції нами був розроблений опитувальник, що складається з трьох шкал, за допомогою якого можна визначити три статуси молодшої людини, зануреної в Інтернет-простір:

–*вільний користувач*, у поведінці якого немає рис залежного поводження, який здатний контролювати час свого перебування в мережі і припинити on-line спілкування в будь-який момент;

–*передзалежний користувач*, у якого спостерігаються деякі проблеми, пов'язані з надмірним захопленням системою Інтернет, невиконання визначеного переліку обов'язків і помітне збільшення інтересу до on-line спілкування;

–*власне залежний користувач*, для якого є характерними втрата контролю щодо кількості годин користування Інтернетом, розмивання меж у подіях, що відбуваються реально й віртуально, невиконання покладених на нього соціальних ролей, погіршення фізичного і психічного стану.

Складаючи питання опитувальника, ми керувалися не тільки необхідністю виявлення інтернет-залежності як такої, а й з'ясовували причини, що спонукають до використання Мережі. Опитувальник містить 14 тверджень, до яких пропонується чотири варіанти відповіді. Він також містить запитання-фільтри, призначені для встановлення ступеня захопленості й зацікавленості родини випробуваного у процесах, що відбуваються в його житті.

Щоб визначити властиві інтернет-залежним і незалежним комунікативні стратегії, використовувалася методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В.Бойко. Ця методика має на меті виявлення стратегій миролюбства, уникнення та агресії. Вона містить 24 незакінчених

твердження з трьома варіантами відповіді. Було отримано такі результати (рис.1).

Серед випробуваних 86,1% (118 осіб) становили групу користувачів мережі Інтернет; 13,9% (19 осіб) не мали досвіду роботи із системою Інтернет на момент проведення дослідження; 79,7% (94 особи) становили групу користувачів, що не мають ознак залежної поведінки; 20,3% (24 особи) були схильні до адикції.

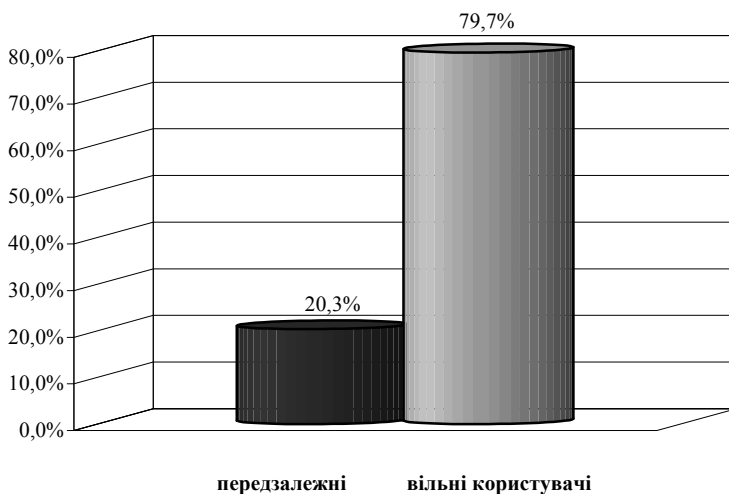

Рис. 1. Показники ступеня захопленості системою Інтернет

Для того, щоб мати більш повне уявлення про особливості комунікації особистості, схильної до інтернет-залежності, ми розглянули особливість вибору адиктом визначеної стратегії психологічного захисту в спілкуванні.

Деякі зарубіжні автори на підставі проведених досліджень відзначають підвищення агресії у групі схильних до інтернет-адикції [1; 9]. Проте не менш цікавим є вивчення вибору

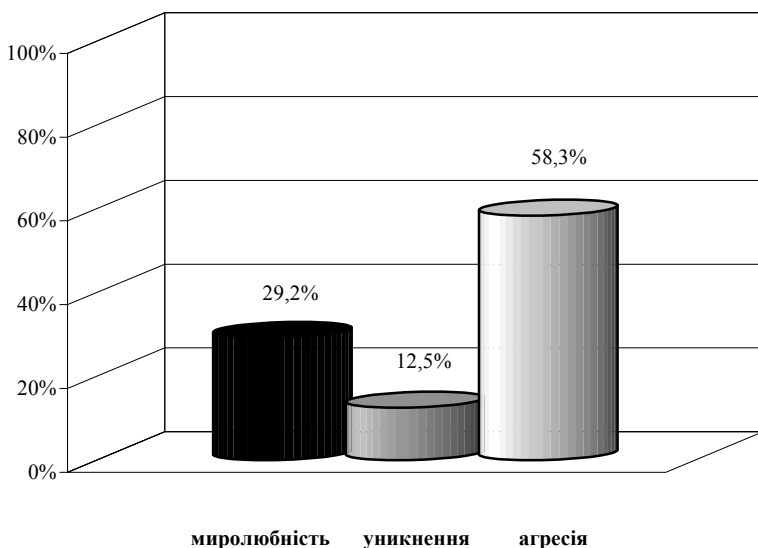
адиктивною особистістю стратегій уникнення та миролюбства, яким досі не приділялася належна увага.

За результатами застосування методики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В.Бойко було отримано такі дані серед схильних до інтернет-залежності (рис. 2). З усіх досліджуваних 58,3% виявляють агресію у спілкуванні. Оскільки така форма опосередкованого спілкування не є характерною і природною для особистості, ми дійшли висновку, що схильні до інтернет-залежності діють переважно на основі захисного інстинкту, емоційно реагуючи на інформацію, що надходить. Можна припустити, що така реакція може бути зумовлена анонімністю і можливістю у зв'язку із цим, з одного боку, виходу агресії і своєрідною захисною реакцією у відповідь на відсутність аудіовізуального контакту зі співрозмовником – з другого.

Більш як у 29% випробуваних переважає стратегія миролюбства, що виявляється у здатності особистості користувача пристосовуватися, використовуючи гнучку тактику у веденні бесіди, не піддаючи випробуванням своє Я. Провідну роль у цій стратегії відіграють інтелект і характер, які, у свою чергу, нейтралізують енергію емоцій у випадках, коли виникає така загроза для Я-особистості.

Тактика уникнення є характерною для 12,5% користувачів, що застосовують її як захист, для економії інтелектуальних та емоційних ресурсів. При цьому не відбуваються якісь особливі розумові та емоційні витрати, однак підвищеними є вимоги до нервової системи і волі. Успіх цієї стратегії залежить від особливостей емоційно-вольової сфери користувача, швидкості його реакції на інформацію, що надходить, ступеня його інтернальності-екстернальності.

Рис. 2. Показники домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні серед схильних до інтернет-залежності

Показники групи користувачів, що не мають ознак залежної поведінки, такі:

- 39% обирають агресивну тактику в спілкуванні, що практично в півтора рази менше, ніж у групі користувачів, схильних до інтернет-залежності;

- показник за шкалою миролюбства становив 34%, що так само перевищує цей показник по групі інтернет-залежних;

- 26,5%, або удвічі більше, ніж у групі користувачів, схильних до інтернет-залежності, віддають перевагу тактиці уникнення в спілкуванні.

Ці дані дають підстави характеризувати користувачів цієї групи як менш імпульсивних у прояві своїх реакцій, таких, що більш осмислено підходять до процесу спілкування, про що свідчить збільшення показників за шкалами миролюбності та уникнення.

Становлять інтерес результати по групі студентів, які не користувалися системою Інтернет:

–10,52% серед них миролюбні, що утричі менше, ніж серед користувачів;

–21,05% обирають тактику уникнення;

–68,4% агресивні, що вдвічі більше, ніж у групі користувачів.

Ці дані засвідчують, що група користувачів Інтернет має можливість виходити з агресії в особливій, опосередкованій комп'ютером формі. Анонімність і можливість припинення спілкування у будь-який момент, у свою чергу, дають відчуття захищеності і зняття із себе відповідальності за те, що відбувається [4; 10].

Таким чином, за отриманими результатами можна зробити висновок, що кожен п'ятий користувач надмірно захоплюється кіберпростором, а некористувачів стає дедалі менше. Неважко припустити, що наведені дані за відносно короткий період, що минув від часу проведення експерименту, змінилися у бік збільшення.

Потрібно також підкреслити відносність визначення користувачів, не схильних до інтернет-залежності. Людина, яка з різних причин змушена користуватись Інтернетом, може самостійно контролювати час свого перебування в мережі сьогодні, але виявляється нездатною зробити це завтра.

Більшість опитаних групи Інтернету віддає перевагу on-line комунікаціям, відзначаючи підвищений інтерес до спілкування з on-line знайомими порівняно з оточенням у реальному житті. Жоден із випробуваних, визначених за шкалою передзалежних, не бажає скорочувати кількість часу перебування в Інтернеті, незважаючи на часті зауваження близьких, відчуття фізичної втоми і невиконання важливих справ [11; 12].

Наведені вище факти засвідчують, що вплив Інтернет-системи певним чином обмежує соціальну активність особистості в реальній дійсності.

За результатами застосування методики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні підтвердилося припущення про високі показники рівня агресії серед передзалежних. Агресивність може бути наслідком повного залучення особистості в життя за межами реальності і поступової

втрати меж між реальним і віртуальним світами. Про це свідчать і позитивні відповіді досліджуваних на запитання про вияв дратівливості на обставини, що заважають черговому входженню в Інтернет. Однією з таких обставин є прагнення спілкуватися з адиктом людей з його найближчого оточення. У групі вільних користувачів показники за шкалами агресії і миролюбності варіюють з незначним домінуванням агресії.

Підтвердилося також припущення про взаємозв'язок фаху й інтересу до Інтернет-системи, що відповідає професійній спрямованості. Фахова специфіка спонукає студентів до оволодіння Інтернетом. Серед студентів факультетів інформаційних систем і транспортних технологій більша кількість схильних до інтернет-залежності. Це є підтвердженням того, що в пошуках потрібної інформації студенти залучаються до інформаційного потоку, що надалі поступається місцем Інтернет-комунікаціям за допомогою чатів.

Загалом серед користувачів, схильних до інтернет-адикції, можна відзначити ослаблення інтересу до соціальних контактів зі стійкою спрямованістю до відходу у віртуальне середовище. Це не можна залишати без уваги з огляду на вік досліджуваних, оскільки саме в юнацтві формуються життєві плани і перспективи. Від усебічного розгляду й детального вивчення цієї проблеми залежать адекватність підходу адиктивної особистості до планування власного майбутнього, її реальні плани щодо перспектив у соціумі.

Л і т е р а т у р а

1. King S.A. Researching Internet Communities: Proposed Ethical Guidelines for the Reporting of Results, 1996.
2. Мірошніков М.В. Інтернет-залежність. – <http://www.guestbook.ru>
3. Нестеров В. До питання про емоційну насиченість міжособистісних комунікацій в Інтернеті. – <http://mail.ru>
4. Фріндте В., Келер Т. Публічне конструювання Я в опосередкованому комп'ютерному спілкуванні. – <http://flogiston.ru>
5. Мишенкова А. Гендерні та вікові аспекти використання Інтернет. – <http://lingvo.minsk.by> 2000
6. Жичкіна А.Е. Соціально-психологічні аспекти спілкування в Інтернеті. – <http://flogiston.ru/projects/articles/refinf.shtml>
7. Корсіні Р., Ауербах А. Психологічна енциклопедія. – СПб.: Питер., 2003.

8. Андреев А.С., Анциборов А.В. Интернет-адикция как форма зависимого поведения. – <http://www.narcom.ru/ideas/common/15.html>
9. Young K. S. Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. – *CyberPsychology and Behavior*, 1998.
10. Сулер Д. Люди перетворюються в електроників. Основні психологічні характеристики віртуального простору. – <http://flogiston.ru/server/server.shtml>
11. Айвазова А.Е. Психологічні аспекти залежності. – СПб.: Мова, 2003.
12. Москаленко В. Залежність: сімейна хвороба. – М.: ПЕР СЭ, 2002.

© Посохова В.В.

Т.И. Белавина

СПЕЦИФИКА ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ, ОСУЖДЕННЫХ К ЛИШЕНИЮ СВОБОДЫ

Обґрунтовується думка, що недосконалість сучасного інституту пенітенціарної системи є загрозою для фундаментальної автономії індивіда, засудженого до позбавлення волі. Зроблено спробу поглибити розуміння проблематики ізоляції індивіда від соціуму, дослідити соціально-психологічний і деякою мірою педагогічний ресурс закладів закритого типу шляхом вивчення специфіки ціннісних орієнтацій неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі.

Ключові слова: пенітенціарна система, соціальна ізоляція, фундаментальна автономія індивіда, тотальна норматизація, ціннісні орієнтації, делінквенти.

Обосновывается мнение, что несовершенство современного института пенитенциарной системы является угрозой фундаментальной автономии индивида, осужденного к лишению свободы. Предпринята попытка углубить понимание проблематики изоляции индивида от социума, исследовать социально-психологический и в определенной степени педагогический ресурс учреждений закрытого типа

путем изучения специфики ценностных ориентаций несовершеннолетних, осужденных к лишению свободы.

Ключевые слова: пенитенциарная система, социальная изоляция, фундаментальная автономия индивида, тотальная норматизация, ценностные ориентации, делинквенты.

Assumption that the imperfect character of the contemporary penitentiary system institution causes threat for fundamental autonomy of an individual condemned to imprisonment has been grounded. An attempt has been made to deepen problems comprehension of an individual condemned to imprisonment, to investigate social-psychological and to a certain extent educational resource with the help investigation aimed at specific features of value orientation of under age youth's condemned to imprisonment.

Key words: penitentiary system, social isolation, fundamental autonomy of an individual, total normatization, value orientation, delinquents.

Проблема. Изоляция индивида от социума, от различных сфер гражданской жизни по-прежнему остается оптимальным способом наказания за совершение уголовного преступления. Тем не менее, институт отбывания наказания в современных условиях нуждается в пересмотре его целей и возможностей, в интенсивном поиске действительно исправляющих мер воздействия, так как существующие их виды и формы не только не решают проблему сокращения преступности, а скорее способствуют ее модификации к изменяющимся условиям. Несовершенство существующего института пенитенциарной системы проявляется в серьезной угрозе фундаментальной автономии индивида, осужденного к лишению свободы, целостности его личности. Радикальная смена социального контекста приводит к “статистически достоверному и клинически значимому эмоциональному стрессу” [1, с.89].

Особое место в этом контексте занимает проблема социальной изоляции несовершеннолетних с целью наказания и перевоспитания. Система перевоспитания несовершеннолетних в воспитательных учреждениях закрытого типа малоэффективна, так как достаточно большой процент несовершеннолетних, отбывших наказание в местах лишения свободы, повторно совершают противоправные действия различной степени тяжести.

Регламентация охватывает все сферы жизни осужденных. Что и как носить из одежды, когда лечь и встать, каким образом разговаривать с представителями администрации, с кем дружить – все это предусмотрено правилами внутреннего распорядка, которые должны помочь привить навыки социально одобряемого поведения.

Лишенные личного пространства, частной жизни подростки, осужденные к лишению свободы, утрачивают возможность авторегулятивного контроля за своими действиями. “...Экспансия публичности вынуждает заключенного все моменты своей жизни, вплоть до самых интимных, делить с окружающими его людьми” [1, с.83] Правила внутреннего распорядка воспитательной колонии запрещают индивидуализировать пространство, размещать фотографии, плакаты, занавески и прочее. В ряде работ, посвященных проблемам пенитенциарной психологии (Г.Г.Башкатов, Г.В.Залевский, М.Ю.Кондратьев., В.Г.Морогин., А.Н.Олейник, В.Ф.Пирожков.), отмечались, а в нашем исследовании нашли подтверждение реакции осужденных на публичный характер всех сфер их повседневной жизни. Естественное реагирование сводилось к поиску “квазичастного пространства” (например, “спрятаться с головой под одеялом”), где индивид условно “...может оставаться в одиночестве и где ему обеспечена минимальная свобода действий и ряд прав, которые он не делит ни с кем другим” [2, с.86] и где он может придать особую ценность факту обладания мелкими предметами, которые подтверждают его автономность.

Тем не менее, тотальная норматизация лишь повышает вероятность нарушения, что вызывает у осужденных состояние постоянной тревоги и напряжения. Страх усиливается ожиданием неминуемого наказания за нарушение. Неслучайно в подавляющем большинстве ответов на вопрос “Какое состояние Вы испытываете здесь чаще всего?” воспитанники Прилуцкой и Бережанской воспитательных колоний из предложенного ряда понятий, обозначающих состояния, выделили: “усталость”, “одиночество”, “растерянность”.

В пенитенциарном учреждении нормой жизни становятся замкнутость, отчужденность, которые помогают уберечься от деструктивных контактов. Любое неосторожное слово, намек, замечание могут вызвать неадекватную и агрессивную реакцию.

Общительность, открытость, раскованность изживаются из коммуникативного опыта.

В то же время тревожность, мнительность, подозрительность, неуверенность только усиливают внутреннюю напряженность, которая прорывается наружу в виде актов агрессии или аутоагрессии. Интенсивность самоубийств, самокалечения, например, среди заключенных выше, чем в других группах населения.

Обилие правил и связанная с ними высокая вероятность нарушений ставят заключенных в положение постоянно виновных: их всегда есть за что наказывать. Ожидание возможного наказания для многих невыносимо. В таких условиях неизбежны трансформации или деформации различных сфер психики личности осужденного, прежде всего ценностно-потребностной. Некоторые ценности и потребности утрачивают смысл вообще, значимость других гипертрофируется.

В колониях, в том числе и воспитательных, широко используется такой прием, как коллективная ответственность. Официально она не предусмотрена инструкциями. В законе строго оговорен принцип индивидуализации ответственности. Однако постоянная публичность, внутренняя напряженность способствуют тому, чтобы даже локальный конфликт стал массовым. Всегда найдутся очевидцы, которые, согласно неписаным правилам поведения, не рассказывают об увиденном и услышанном и тем самым становятся нарушителями. Вместе с тем система психолого-педагогической поддержки таких несовершеннолетних в социальной инфраструктуре либо отсутствует, либо малоэффективна. Можно предположить, что традиционное психолого-педагогическое обеспечение учреждений закрытого типа исчерпало свой ресурс.

В исследованиях российских психологов последних лет, посвященных близкой к нашей теме проблематике [2], ясно прослеживается мысль о том, что нигде суть политической системы страны не находит свое отражение до такой степени, как в пенитенциарном учреждении. Еще десятилетие тому назад такая идея целомудренному советскому читателю могла показаться оскорбительной. Сегодня можно даже углубить эту идею: чем ближе общество к тоталитарному, тем легче оно узнает себя в сообществе заключенных. Ценность идеи и в другом:

изучение жизнедеятельности исправительных учреждений системы исполнения наказаний убеждает, что система подавления личности обречена. С гибелью индивидуальности она разрушается сама, ибо для реализации собственных целей нуждается в сохранении какой-то доли инициативности. С другой стороны, сохранение инициативности побуждает к протесту, что противодействует достижению целей тотального принуждения.

Администрация мест лишения свободы стремится сделать заключенных полностью зависимыми от своей воли и разъединить таким образом, чтобы они, словно атомы, вращались только вокруг власти-ядра и тяготели только к ней. Заключенные (по официальной терминологии – осужденные к лишению свободы), напротив, стремятся консолидироваться и, замкнувшись в собственном сообществе, отстоять независимость.

Чем строже режим отбывания наказания, тем последовательнее администрация в своих усилиях и тем энергичнее противодействие со стороны осужденных. Без учета этого “действия – противодействия” трудно понять организацию власти в исправительно-трудовых учреждениях.

Цель статьи: углубить понимание проблематики, лежащей в сфере сознания личности несовершеннолетнего, осужденного к лишению свободы, попытка исследовать социально-психологический и, возможно, педагогический ресурс в области смыслов несовершеннолетних осужденных к лишению свободы через изучение специфики их ценностных ориентаций.

Есть смысл сослаться на исследование В.Г.Морогина и Г.В.Залевского и определить в терминологическом плане “ценность” как некий обобщенный конструкт, ближе всего стоящий к юнговскому “архетипу”, который представляет собой индивидуальное проявление в конкретной личности уровней коллективного бессознательного – общечеловеческого, расового, национального и группового [3]. В контексте статьи ценностные ориентации понимаются как предпочтения (или отвержения) определенных смыслов и построенных на их основе способов поведения, как система устремлений личности, а также как характер этой устремленности, которые лежат в основе активности каждого человека и составляют внутренний источник его самоактивности.

Для выполнения нашей исследовательской работы в воспитательных колониях для несовершеннолетних, осужденных за уголовные преступления, были организованы несколько командировок в период с января по ноябрь 2003 г. Особенности организации исследования состоят в активном использовании на одном из этапов в качестве основных таких методов сбора и обработки информации, как:

- открытое невключенное наблюдение, целенаправленное фиксирование феноменов интерперсонального взаимодействия, личностных проявлений в контексте социальной ситуации;
- работа с официальными документами;
- модифицированная методика М. Рокича;
- опрос с помощью специально разработанного опросника;
- неструктурированное интервью.

В исследовании приняли участие 128 несовершеннолетних осужденных, отбывающих наказание в Прилукской и Бережанской воспитательных колониях, и 132 несовершеннолетних учащихся системы профессионально-технического образования, обучающихся в г.Киеве, ранее не привлекавшихся к уголовной ответственности. Возрастные границы исследуемых групп 15–18 лет.

В организационную схему исследования был заложен принцип сравнимости, позволивший выявить специфику ценностных ориентаций осужденных к лишению свободы через сравнение несовершеннолетних делинквентов с правопослушными.

Наряду с уже названными методами применялась модифицированная методика М. Рокича [4], представляющая два класса ценностей – терминальные (ценности-цели) и инструментальные (ценности-средства). Использовались два списка ценностей, разработанных на базе двух шкал, каждый был подвергнут ранжированию с точки зрения субъективной жизненной важности для исследуемого. В этой части исследования допускался анонимный ответ по выбору, что повышало вероятность искренних ответов, однако не было получено дополнительных сведений, чтобы можно было идентифицировать респондентов.

Полученные результаты позволяют констатировать, что класс терминальных ценностей (ценностей-целей) в изучаемых группах по предпочтению-отвержению в целом отражает типичные возрастные приоритеты. Предпочтение составляют ценности-цели (ведущие пять рангов): здоровье (физическое и психическое), любовь (духовная и физическая близость с любимым), свобода (самостоятельность, независимость в суждениях и поступках), наличие хороших и верных друзей. Однако такие ценности, как счастливая семейная жизнь, материально обеспеченная жизнь (отсутствие материальных затруднений), жизненная мудрость (зрелость суждений и здравый смысл, достигаемые жизненным опытом), являясь приоритетными, отражают специфику ценностных ориентаций несовершеннолетних осужденных. Вместе с тем учащиеся системы профессионально-технического образования предпочитают в качестве ценности уверенность в себе, ставя ее на четвертое место в сравнении с двенадцатым местом у осужденных.

По отвержению можно выделить ценности-цели, присущие обеим изучаемым группам, отражающие возрастные особенности и согласующиеся с другими научными источниками [1; 5]: красота природы и искусства (переживание прекрасного в природе и искусстве), счастье других (благополучие, развитие и совершенствование других людей, всего народа, человечества в целом), развлечения (приятное, необременительное времяпрепровождение, отсутствие обязанностей), творчество (возможность творческой деятельности), продуктивная жизнь (максимально полное использование своих возможностей, сил, способностей) и общественное признание (уважение окружающих, коллектива, товарищей).

Таким образом, ценности-цели несовершеннолетних осужденных в общем отражают возрастной аспект целеориентированности личности возрастной группы исследуемых. Вместе с тем изучаемая группа осужденных представляла “проблемные” семьи низкого социально-экономического статуса, неполные по составу, а также с определенной асоциальной направленностью, что, по-видимому, отразилось на выделенной выше специфике, которая может быть отражением неудовлетворенных потребностей личности.

Специфика инструментальных ценностей (ценностей-средств) осужденных состоит в том, что выделяются по предпочтению такие ценности-средства, как аккуратность (чистоплотность, умение содержать в порядке вещи, порядок в делах), ответственность (чувство долга, умение держать слово), воспитанность (хорошие манеры), образованность (широта знаний, высокая общая культура), являются общими предпочтениями изучаемых групп.

Блок отвергаемых ценностей-средств в целом идентичен в обеих группах. Это непримиримость к недостаткам в себе и других, высокие запросы (высокие требования к жизни и высокие притязания), широта взглядов (умение понять чужую точку зрения, уважать иные вкусы, обычаи, привычки), эффективность в делах (трудолюбие, продуктивность в работе).

Таким образом, выделенная специфика несовершеннолетних правонарушителей обуславливается, по-видимому, социокультурными особенностями учреждения закрытого типа с жестко регламентируемым режимом, особенно по отношению к отмеченным специфичным характеристикам.

Был проведен корреляционный анализ по классам ценностей в изучаемых группах, на основе которого выделены только высокозначимые статистические взаимосвязи ($p=0.01$).

Корреляционные связи в группе несовершеннолетних делинквентов: активная деятельная жизнь и твердая воля ($r=-0.363$), жизненная мудрость и образованность ($r=0.344$), наличие хороших и верных друзей и высокие запросы ($r=-0.362$).

Корреляционные связи в группе несовершеннолетних школьников: здоровье и активная деятельная жизнь ($r=0.345$), красота природы и искусства и рационализм ($r=-0.394$), любовь и жизнерадостность ($r=0.468$), материально обеспеченная жизнь и рационализм ($r=0.329$), материально обеспеченная жизнь и честность ($r=-0.323$), наличие хороших и верных друзей и жизнерадостность ($r=0.330$), познание и жизнерадостность ($r=-0.458$), развитие и жизнерадостность ($r=-0.316$), счастье других и рационализм ($r=-0.495$), счастье других и чуткость ($r=0.574$), творчество и широта взглядов ($r=0.334$).

Результаты корреляционного анализа выявили в группе делинквентов:

- изолированность между классами ценностей-целей и ценностей-средств;
- противоречивость взаимодействия ценностей-целей и ценностей-средств (специфика выявлена на статистическом уровне 0.05).

Выводы. Можно сказать, что, с одной стороны, специфика ценностей делинквентов заключается в стремлении к “достойной жизни” и соответствию нормам, задающимся системой перевоспитания, с другой – изолированность и противоречивость классов ценностей может не способствовать целеосуществлению возможных жизненных перспектив и вести к неустойчивому поведению в условиях свободы. В этом и состоит психолого-педагогический ресурс работы с несовершеннолетними изучаемой группы (технология личностно-центрированного планирования).

Осознание несовершеннолетними правонарушителями собственных целей и адекватных средств их достижения может быть тем психологическим результатом деятельности психолога, педагога, колонии как педагогической системы, который направлен на запуск механизмов развития личности и ее адаптации в условиях нерегламентированной жизнедеятельности.

Л и т е р а т у р а

1. *Петровский В.А.* Личность в психологии: парадигма субъективности. – Ростов-на-Дону, 1996.
2. *Олейник А.Н.* Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. – М.:ИНФРА, 2001.
3. *Морогин В.Г., Залевский Г.В.* Ценностно-потребностная сфера личности осужденных, переживших смертный приговор // Психол. журн. – 1999. – Т.20, №2. – С. 73–81.
4. *Rokeach M.* The Nature of Human Values. L. – N. Y., 1986.
5. *Фурман А.В.* Психодіагностика особистісної адаптованості. – Тернопіль: Економічна думка, 2000.

© **Белавина Т.И.**

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

П.Д.Фролов

СПРИЙМАННЯ ВИБОРЦЯМИ СУКУПНОГО ТЕКСТУ ПРО ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Аналізується ситуація опосередкованого сприймання, в якій різні образи одного й того самого політика конкурують між собою. Пропонується розглядати сукупність зчитуваних реципієнтом текстів про політика як гіпертекст. Обґрунтовується гіпотеза, згідно з якою формування образу політика в суб'єкта сприйняття є активним процесом, що здійснюється не стільки шляхом пасивного дзеркального відображення образу, демонстрованого референтним джерелом інформації, скільки через засвоєння суперконструкту спожитого реципієнтом гіпертексту про політика.

Ключові слова: безпосереднє та опосередковане сприймання, імідж, гіпертекст, конструкт, факторний аналіз, кореляція, семантичний простір.

Анализируется ситуация опосредованного восприятия, в которой различные образы одного и того же политика конкурируют между собой. Предлагается рассматривать совокупность считываемых реципиентом текстов о политике в качестве гипертекста. Обосновывается гипотеза, согласно которой формирование образа политика у субъекта восприятия является активным процессом, осуществляемым не столько путем пассивного зеркального отражения образа, демонстрируемого референтным источником информации, сколько путем усвоения суперконструкта потребленного реципиентом гипертекста о политике.

Ключевые слова: непосредственное и опосредованное восприятие, имидж, гипертекст, конструкт, факторный анализ, корреляция, семантическое пространство.

Situation of indirect perception has been analyzed in which different images of the same politician compete with each other. It is recommended to view texts combination read by a recipient about a politician as a hypertext. Hypothesis according to which politician leader image formation by a subject of perception is an active process accomplished not so much by a passive mirror reflection of an image demonstrated by a referent mass media as through adoption of super-construct assimilated by a recipient of a hypertext about politician.

Key words: direct and indirect perception, image, hypertext, construct, factor analyses, correlation, semantic space.

Проблема. У сучасному суспільстві множинність іміджів політика стає нормою. В ситуації, коли різні іміджі одного й того самого політика конкурують між собою, загострюється питання про чинники, які визначають формування того образу політика, що визнаватиметься реципієнтом за справжній.

Мета статті: обговорення евристичних можливостей поняття гіпертексту для розуміння механізмів сприймання виборцями сукупності повідомлень про політика та стислий виклад результатів емпіричної перевірки висунутої гіпотези.

Ні для кого не є секретом, що виборці сприймають більшість політиків опосередковано, через телебачення, радіо, пресу (тобто через ЗМІ). Безпосереднє спілкування політика з громадянами поступово стає рідкістю. Тепер уже не сам політик “вербує” нових послідовників. На завоювання нових електоральних ніш відправляється його зображення, його образ. Чим масштабніший політик, тим більше людей спілкується з ним опосередковано. А це означає, що фактично люди мають справу вже не із самим політиком, а з його численними образами-відображеннями.

Багатоманітність образів одного й того самого політика зумовлена, зокрема, тим, що структура сучасного суспільства стає дедалі складнішою і більш диференційованою. Цілісна безконкурентна репрезентація політика в такому суспільстві неможлива. Різні соціальні групи мають свої, часто незбіжні інтереси – економічні, соціальні, політичні, культурні, етнічні, релігійні, регіональні, галузеві, екологічні та ін. Кожна група за допомогою ЗМІ, що відображають її позицію і бачення світу,

створює свій образ політика, який претендує на цілісність і загальність, виробляє власні способи його бачення і намагається “нав'язати” їх іншим.

У цій ситуації основною проблемою суб'єкта сприйняття стає те, який із побачених образів політика вважати найбільш точним, правдоподібним. Вирішення цієї проблеми є справою дуже не простою, оскільки фотографія і телебачення зробили можливим миттєве досягнення небаченої ще кілька десятиліть тому відповідності між образом та оригіналом. Рівень цієї відповідності є настільки високим, що глядачі навіть не усвідомлюють, що мають справу не з реальною людиною, а з її фантомом-двійником. Ще далі просунулися комп'ютерні технології, які дають змогу не тільки миттєво робити копії з оригіналу, але й видозмінювати їх так, що не обізнана з цим людина сприймає їх за оригінал. Сьогодні за допомогою комп'ютерних технологій можна створювати аудіозаписи промов, які політик ніколи не виголошував. Це наочно було продемонстровано під час відомого “касетного” скандалу. Завтра з'явиться можливість на власні очі побачити, як на екрані фантом із зовнішністю певного політика, з його манерами, мімікою, жестами, голосом діятиме від його імені, а глядачі виявляться неспроможними розпізнати підробку.

Проте вже сьогодні громадяни опиняються в ситуації, схожій із тією, коли казковий персонаж мав відрізнити свою наречену від багатьох її клонів, створених злим чаклуном. Навіть коли йдеться про прямі фальсифікації, проблема все одно лишається, оскільки образ політика як знак, як “текст” має не одне, а ціле віяло значень.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що образ політика задається, створюється, будується не одним повідомленням, а цілою серією, послідовністю, сукупністю повідомлень. Різні соціальні групи створюють і передають доступними їм комунікативними каналами свої тексти про нього. Тексти ці переплітаються між собою, “розтікаються”. Розуміння одиничного тексту вже неможливе без залучення інших текстів. Текст перестає бути автономним утворенням, він будується із попередніх текстів у процесі постійної переробки і реінтерпретації. Він розпадається на фрагменти, на окремі комунікативні елементи, пов'язані між собою. Стійкі текстові

структури починають рухатися, утворюючи нові зв'язки, нові сфери комунікації. Кожний окремих, одиничний текст стає відкритою системою, доступною для безлічі інтерпретацій. Текст усе частіше сприймається як утілена множинність, що є галактикою означаючих, а не структурою означуваних. Значеннева, смислова надлишковість як природний і необхідний наслідок комунікації примножується і стає надмірною. Смислова надмірність, в основі якої лежить розширене текстове виробництво, розмиває правила створення та функціонування смислів. У результаті текстова діяльність розпадається на безліч “семіотичних ігор” з безліччю мінливих правил. В умовах множинного, фрагментарного дискурсу, який постійно розростається й освоює нові формати, текст перестає бути тільки текстом, відео і звук стають його невід'ємними частинами [1].

Через брак єдиного впорядковувального центру сукупний текст про політика утворює хаотичні, мереживні структури. Виражаючись словами Моля, сучасна культурна таблиця утворює мозаїку, а не ієрархію [2]. Безліч повідомлень не вкладається більше в жорсткі ієрархічні структури, а складається в мозаїку. Така тенденція зумовлює порушення цілісності світосприймання, виникнення множинних, компліментарних одна одній структур знання. Елементи такого знання взаємодіють на різних рівнях, утворюючи “розсіяні”, “децентровані” конфігурації. Усередині таких мозаїчних структур можуть існувати як невпорядковані, так і відносно впорядковані області. Мозаїчна культура потребує нових форм комунікації, нових способів орудування текстом. Текст має немовби вийти за свої власні межі, розсипатися і зібратися знову. Текст починає будуватися як множина, пучок інтертекстуальних зв'язків. Оскільки мережа комунікацій розростається, кількість зв'язків постійно збільшується. Істотно змінюється і їхній характер, вони стають хиткими, нежорсткими. Це дає змогу здійснювати комунікацію в різних напрямках. Комунікація перестає бути серією послідовних актів і переходить у стан одночасності. Це означає, що учасники комунікації одночасно перебувають у кількох комунікативних сферах, пов'язаних чи не пов'язаних між собою. Потoki інформації утворюють складні, пересічені в просторі і часі мережі, що нагадують скоріше ризому, ніж структуру.

Найбільш вдалим для позначення такої мережі щодо незалежних повідомлень, які можуть поєднуватися і розпадатися в процесі виробництва і споживання знання, сьогодні є поняття гіпертексту [3; 4; 5]. Цей термін був запропонований екстравагантним програмістом Теодором Нельсоном, автором легендарного проекту “Ксанаду”, хоча перша спроба описати “гіпертекстову машину” була зроблена значно раніше, у 1945 р., В. Бушем, що запропонував проект електронно-механічного пристрою, названого ним “memex” (від англ. MEMory EXtension). Нині найбільш загальне трактування гіпертексту спирається на World Wide Web – частину Інтернету, в основу якої покладено гіпертекстовий протокол http (HyperText Transport Protocol). Це трактування припускає наявність електронних текстів чи їхніх фрагментів, у яких виділяються певні області – слова, фрази чи речення, що з’єднуються з іншими текстами. Натисканням кнопки миші активізується зв’язок і здійснюється перехід від одного тексту до іншого. Відтак розрізнені тексти трансформуються у взаємозалежну сукупність, утворюючи довільні (хаотичні) структури. На відміну від цього розуміння, трактування гіпертексту Т.Нельсоном припускає не тільки перегляд текстів, але і можливість видозміни їх, трансформації. Концепція гіпертексту дає змогу зафіксувати значення, які вислизують, у вигляді гнучких зв’язків-переходів, уникнути строгої послідовності, але разом з тим позначити “відсутність”, перетворити його в “присутність”.

Серед безлічі існуючих визначень гіпертексту особливої уваги, на наш погляд, заслуговують не ті, де гіпертекст трактується як деякий статичний інформаційний масив, на якому асоціативні і значеннєві зв’язки між виділеними елементами, поняттями, термінами чи розділами є жорстко заданими і підтримуються автоматично, а насамперед ті, у яких він розглядається як динамічна структура, розуміється одночасно і як процес, і як результат. Ця група визначень приваблює нас насамперед тим, що припускає зміну уявлень не тільки про текст, але і про “читача”, тобто про суб’єкта сприйняття.

Трансформація уявлень про сукупний текст, розуміння його як гіпертекст приводять до того, що процес “зчитування” такого тексту стає усе сутужніше уявити собі у вигляді деякого послідовного процесу, він радше стає схожим на броунівський

рух. Включення суб'єкта в різні комунікативні сфери, в різні інформаційні потоки утворюють складні, нелінійні, пересічені в просторі і часі структури. У результаті споживачі інформації опиняються ніби на перетині цих потоків, намагаючись “прочитувати”, зв'язувати між собою відразу по кілька повідомлень.

Проте множинні, одночасні потоки інформації не можуть бути сприйняті і засвоєні суб'єктом у повному обсязі. Почасти це можна пояснити тим, що зв'язування фрагментів текстів і дослідження закладеної в них інформації відбуваються в довільно обраній реципієнтом послідовності. Споживач вибирає ту чи іншу послідовність текстів за своїми інтересами і основний зміст сприйнятого “збирає” подібно до мозаїки з безлічі другорядних смислів, зв'язаних воедино лише завдяки єдиному місцю і часу. Прочитане включається в усе нові зв'язки, виступає в усе нових якостях, тому з нього вичерпується все новий зміст; він ніби повертається щоразу іншою своєю стороною, у ньому виявляються все нові властивості, нові смисли, а сам текст стає “ув'язненим” у певний ментальний простір як сукупність значень, образів, символів. Значення вихідного тексту вичерпується, розкривається тільки в контексті цього ментального простору.

При цьому суб'єкт, що пізнає, не тільки “переглядає” тексти, не тільки ознайомлюється з ними, але й активно їх переробляє: порівнює, зіставляє, аналізує, коментує, редагує, переінтерпретує тощо. Ці форми діяльності суб'єкта породжують нові форми усвідомлення політичної дійсності, нові “фігури свідомості”, нові значення. По суті, читач зі споживача перетворюється на виробника тексту [6]. А це означає, що суб'єкт сприймання створює свій унікальний образ політика, який у знятому вигляді містить у своїй структурі генетично вихідні розгорнуті форми пізнавальної діяльності і вже через це не є дзеркальним відображенням, копією жодного з “побачених” ним образів, що містилися у спожитих повідомленнях ЗМІ чи міжособистісних розмов.

Смислообраз політика, що виникає, вибудовується у свідомості реципієнта, не може бути не тільки деяким аналогом дзеркального відображення образу, а й результатом “розпізнавання”, “упізнавання”, припасування побаченого, зчитаного образу політика під уже наявні, раніше сформовані

уявлення про нього, оскільки він просто не може бути успішно “упакований” у рамки тієї категоріальної системи, що вже склалася у свідомості реципієнта і нав'язує йому певні стереотипи розуміння.

У процесі непослідовного зчитування окремих текстів про одного й того ж політика різних авторів, що повідомляють про нього свою правду, яка ґрунтується на властивій їм системі цінностей і світосприймання, читач довільно зв'язує в єдине ціле відносно автономні смислові складові, породжуючи тим самим новий послідовний текст, якого досі не було. Цей текст (який навряд чи чітко усвідомлюється і проговорюється) є своєрідним лінійним розгортанням прочитаного реципієнтом нелінійного тексту [7]. Смислова його структура задає деякий новий семантичний простір, котрий досі не існував у жодному зі зчитаних текстів. Саме у його рамках і відбувається сприйняття та усвідомлення політика.

Протиставлення текстів і їх смислів є одним із засобів (механізмів) утворення в індивідуальній та суспільній свідомості нових семантичних вимірів, нових родових понять – архісем, які слугують для позначення деяких якостей, явищ, закономірностей тощо і на які вказують наявні протиставлення, а також зміни вихідних смислів, “закладених” у тексти. Опозиція різних текстів і закладених у них бачень, образів, поглядів на одного й того самого політика утворює систему конструктів сукупного тексту (гіпертексту) про нього. Така система імпліцитно міститься в тому гіпертексті про політика, що зчитується суб'єктом сприйняття. Цей гіпертекст, на наш погляд, складається з двох основних інформаційних масивів: сукупності текстів ЗМІ та сукупності текстів міжособистісних розмов пересічних громадян.

Наша гіпотеза полягає в тому, що образ політика у свідомості суб'єкта сприйняття істотно визначається насамперед смисловими конструктами сукупного тексту про нього. Конструкти цього гіпертексту виникають поступово, утворюючи своєрідний “каркас”, кістяк (деякі дослідники віддають перевагу терміну “семантична мережа”). В міру подальшого надходження інформації про політика сформований “каркас” сам включається в роботу щодо структуризації інформації, відносячи нові її фрагменти до базових понять і зв'язків новостворюваної (або змінюваної) смислової структури. У результаті нова інформація

ніби “нанизується” на вже знайомі поняття і зв'язки, наповнюючи їх усе конкретнішим смислом.

В операціональній формі ця гіпотеза виражається в тому, що факторна структура образу політика, який існує у свідомості реципієнта, найбільшою мірою має корелювати із факторною структурою зчитаного гіпертексту про нього і меншою мірою – із факторними структурами його образів, “побачених” реципієнтами в текстах ЗМІ чи з міжособистісних розмов.

З метою перевірки цієї гіпотези ми склали список дескрипторів, які найчастіше використовуються для опису політиків. Список містив 47 тверджень типу “патріот України”, “захисник інтересів Української держави”, “захисник інтересів трудящих, борець із мафією”, “захисник інтересів підприємців”, “виразник інтересів суспільства в цілому”, “поліпшить ситуацію в державі, підвищить добробут”.

Об'єктами оцінювання стали відомі українські політики. Оскільки логіка збору й аналізу інформації в усіх випадках була схожою, далі йтиметься лише про Ю.Тимошенко, яку було обрано для ілюстрації.

Опитуваним пропонувалося оцінити, якою мірою наділяли зазначеними вище характеристиками Юлію Тимошенко ті газети, теле- чи радіопередачі, які вони читали, дивилися чи слухали. Їм також потрібно було оцінити, якою мірою наділяли Юлію Тимошенко цими ж характеристиками ті люди, з якими їм доводилося спілкуватися. Крім того, випробувані оцінювали, якою мірою, на їхню думку, згадані оцінки притаманні Ю.Тимошенко насправді.

На основі факторизації отриманих даних було виділено 3 групи конструктивів. Перша група відображала ті основні смислові виміри образу Ю.Тимошенко, які випробувані бачили в ЗМІ. Друга презентувала основні смислові виміри її образу, створюваного розмовами і чутками. Третя містила структуру образу тієї Ю.Тимошенко, якою її бачили самі випробувані.

Крім того, ставилося завдання виділити конструктиви сукупного тексту про Ю.Тимошенко, який складається як із повідомлень ЗМІ, так і із змісту розмов про неї громадян. Розв'язувалося воно так. З матриці оцінок, даних Ю.Тимошенко в міжособистісних розмовах, віднімалася матриця оцінок, які, на думку опитаних, приписували їй ЗМІ. Це дало змогу виділити ті

змістові пункти, за якими максимально контрастують образи Ю.Тимошенко в інформаційному просторі ЗМІ та інформаційному просторі міжособистісного спілкування громадян. Факторний аналіз отриманої матриці різниць дає змогу виділити ряд змістових осей, щодо яких групуються й у рамках яких протиставляються вихідні судження, тобто виділити те, що ми визначили як систему конструктів сукупного тексту (гіпертексту) про політика.

Не наводячи тверджень, що входять у фактор, обмежимося тільки переліком назв, даних основним смисловим осям (конструктам), виділеним у результаті факторного аналізу:

- 1) оцінка моральних якостей (борець з мафією чи злодійка);
- 2) оцінка лідерського потенціалу (чи здатна вести за собою);
- 3) оцінка рівня популярності (чи користується підтримкою серед людей).

Означений набір факторів відбиває те коло проблем, навколо яких розгортаються дискусії про особистість Ю.Тимошенко у зчитаному реципієнтами гіпертексті про неї. Виділені факторні структури семантичних просторів оцінок, якими, на думку опитаних, наділяли Ю.Тимошенко ЗМІ, співрозмовники опитуваних, а також оцінок, що вважалися властивими їй насправді, корелювали з факторною структурою конструкту сукупного тексту (гіпертексту) про Ю.Тимошенко. Величина коефіцієнта кореляції була своєрідною мірою схожості тих образів Ю.Тимошенко, що склалися в респондентів у результаті споживання інформації про неї, отриманих зі ЗМІ й у процесі безпосереднього спілкування з іншими людьми, з тим її образом, що вважався респондентами за оригінал.

Згідно з нашою гіпотезою, факторна структура оцінок, що вважалися властивими Ю.Тимошенко насправді, найбільшою мірою мала корелювати зі структурою конструкту гіпертексту про неї і меншою мірою – з факторними структурами її образів, що склалися в результаті спілкування зі своїм безпосереднім оточенням і знайомства із повідомленнями ЗМІ.

Емпірична перевірка висунутої гіпотези засвідчила, що факторна структура характеристик, які респонденти вважали насправді властивими Ю.Тимошенко, дійсно позитивно корелює

передусім із конструктом спожитого гіпертексту про неї ($r = 0,49$; $p < 0,05$). Дещо менше приписувані Ю.Тимошенко характеристики корелювали з її образом, створеним у процесі міжособистісного спілкування ($r = 0,19$; $p < 0,05$). Від’ємна кореляція була виявлена між структурою характеристик Ю.Тимошенко, оцінюваних як справжні, та характеристиками, приписуваними їй ЗМІ ($r = - 0,47$; $p < 0,05$).

Отримані результати свідчать, що образ політика не є результатом дзеркального відображення, засвоєння, прийняття бачення носіїв певної точки зору на політика (ЗМІ чи референтна група). Він радше задається, визначається, твориться доміантними конструктами, що були виявлені реципієнтами у спожитому ними гіпертексті про політика. Таким чином, наша гіпотеза дістала емпіричне підтвердження.

Л і т е р а т у р а

1. *Кольцова Е.Ю.* Массовая коммуникация и коммуникативное действие // Социологический журнал. – 1999. – № 1/2. – С. 18 – 26.
2. *Моль А.* Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973.
3. *Лакаев А.С., Субботин М.М., Сарычев В.М.* Новый класс интеллектуальных технологий – структурные аналитические технологии <<http://www.hintech.ru/articlesr.htm>>
4. *Субботин М.М.* Новая информационная технология: создание и обработка гипертекста // Научно-техническая информация. Сер. 2. – 1988. – № 5. – С. 21 – 29.
5. *Эпштейн В.Л.* Введение в гипертекст и гипертекстовые системы. <<http://www.ipu.rssi.ru/publ/epstn.htm>>
6. *Барт Р.* Избр. работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс-Универс, 1994.
7. *Субботин М.М.* Теория и практика нелинейного письма (взгляд сквозь призму “грамматологии” Ж. Деррида) // Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 36–45.

© Фролов П.Д.

ОБРАЗИ ПРОВІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИКІВ У ПРИВАТНИХ РОЗМОВАХ ГРОМАДЯН

У статті актуалізуються питання про вплив приватних розмов, що відбуваються в процесі міжособистісної комунікації, на формування образів провідних українських політиків та репрезентацію цих образів у масовій свідомості. Порушується проблема відтворення цих образів із сукупного тексту (гіпертексту) політичних повідомлень, створеного мас-медіа і приватними розмовами.

Ключові слова: сукупний текст (гіпертекст) політичних повідомлень, повідомлення мас-медіа, приватні розмови, образи політиків, репрезентація образів політиків у масовій свідомості, оцінно-сміслові категорії.

В статье актуализируются вопросы о влиянии частных разговоров, происходящих в процессе межличностной коммуникации, на формирование образов ведущих украинских политиков и репрезентацию этих образов в массовом сознании. Поднимается проблема воспроизведения этих образов из совокупного текста (гипертекста) политических сообщений, созданного мас-медиа и частными разговорами.

Ключевые слова: совокупный текст (гипертекст) политических сообщений, сообщения масс-медиа, частные разговоры, образы политиков, репрезентация образов политиков в массовом сознании, оценочно-смысловые категории.

The article highlights issues of private conversations taking place in the process of interpersonal communication influence upon leading Ukrainian politicians images formation and representing them in mass consciousness. The problem of these images reconstruction using a combined text (hypertext) containing political messages and created by mass media and private conversations.

Key words: combined text (hypertext) of political messages, mass media messages, private conversations, politicians images, representing of politicians images in mass consciousness, assessment-semantic criteria.

Проблема. Як свідчать теорія і практика політичних Public Relations, приватні розмови населення з приводу політики і політиків, зокрема й політичні чутки, істотно впливають на формування образів політичних діячів у свідомості населення і часто виявляються ефективнішими за повідомлення мас-медіа. Поряд із повідомленнями мас-медіа приватні розмови громадян на політичні теми утворюють єдиний сукупний текст (гіпертекст) політичних повідомлень, на основі якого населення реконструює образи провідних політичних діячів. У зв'язку з цим актуальним, з нашого погляду, є питання про внесок приватних розмов у формування образів провідних українських політиків, репрезентацію цих образів у масовій свідомості та відтворення їх із гіпертексту політичних повідомлень.

Мета статті: зіставлення образів провідних політичних діячів, “прочитаних” населенням із сукупного тексту політичних повідомлень вітчизняних мас-медіа, з тими, що існують у приватних розмовах, та з'ясування місця приватних розмов у формуванні цих образів.

У часи розвинених ЗМІ політичний порядок денний у будь-якій країні, незалежно від типу її політичного устрою, формується засобами масової інформації. Саме мас-медіа інформують населення про ті чи інші політичні події та про суб'єктів політичної діяльності і саме ЗМІ значною мірою опосередковують сприймання населенням провідних політичних і державних діячів та оцінки їхньої діяльності. Відмінність полягає лише в особливостях впроваджуваних інформаційних стратегій, котрі за демократичних і за авторитарних політичних режимів є, як відомо, неоднаковими. Так, усталена демократична норма, що передбачає, зокрема, однакове право на отримання теле- чи радіоэфіру як провладними, так і опозиційними політичними діячами, у недемократичних суспільствах зазвичай порушується і місце, яке той чи той політик посідає в інформаційному просторі (особливо в теле- та радіоэфірах, як найбільш споживаних населенням, найбільш впливових і тому найбільш контрольованих з боку держави) залежить передусім від його статусу у владній ієрархії, його лояльності до чинної влади та прихильності до нього з боку ЗМІ. За такої ситуації, яка, власне, склалася нині в Україні, інформаційний простір, що репрезентує сферу політики, представлений певною, відносно обмеженою

кількістю політичних, державних та громадських діячів, які мають там досить стале “своє місце”.

Провідні місця в інформаційному просторі вітчизняної політики цілком природно посідають перші посадовці держави – Президент і Прем’єр-міністр. Третьою з найбільш обговорюваних мас-медіа політичною фігурою (як з погляду дослідників медійного простору, так і з погляду опитаних нами респондентів) є лідер “Нашої України”, який уособлює собою вітчизняну опозицію. Висвітленню політичної діяльності інших державних і політичних діячів ЗМІ приділяють значно менше уваги. Крім згаданих вище осіб, з погляду наших респондентів, у загальному інформаційному просторі політичних повідомлень більш-менш виразно представлені кілька лідерів найбільш масових українських партій (КПУ, СПУ), кілька представників опозиції (передусім лідерка БЮТ) та ще пара-трійка найбільш активних державних діячів. Природно, що саме ці, презентовані мас-медіа широкому загалу політичні персоналії здебільшого і становлять предмет обговорення у приватних розмовах громадян у процесі міжособистісного спілкування на політичні теми.

Однак, як показують житейські спостереження і як підтвердило наше дослідження, проведене в грудні 2003 р. (за нормами репрезентативної вибірки нами було опитано 2010 осіб), по-перше, позитивні відгуки населення та їхню довіру викликають не ті політичні діячі, що активно “розкручуються” ЗМІ. По-друге, політики, які регулярно презентуються засобами масової комунікації, населення не завжди сприймає за моделями, які йому пропонуються. По-третє, зміст обговорення політиків і рейтинг представленості їх у приватних розмовах не збігаються з тим, що пропонують стосовно цього ЗМІ. По-четверте, емоційні оцінки політиків засобами масової інформації істотно відрізняються від оцінок політиків громадянами у приватних розмовах. По-п’яте, оцінно-сміслові категорії, використовувані мас-медіа і пересічними громадянами при формулюванні повідомлень про політиків, здебільшого також не збігаються. По-шосте, образи політиків у свідомості населення істотно відрізняються від образів, що “прочитуються” громадянами у текстах, пропонувані їм вітчизняними засобами масової комунікації.

Як показали результати нашого дослідження, головними особами у приватних розмовах громадян були чинний Президент, лідери опозиції В.Ющенко і Ю.Тимошенко та лідер КПУ, а чинний Прем’єр-міністр і Голова Верховної Ради становили

значно менший інтерес для приватного обговорення населенням. Результати порівняння відповідей на запитання “Хто з перелічених політиків протягом двох останніх місяців найчастіше згадувався у тих газетах, теле- чи радіопередачах, які Ви найчастіше читаєте, дивитесь чи слухаєте?” і “Про кого з перелічених політиків найчастіше говорять люди, з якими Ви спілкуєтесь?” наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Частота згадування провідних українських політиків у приватних розмовах громадян та ЗМІ, %

Політик	Частота згадування у ЗМІ	Частота згадування у приватних розмовах громадян
Л.Кучма	70,9	65,6
В.Янукович	49,2	2,1
В.Ющенко	37,7	51,5
В.Литвин	16,5	6,2
Ю.Тимошенко	16,5	35,9
П.Симоненко	15,3	24,5
В.Медведчук	11,8	11,5
С.Тигипко	11,2	4,8
О.Мороз	8,6	15,5

Для того щоб з’ясувати характер повідомлень про згадуваних політиків та оцінок, які дають їм, з одного боку, мас-медіа, а з другого – громадяни у приватних розмовах, респондентам було задано два запитання: “Якого роду інформація про згаданих політиків домінувала в тих газетах, теле- чи радіопередачах, які Ви найчастіше читаєте, дивитесь чи слухаєте?” та “Якого роду інформація про згаданих політиків домінувала у розмовах людей, які Вам доводилося чути з їхнього приводу?”. З’ясувалося, що емоційно-оцінний характер інформації про найбільш відомих політичних діячів країни, пропонованої мас-медіа, істотно відрізняється від того, що переповідається про політиків у приватних розмовах громадян. Найбільші розбіжності відповідей спостерігалися при оцінюванні респондентами інформації про перших державних посадовців, наділених найвищими владними повноваженнями (Л.Кучму, В.Януковича, В.Литвина, С.Тигипка, В.Медведчука). Стосовно цих політиків простежувалася чітко виражена тенденція до врівноваження домінуючої у засобах масової комунікації позитивної інформації про них (принаймні саме так ця інформація кваліфікувалася її споживачами) і негативної інформації

(принаймні саме як переважно негативну оцінювали її наші респонденти) у приватних розмовах населення (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка респондентами характеру інформації щодо провідних українських політиків, пропонованої ЗМІ, якими вони найчастіше послуговуються, та тієї, що превалює у приватних розмовах громадян, %

Політик	Інформація					
	позитивна		негативна		нейтральна (без оцінок)	
	у ЗМІ	у приватних розмовах громадян	у ЗМІ	у приватних розмовах громадян	у ЗМІ	у приватних розмовах громадян
Л.Кучма	63,2	16,9	19,8	71,2	17,0	11,9
В.Литвин	41,2	15,9	12,7	32,8	46,1	51,3
В.Медведчук	35,8	12,4	24,0	51,6	40,2	36,0
А.Мороз	30,6	36,1	25,7	23,6	43,7	40,3
П.Симоненко	31,9	33,4	25,3	31,5	42,8	35,1
С.Тигипко	34,1	19,6	15,5	27,2	50,4	53,2
Ю.Тимошенко	21,4	32,9	56,3	47,9	22,3	19,2
В.Ющенко	35,4	45,7	43,2	35,2	21,4	19,1
В.Янукович	57,8	30,7	14,0	38,1	28,2	31,2

Як видно з табл. 2, чим позитивнішими, з погляду респондентів, були оцінки владного політика з боку ЗМІ, тим негативніше оцінювали його опитувані. Особливо багато було зроблено негативних оцінок і виражено негативних емоцій у приватних розмовах громадян про чинного Президента. При цьому і зміст приватних розмов населення про главу держави істотно відрізнявся від змісту того, що старанно презентували стосовно нього вітчизняні мас-медіа. Тож можна говорити про те, що відбиті в цих розмовах уявлення про цю політичну фігуру є результатом самостійної рефлексії громадян з її приводу. В умовах обмеженої і безальтернативної інформації щодо діяльності чинного Президента та його особи громадяни “добудували” його образ у процесі особистих роздумів і приватного обговорення з іншими людьми.

Значно гармонійнішою, на думку респондентів, є інформаційна ситуація, що створилася навколо лідерів політичних партій і блоків, альтернативних провладним. Інформація про них сприймається й оцінюється респондентами як менш безальтернативна і більш різнобічна, і це відбивається й на приватних розмовах населення про них. На відміну від

владноможців, стосовно них спостерігається зворотна тенденція: домінування негативної інформації про них у повідомленнях ЗМІ певною мірою врівноважується домінуванням позитивної інформації у приватних розмовах громадян. Найбільш гармонійно, найменш упереджено і більш-менш різнобічно, з погляду респондентів, ЗМІ висвітлюють діяльність П.Симоненка та О.Мороза. Інформація про цих політиків часто кваліфікується опитуваними як безоцінна, емоційно нейтральна, більш об'єктивна порівняно з інформацією про інших політиків. Щодо інформації про лідерів опозиції Ю.Тимошенко і В.Ющенка та інформації про їхню діяльність (як у ЗМІ, так і у приватних розмовах), то вона, так само, як і інформація про діяльність Президента, сприймається респондентами крізь призму емоційного ставлення до цих політиків і має яскраво виражений оцінний характер.

Для з'ясування змісту приватних розмов про вітчизняних політиків ми ставили респондентам запитання “Про кого з політиків Ви чули щось таке, про що не повідомлялося у теле-, радіопередачах та в друкованих ЗМІ?” та “Що саме Ви чули про цих політиків?”. Із 2010 респондентів на ці запитання відповіли 900 (або 44,8%) осіб. Кожен опитуваний мав можливість назвати кілька варіантів відповіді, всього ж отримано 1508 відповідей, які й підлягали змістовому аналізу (табл. 3).

Таблиця 3

Характер висловлювань громадян про відомих українських політиків у приватних розмовах

Політик	Загальна кількість відповідей	Кількість висловлювань		
		позитивних	негативних	нейтральних
М.Азаров	2	—	2	—
Г.Кірма	9	5	2	2
Л.Кучма	516	7	508	1
В.Литвин	13	3	10	—
В.Медведчук	120	3	112	5
О.Мороз	42	32	9	1
П.Симоненко	58	32	20	6
С.Тигипко	19	13	8	—
Ю.Тимошенко	224	68	146	10
В.Ющенко	221	119	101	1
В.Янукович	284	33	240	11
Усього	1508	313	1154	41

Як видно з табл. 3, загальний семантичний простір опису вітчизняних політиків населенням становить 20,8% позитивних висловлювань, 76,5% негативних і лише 2,7% нейтральних, безоцінних. Отже, на відміну від повідомлень ЗМІ, приватні розмови громадян про вітчизняних політиків мають виражений емоційно-оцінний характер, негативні емоційні оцінки в них істотно переважають усі інші. Причому на адресу чинного Президента припадає найбільша кількість негативних висловлювань (98,5%) і найменша кількість позитивних (лише 1,4%).

Але головне, що між оцінно-смысловими категоріями, використовуваними мас-медіа і пересічними громадянами, спостерігаються істотні розбіжності. Наприклад, образ Президента, закладений у сукупному тексті повідомлень ЗМІ (такий, яким його “прочитали”, відрефлексували і відтворили із цього сукупного тексту респонденти), ґрунтується на кількох смыслових вісях:

1) Президент – патріот України (обстоює державні інтереси, дбає про народ, є виразником інтересів суспільства в цілому, бореться з мафією);

2) Президент – гарант стабільності й успішного розвитку країни (здатний забезпечити стабільність, спокій та суспільну злагоду, поліпшити ситуацію в державі, підвищити добробут населення тощо);

3) запроваджуваний Президентом зовнішньо- та внутрішньополітичний курс (виступає за вступ України до Євросоюзу і НАТО, є прибічником ринку і приватної власності, прибічником союзу з Росією та інтеграції в межах СНД, політик європейського типу, захисник демократії);

4) Президент як реформатор (прихильник рішучих, швидких і кардинальних змін, виступає за поступові, обережні зміни);

5) Президент як професіонал і здібний організатор;

6) Президент як ділова людина (активний, енергійний, рішучий, витриманий, врівноважений, спокійний, гнучкий, готовий до компромісів);

7) Президент як особистість (чесний, порядний, справедливий, людяний, розуміє проблеми людей, є простим і доступним для них).

Однак образ Президента, реконструйований на підставі сукупного тексту приватних розмов населення з приводу його особи, є принципово іншим. Основні смислові категорії, на яких ґрунтується цей образ, є такими:

1) недалекоглядний, невправний Президент (не здатний керувати країною, веде її до соціально-економічного та духовного занепаду, нинішні негаразди в країні є результатом його помилок, серед його прихильників і членів команди багато небезпечних, поганих людей);

2) безвідповідальний і непатріотичний політик (не дбає про свій народ, захищає інтереси олігархів і новоявлених багатіїв);

3) слабкий, безпринципний керівник (не має власної думки, непослідовний, нерішучий, млявий, “ні риба ні м’ясо”, не здатний протистояти тискам, є маріонеткою в руках іноземних політиків);

4) зловживає службовим становищем (злодій, казнокрад, схильний до криміналу, “грається” із законодавством, замішаний у фінансово-кримінальних махінаціях, використовує службове становище з метою власного збагачення);

5) погана людина (нечесний, непорядний, хитрий, підступний, мстивий, зарозумілий, пихатий, байдужий, далекий від людей);

6) владолюбний, прагне влади і лише влади;

7) має непрезентабельну як для Президента зовнішність (сірий, непоказний, погано розмовляє державною мовою).

Образ Прем’єр-міністра, відтворений громадянами із сукупного тексту інформаційних повідомлень ЗМІ, як і образ Президента, є винятково позитивним, і параметри, з якими ЗМІ вибудовують його, багато в чому збігаються з тими, з якими вибудовано образ Президента. Зокрема, як і Президента, мас-медіа презентують главу Уряду передусім як патріота України, котрий захищає інтереси трудящих, бореться з мафією, обстоює державні інтереси і виражає інтереси українського суспільства. З ним, як і з Президентом, пов’язують сподівання на те, що він здатний поліпшити ситуацію в державі, підвищити добробут населення, забезпечити стабільність, спокій і суспільну злагоду. Його, як і Президента, презентують як чесну, порядну і

справедливу людину. Більша, ніж щодо Президента, частина респондентів “прочитує” у повідомленнях ЗМІ інформацію, що презентує В.Януковича як активного та енергійного реформатора, прихильника рішучих, швидких і кардинальних змін, компетентного й політично незаангажованого професіонала, гарного адміністратора та людину слова. Тож, з погляду респондентів, вітчизняні мас-медіа наділяють Прем’єра і чинного Президента майже однаковими якостями.

Проте образ Прем’єр-міністра, реконструйований із сукупного тексту приватних розмов населення, по-перше, істотно відрізняється від образу глави держави, а по-друге – значно більше збігається з образом, презентованим мас-медіа. І хоч у приватних розмовах ідеться про те, що В.Янукович захищає інтереси олігархів, є людиною Президента і ще більший злодій, ніж сам Президент, проте вважається, що, на відміну від Президента, він здатний виражати інтереси суспільства, поліпшити ситуацію в державі, підвищити добробут населення, забезпечити у суспільстві стабільність, спокій і злагоду. На відміну від Президента, Прем’єр-міністр сприймається як компетентний професіонал, врівноважений, поміркований, активний, енергійний, здатний навести порядок у країні, людина слова, а також політик, значно патріотичніший за Президента. Образ головного урядовця країни, відтворений із приватних розмов громадян, значно менше, ніж образ Президента, навантажений емоціями та особистісними оцінками.

Лідери опозиції Ю.Тимошенко і В.Ющенко, з погляду респондентів, висвітлюються засобами масової інформації здебільшого негативно і значно суперечливіше, ніж Президент і глава Уряду. Особливо це стосується лідера “Нашої України”. Його образ, такий, яким його відтворено респондентами із сукупного тексту повідомлень найбільш споживаних ними ЗМІ, ґрунтується на трьох смислових опозиціях:

- 1) патріот України, який вболіває за народ і державні інтереси – маріонетка в руках іноземних політиків, запроданець, який продасть Україну Заходу;
- 2) єдина надія України – людина, яка приведе країну до остаточного краху;

3) прагне влади за будь-яку ціну – нерішучий, млявий, “ні риба ні м’ясо”.

На відміну від текстів ЗМІ, у приватних розмовах громадян здебільшого обговорюється інший, недвозначний і значно позитивніший, ніж негативний, образ В.Ющенка, вибудований на таких основних смислових осях:

1) патріот України (обстоює державні інтереси, є виразником інтересів суспільства, захищає інтереси трудящих, бореться з мафією);

2) викликає довіру, дає людям надію на поліпшення ситуації в країні;

3) компетентний професіонал, здібний організатор;

4) перспективний, демократичний політик нового, європейського типу;

5) чесний, порядний, справедливий, людяний;

6) має гарну команду однодумців.

На прикладі цієї політичної фігури маємо можливість спостерігати протестну реакцію громадської думки проти неприйнятної для неї інформації, яка втілилася в активному вибудовуванні населенням власних, альтернативних тим, що нав’язуються мас-медіа, версій образу політичного діяча, цікавість до якого вийшла з-під контролю вітчизняних Public Relations.

Аналогічна ситуація спостерігається й на прикладі Ю.Тимошенко. Оцінно-смислові категорії, за допомогою яких громадяни характеризують її образ, збігаються з тими, що використовуються ними при описі В.Ющенка, проте політична фігура лідерки БЮТ виявляється яскравішою і колоритнішою. Громадяни або ненавидять, або обожають Ю.Тимошенко. Вона не залишає емоційно байдужим практично нікого і у приватних розмовах населення має вигляд справжньої харизматичної героїні: з одного боку – красива, сильна, смілива, рішуча, відважна, розумна; з другого – хитра й підступна, як, власне, і належить бути жінці-політику, щоб посісти достойне місце в царині традиційно чоловічої діяльності, до якої, з погляду населення, належить політика.

Як бачимо, приватні розмови населення стосовно провідних вітчизняних політиків не є простим віддзеркаленням

повідомлень про них засобами масової інформації. Громадяни певною мірою опрацьовують ці повідомлення та реконструюють їх відповідно до власного життєвого досвіду та наявних світоглядних настанов як у процесі самостійної рефлексії з їх приводу, так і в процесі обговорення почутого з іншими людьми. І це обговорення є важливим моментом у ланцюгу вибудовування образів політичних діячів у масовій свідомості. По-перше, за теорією двоступеневої комунікації П.Лазарсфельда, більшість трансльованих засобами масової інформації повідомлень суспільно-політичного характеру потрапляють у поле сприймання широкої аудиторії здебільшого *from the second hands*, тобто не стільки безпосередньо від ЗМІ, скільки через так званих лідерів думок, які ретельно стежать за політичними подіями, переповідають почуті політичні новини іншим людям та активізують обговорення почутого. По-друге, як стверджують зарубіжні й вітчизняні фахівці в галузі теорії і практики соціальних комунікацій – Т.Шибутані, Д.Майєрс, Б.Грушин, Ю.Шерковін, Г.Дилігенський, Г.Почепцов, В.Королько [2; 4; 6; 7; 8; 9], формування громадської думки відбувається завдяки поєднанню двох видів знання: того, що презентується ЗМІ, і того, що усно передається членами соціальної групи в процесі міжособистісного спілкування.

Значення міжособистісних повідомлень, як доведено дослідниками неформальної політичної комунікації О.Дмитрієвим, В.Латиновим, А.Хлоп'євим, Ю.Шерковиним, зростає в умовах безальтернативності інформації, а також в умовах недовіри населення до наявних мас-медіа [1; 8]. Мусимо констатувати, що сьогодні ми маємо і перше, і друге. З одного боку, численні соціологічні дослідження красномовно засвідчують недовіру населення до вітчизняних ЗМІ, а з другого – є всі підстави говорити про практичну безальтернативність трансльованої ними інформації. Не є секретом, що внесок провладних й альтернативних їм ЗМІ у загальний простір політичних повідомлень є нерівнозначним. Тиражі перших є значно більшими і, отже, вони більш доступні населенню. Тож громадяни дізнаються про перебіг політичного життя не з тих джерел, що співвідносяться з їхніми політичними уподобаннями і висвітлюють життя політиків, які їх цікавлять, а з тих, що

найчастіше потрапляють їм на очі: з газет, які є найдешевшими чи які безкоштовно кидаються в поштові скриньки, та з основних теле- й радіоканалів, які перебувають під контролем держави чи їхнього власника, також, як правило, провладно орієнтованого. Трансльована ними інформація подається у кращих традиціях PR-технологій, і не випадково у громадян складається враження, що вона спеціально створена для вихваляння політиків. Житейська ж практика показує невідповідність її реальному стану справ. Тому часто приватна думка колег по роботі, сусідів або випадкових співрозмовників може вплинути на політичні настрої громадян більше, ніж повідомлення офіційних мас-медіа.

Викладене вище дає підстави для таких *висновків*:

1. Безальтернативність ЗМІ, однобічність висвітлення ними політичних подій та основних дійових осіб вітчизняного політикуму породжує недовіру до них населення, спричинює когнітивний дискомфорт через нестачу інформації для відтворення реальної картини політичної дійсності, зумовлює заміщення когнітивної частини інформації про політиків, якої не вистачає, емоційно-оцінним змістом та спонукає громадян до пошуків додаткових джерел інформації.

2. Одним з альтернативних джерел політичної інформації є приватні розмови громадян, які, з одного боку, забезпечують необхідну двоступеневість передачі інформації мас-медіа широкому споживацькому загалу, а з другого – виконують функцію самостійного альтернативного полюса інформаційного поля. Обидва полюси – інформація ЗМІ і приватні розмови населення – створюють необхідну смислову й емоційну опозиційність в інформаційному полі політичних повідомлень, породжують енергетичну напругу в цьому полі, забезпечують інформаційній системі необхідний стан стабільної нерівноваги.

3. Напруга, створена в інформаційному полі, спонукає його учасників до активної рефлексії з приводу прочитаного, побаченого, почутого, і це становить необхідну умову формування політичних уявлень. Перебуваючи під впливом інформаційного поля, громадяни свідомо чи мимовільно впорядковують отримані повідомлення, виявляючи при цьому певну інтелектуальну активність. Кінцевим результатом цієї активності є сформовані у свідомості населення політичні

уявлення та образи провідних політичних і державних діячів, які істотно відрізняються від того, що намагаються донести до широкого загалу мас-медіа.

4. Відстань, що розділяє образи, пропоновані мас-медіа, й ті, котрі, зрештою, формуються у свідомості населення і відображаються у приватних розмовах громадян з приводу політики, залежить, зокрема, від ступеня довіри населення до вітчизняних ЗМІ, від здатності їх усебічно висвітлювати діяльність основних дійових осіб вітчизняного політикуму та від того, наскільки пропоновані ЗМІ версії образів політиків здатні відображати політичні уявлення та особисті настанови і переконання населення.

Література

1. *Дмитриев А.В., Латынов В.В., Хлопьев А.Т.* Неформальная политическая коммуникация. – М.: РОССПЭН, 1997.
2. *Грушин Б.А.* Массовое сознание: Опыт определения и проблемы исследования. – М.: Политиздат, 1987.
3. *Данилюк П.* Заповіт // Дзеркало тижня. – 2004. – № 12. – С.3.
4. *Дилигенский Г.Г.* Социально-политическая психология. – М.: Новая школа, 1996.
5. *Королько В.Г.* Основы публич рилейшнз. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001.
6. *Майерс Д.* Социальная психология: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997.
7. *Почепцов Г.Г.* Публич рилейшнз для профессионалов.— М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2002.
8. *Шерковин Ю.А.* Психологические аспекты массовых информационных процессов. – М., 1973.
9. *Шибутани Т.* Социальная психология: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1969.

© Петрунько О.В.

ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ У ПРЕДСТАВНИКІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ПРОТЯГОМ 1999–2003 РОКІВ

Розглядаються основні підходи до аналізу політичних преференцій представників підприємницького середовища та причини їх змін упродовж п'яти років.

Ключові слова: мотиви політичного вибору, електоральна поведінка, середній клас, політичні преференції.

Рассматриваются основные подходы к анализу политических предпочтений представителей предпринимательской среды и причины их изменений в течение пяти лет.

Ключевые слова: мотивы политического выбора, электоральное поведение, средний класс, политические предпочтения.

Dynamics of the main approaches to the analysis of political preferences of representatives of entrepreneurship environment in and reasons for their changes are under analysis the period of five years.

Key words: motives of political choice, electoral behavior, middle class, political preferences.

Проблема. Останнім часом посилилася увага до питання зумовленості політичної поведінки людей належністю їх до певного соціального середовища. Дослідники вивчають основні соціальні групи, на які сьогодні можна поділити суспільство, і те, як впливає на політичну поведінку людей їх належність до тієї чи іншої групи.

Мета статті: узагальнити основні підходи до вивчення мотивації політичного вибору та простежити зміни в політичних преференціях представників середнього класу.

Визначаючи систему детермінант політичних преференцій, дослідники звертаються до різних теорій, які умовно можна поділити на чотири групи. В основу такого поділу покладено ідеальні типи соціальної дії М.Вебера: цілераціональне, ціннісно-раціональне, традиційне та афективне [1].

З *цілераціонального* погляду, поведінка виборців визначається інструментальними мотивами, що їх диктують насамперед економічні інтереси. Це означає, що виборець віддає свій голос за партію чи політичного лідера, які дають або здатні дати йому найбільшу кількість вигод. Індивід може оцінювати результати функціонування економічної системи стосовно себе (*егоцентристське* голосування) або національного господарства в цілому (*соціотропне* голосування). При цьому базова настанова на голосування може бути *ретроспективною* (тобто за результатами роботи владних структур у минулому) або *перспективною* (залежно від очікувань у майбутньому). Усі ці настанови різною мірою визначають кожне з рішень виборців під час голосування [2]. Представники цього підходу вважають, що кожний громадянин голосує за ту партію, від котрої, на його думку, він матиме більше вигод, ніж від будь-якої іншої. Засновник цього підходу А. Даунс вважав, що провідну роль у відповідних оцінках відіграють ідеологічні міркування. Виборець робить свій вибір виходячи з того, чи зможе він особисто поліпшити своє матеріальне становище у нових економічних умовах. Відповідно, реальні результати економічної політики уряду до уваги не беруться [2].

Ціннісно-раціональна електоральна поведінка розглядається, зокрема, у межах різних соціокультурних теорій. За цими теоріями, поведінка виборців визначається їх належністю до великих соціальних груп. Тим самим акт голосування розглядається як вияв групової солідарності або конфліктів, що виникли історично між різними субкультурами в суспільстві. Прибічники цього підходу стверджують, що вибір при голосуванні зумовлений не свідомими політичними перевагами (яких, з їхнього погляду, здебільшого просто не існує), а належністю до великих соціальних груп. Кожна із цих груп забезпечує тій чи тій партії стабільну базу електоральної підтримки. Сам же акт голосування є проявом солідарності індивіда з групою, а зовсім не вільним волевиявленням. Така поведінка виборців була названа експресивною [2].

Традиційний механізм електоральної поведінки відображено в класичній “генетичній” моделі Ліпсета – Роккана (США), згідно з якою на вибір громадян впливає поєднання п’яти чинників: суспільного становища, рівня доходів, місця проживання, рівня освіти та релігійної належності. Пізніше до

цієї політологічної моделі Інглхарт додав ще й ідеологічний чинник [3]. Такий розвиток схеми був пов'язаний з поступовим витісненням у суспільній свідомості індустріально розвинених країн традиційних цінностей (відповідно, традиційного розмежування по лінії “консерватизм – лібералізм”, “праві – ліві”) постматеріальною системою цінностей, носіями яких є здебільшого нові, високоосвічені й пристосовані до життя в умовах розвитку інформаційного суспільства соціальні групи [4].

За традиційною моделлю Ліпсета – Роккана вважалось, що люди зі скромним достатком, невисоким рівнем освіти, зі статусом робітника або дрібного службовця тяжіють до партій ліберального (лівого) забарвлення; вони обирають, наприклад, соціал-демократію за її прихильність до ліберальних соціально-економічних цінностей. Люди ж високоосвічені, з досить високим соціальним статусом і відповідним рівнем достатку, навпаки, утворюють потенційну масову базу консервативних сил. Більша частина віруючих людей, у свою чергу, симпатизує партіям релігійного спрямування. Такий алгоритм вибору був справедливим переважно для західних демократій упритул до 80-х років, однак, наприклад, у Франції, Великобританії чи Данії релігійний фактор не був вирішальним [5].

Якщо в першій половині минулого століття основою процесу формування політичних переваг жителів Західної Європи та США був розкол між двома класами – буржуазією та робітниками, то тепер вибір при голосуванні дедалі більше визначається цінностями та різноманітними особистісними факторами [6–8].

Деякі автори виокремлюють у російському виборчому корпусі традиціоналістську сільську та модерністську міську субкультури. На їхній погляд, ці субкультури є поляризованими, тому агрегують ті чи інші електоральні групи: підтримка реформаторів більш імовірна в урбанізованих регіонах, тоді як населення аграрних районів поводить досить консервативно. Таке саме електоральне розмежування можливе по лінії великі – середні – малі міста.

Прикладом *традиційної* політичної дії слугує феномен успадкованого голосування. При цьому механізм партійної самоідентифікації, прихильність до тієї чи іншої партії часто виробляються в процесі ранньої політичної соціалізації.

Нарешті, *афективна* поведінка виборців спрямована на задоволення їхніх актуальних потреб. У цьому розумінні можна розглядати ефект “від зворотного”, коли виборець голосує за кандидата або партію, оскільки він проти всіх або тому, що своїм голосуванням намагається “помститися” окремим політикам. Учені дійшли висновку, що виборцям сьогодні притаманна політична недовіра до всього офіційного, тому провідним у їхньому голосуванні стає мотив протесту: одні голосують проти демократів, другі – проти комуністів, треті – проти всіх.

Так само виборці можуть віддавати свої голоси тому чи іншому кандидатові просто через те, що вони йому симпатизують. Причому підстави для симпатії чи антипатії можуть бути найрізноманітнішими. І навіть якщо симпатії й антипатії до політиків досить добре суб’єктивно обґрунтовані [9], орієнтацію на лідера слід відносити до афективної політичної поведінки, оскільки окремий політик чи навіть лідер – це ще не партія.

Політичні психологи, у свою чергу, висунули низку теорій, що пояснюють політичну поведінку під психологічним кутом зору. Взаємозв’язок особистісних характеристик та політичних преференцій відзначався психологами вже давно. Прикладом можуть слугувати класичні праці Т. Адорно, Г. Лассвелла, Айзенка та ін. [10–12]. Особистісні риси, притаманні прихильникам різних політичних течій, вивчалися багатьма західними та вітчизняними психологами [3; 13; 14].

Психологи-когнітивісти вважають, що, оскільки вибір моделі політичної поведінки опосередковується поглядами та цінностями людини, потрібно насамперед вивчати політичне мислення [15–17]. Хільда Хіммельвейт у межах когнітивного підходу запропонувала модель голосування як прийняття рішення, або “споживчу модель”. Відповідно до цієї моделі, політичний вибір здійснюється за аналогією з купівлею в магазині. Виборець, що віддає свій голос, вимагає максимальної відповідності між переліком настанов та партійними програмами [18]. Ця теорія в загальних рисах має багато спільного з позицією представників соціологічного раціонально-інструментального підходу до пояснення політичної поведінки.

Крім того, в умовах нестабільності і втрати політичних орієнтирів виборець стає сприйнятливим до психологічного впливу й може віддати свій голос за вольового, впевненого в собі

лідера, здатного впливати на суспільну думку, попри програми, які він пропонує [18]. Так, майже всі дослідники наголошують на тому, що сьогодні в Росії та Україні *особистість кандидата* є найважливішим фактором, що визначає електоральний вибір [19–21], а отже, очевидно є афективна поведінка виборців. Підтвердженням цього може бути феномен “поведінки, що відхиляється”, коли особистість кандидата настільки імпонує виборцям, що вони голосують за нього всупереч партійним прихильностям. Однак там, де кандидати знайомі з виборцями гірше, наприклад, на виборах до парламенту, вищою є частка “партійного голосування”.

Другий фактор – *імідж політика* та *ідеологічні уподобання виборців* [22–24]. Це партії та партійна належність виборця, ідеологічна позиція кандидата й виборця під кутом зору “схожість – протилежність”. Ідеологічна позиція кандидата є значущою для певної частини електорату, насамперед для політичної еліти (10–20% виборців).

Третім фактором впливу на електоральний вибір є *партійна належність кандидата*. Індивід ідентифікує себе не з організацією, що проводить певну політику, а з конкретною групою політиків або з окремими діями. Фактор групової належності відіграє більшу роль, ніж ідеологічний.

Від 1970-х років у розвинених країнах Заходу соціологи та соціальні дослідники, зокрема А.Тофлер, Д. Янkelович, Д.Нейсбіт, Р.Белла, Ф.Фукуяма та ін., почали фіксувати зміни в масових уявленнях про суспільний прогрес, а також трансформацію цінностей і потреб людей – від економічно-матеріальних статистично-кількісних вимірів матеріального благополуччя до цінностей самореалізації через освіту, професійну і творчу діяльність [25].

За даними В.Степаненко, цінності, пов’язані з розвинутою політичною культурою, громадянською компетентністю та цінностями самореалізації, тобто із цінностями, які асоціюються з успішними соціальними проектами утвердження демократії та формування цивілізованих ринкових відносин, більшою мірою репрезентовані саме серед соціально активної частини українського населення [25].

За даними досліджень, класове утворення підприємців, бізнесменів та власників становить 5% дорослого населення України. Найчастіше сюди зараховують представників малого та

середнього бізнесу. (Представники великого бізнесу, олігархи утворюють так звану еліту, яку найчастіше до класу підприємців не відносять). Підприємці беруть активну участь у житті суспільства, володіють різноманітними і значними соціальними ресурсами (насамперед економіко-організаційними та часовими), чому сприяють ринкова і статусна ситуації, мають позитивні життєві шанси й активно намагаються закріпити й розширити свою свободу. Вони використовують культурні інтереси з конкурентоспроможної ринкової ситуації, їхні перспективи істотно залежать від успішного завершення соціальної трансформації та розвитку постіндустріальних характеристик суспільства.

Працюючи над даною темою, ми використали та проаналізували дані репрезентативного загальноукраїнського дослідження, яке періодично проводиться Інститутом соціальної та політичної психології АПН України. З усього масиву даних ми виокремили прошарок підприємців і простежили динаміку їх політичних переваг (табл. 1).

Таблиця 1

**Політичні переваги підприємців
перед виборами 1998 і 2003 років**

1998 р.		2003 р.	
Кандидат	% голосів	Кандидат	% голосів
Вітренко	3,6	Вітренко	1,1
Головатий	0	Кірка	1,1
Кучма	10,7	Кучма	8,7
Лазаренко	10,7	Литвин	4,4
Марчук	17,9	Медведчук	8,7
Мороз	7,1	Мороз	3,3
Симоненко	0	Симоненко	5,4
Ткаченко	0	Тигипко	1,1
Ющенко	14,3	Тимошенко	3,3
Проти всіх	14,3	Хорошковський	0
Не піду на вибори	21,4	Ющенко	33,8
		Янукович	9,8
		Не знаю такого	19,6

Після цього ми об'єднали всіх кандидатів, що обстоювали ліві погляди, в одну групу, правих – у другу, центристів – у третю (табл. 2). Відсоток голосів, поданих за В.Ющенка, ми виписали окремо, оскільки його політична платформа не підходить під жодну з них; він один на той час (із найбільш рейтингових кандидатів) сповідував правоцентристські погляди.

Таблиця 2

**Вибір підприємців
за політичними поглядами кандидатів, %**

Політичні погляди кандидатів	1998 р.	2003 р.
Ліві	10,7	19,6
Центристи	39,3	23,9*
Праві	–	3,3
Ющенко	14,3	34,0*
Не визначилися	35,7	19,6*

Як видно з табл.2, у 1998 р. за кандидатів, що обстоювали ліві погляди, мали намір проголосувати 10,7% опитаних бізнесменів та підприємців, за кандидатів із центристськими поглядами – 39,3%. У 2003 р. їхній вибір був таким: 19,6% – за кандидатів від лівої платформи, 24% – за центристів, 3,6% – за правих. За В.Ющенка у 1998 р. виявили бажання проголосувати 14,3% підприємців, а вже в 2003 р. – 33,8%.

Отже, за п'ять досліджуваних років зменшилася кількість підприємців, котрі не ідентифікували себе з певним політичним лідером, і збільшилася кількість тих підприємців, що мали намір проголосувати за В.Ющенка. Порівняно з 1998 р. у 2003 р. частина голосів перейшла від центристів до лівих, частина – до правих, а частина – безпосередньо до Ющенка.

З наведених даних видно, що у сучасному підприємницькому середовищі дедалі більше утверджується

* Позначено відмінності статистично значущі на рівні 5%.

прагматичний підхід, який самі підприємці назвали *доктриною освіченої вигоди*. Згідно із цим підходом, інтереси бізнесу нерозривно пов'язані із загальною заможністю суспільства і вибір робиться через аналіз впливу тієї чи тієї програми на майбутній розвиток суспільства і бізнесу в ньому. Більша частина українських підприємців віддає перевагу центристським настановам з тенденцією до національної ідеї, що для підприємців рівнозначно створенню умов для розвитку власного бізнесу.

Висновки. Отже, основною мотивацією політичного вибору представників підприємницького середовища здебільшого є цілераціональність, коли голос віддається за того політичного лідера, який, на думку підприємця, здатний створити умови для розвитку економіки суспільства, забезпечити рух уперед. І такою людиною, яка по-справжньому спроможна обстоювати інтереси бізнесу, більшість підприємців вважають В.Ющенка, на що вказує зростання протягом п'яти досліджуваних років кількості поданих за нього голосів.

Однак під час виборів політична активність підприємців була низькою – відносно мала їх частка прийшла на виборчі дільниці. Пояснити це можна тим, що більшість кандидатів обстоюють не інтереси українських бізнесменів, а інтереси інших прошарків населення (наприклад, пенсіонерів, робітників, селян), чисельність яких значно більша. Відтак більшість передвиборчих платформ спрямована переважно на обстоювання інтересів численніших прошарків. Отже, підприємці, на нашу думку, не вбачають особливого сенсу в підтримуванні їхніх платформ, чим, вірогідно, й зумовлюється низька активність представників бізнесу на виборчих дільницях.

Поки номер збірника готувався до друку, відбулася помаранчева революція, яка показала високу політичну активність представників підприємницького середовища в Україні як на Сході, так і на Заході. На нашу думку, однією з причин такої небачено високої його активності від часів існування підприємництва в Україні є те, що йшлося про вибір майбутнього шляху розвитку середнього та малого бізнесу в Україні.

Література

1. Кулик А. Организация предвыборной команды и проведение избирательной кампании. Общие принципы и некоторые методики // *Виборчі технології: Зб. матеріалів / Упоряд. В.Ціон.* – К.: ТВ НОВИНАР, 1998. – С.132–141.
2. *Голосов Г.В.* Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов // *Полис.* – 1997. – № 4.
3. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // *Полис.* – 1997. – № 4.
4. *Зущик Ю., Кривошеяно О., Яблонский В.* Фигури. Політичне лідерство в сучасній Україні. – К.: Альтерпрес, 1999.
5. *Democracy at the Polls. A Comparative Study of Comprehensive National Elections.* Edited by D. Butler, H. R. Penniman and A. Ranney. – London, 1981.
6. Каковы идеологические условия общественного согласия в России? Обсуждение // *Полис.* – 1997. – №3.
7. *Himmelweit H.* How Voters Decide? – London, 1981.
8. *La Palombara J. (ed.) Political Parties and Political development.* – Princeton, 1966.
9. *Колосов В.А., Туровский Р.Ф.* Электоральная карта современной России: генезис, структура, эволюция // *Полис.* – 1996. – № 4. – С.34–45.
10. *Adorno T.W., Frenkel-Brunsvik E., Levinson D.J., Sanford R.N.* The Authoritarian Personality. – N.Y., 1969.
11. *Eysenk H.J.* Psychology of Politics. – London, 1954.
12. *Lasswell H.D.* Psychopathology and Politics. – Chicago, 1977.
13. *Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б.* Политическая психология. – Ростов-на-Дону, 1996.
14. *Eysenk H.J.* Primary Social Attitudes to Social Class and Political Party // *The British Journal of Sociology.* – 1981. – №2.
15. *Андреева Г.М.* Психология социального познания. – М., 1997.
16. *Андреева Г.М.* Социальная психология. – М., 1996.
17. *Шестопал Е.Б.* Психологический профиль российской политики 1990-х. – М., 2000.
18. *Himmelweit H.* How Voters Decide? – London, 1981.
19. *Васильев В.К., Филимонович Ю.И.* Суггестия в арсенале политического лидера // *Вест. СПбГУ.* – Сер.6, вып.2. – № 13. – С.86–94.

20. *Дубицкая В.П., Тарарухина М.И.* Какого политика можно продать? // Социс. – 1998. – № 10. – С.118–127.
21. *Егорова-Гантман Е.В., Пешаков К.В.* Политическая реклама. – М.: Центр полит. консультирования “Никколо-М”, 1999.
22. *Ельмеев В.Я.* Воспроизводство общества и человека. – М., 1988.
23. *Жабский М.И.* Обоснование репрезентативного социологического исследования // Социс. – 1983. – № 2. – С.148–157.
24. *Фролов П.Д.* Теоретико-методологічні аспекти проблеми сприймання особистості політичного лідера // Наук. студії із соціальної та політ. психології. – К.: Агропромвидав України. – 1999. – Вип. 1 (4). – С.98–107.
25. *Степаненко В.* Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С.89–109.

© Царюк Л.А.

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Слюсаревський М.М.</i> Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології ..	3
---	---

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ОСВІТІ

<i>Татенко В.О.</i> Соціально-психологічні проблеми реформування освіти: спроба системно-типологічного аналізу.....	15
<i>Горностай П.П.</i> Драматургічно-рольові технології і трансформаційні процеси в суспільстві та освіті	36
<i>Климчук Н.В.</i> Ідеологічне у психосоціальній динаміці	48
<i>Бублик П.І.</i> Ідеологія як психосоціальний чинник протестних настроїв.....	64
<i>Шейнгольц В.П.</i> Соціально-психологічні передумови появи нової парадигми освіти	74
<i>Покальчук О.В.</i> Соціально-психологічні чинники формування українських протоелітних груп.....	82

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т.М.</i> Особливості функціонування життєвих домагань як способу самоздійснення особистості.....	96
<i>Лепіхова Л.А.</i> Механізми життєвих домагань у системі цілеутворення особистості	105
<i>Карніловська С.Я.</i> Смыслова саморегуляція в ансамблі життєвих домагань	117
<i>Зрайко Р.І.</i> Спроба інтегрального підходу до змісту цінностей.....	129

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ІНДИВІДА І СЕРЕДОВИЩА

<i>Донченко О.А.</i> Фрактальність соціуму і механізм фракталізації структур	144
<i>Казміренко В.П.</i> Вплив організаційних середовищ на соціальний світогляд особистості	158
<i>Найдьонова Л.А.</i> Проблема територіальності в соціальній психології: феномени сусідства	169

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

<i>Жадан І.В.</i> Політична освіта як чинник формування суб'єкта політичних ставлень	184
<i>Вольфовська Т.О.</i> Інтерактивна спрямованість школяра як чинник набуття досвіду політичних взаємодій	195
<i>Посохова В.В.</i> Комунікативні характеристики особистості, схильної до інтернет-залежності	209
<i>Бєлавіна Т.І.</i> Специфіка ціннісних орієнтацій неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі	219

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

<i>Фролов П.Д.</i> Сприймання виборцями сукупного тексту про політичного лідера	228
<i>Петрунько О.В.</i> Образи провідних українських політиків у приватних розмовах громадян	238
<i>Царюк Л.А.</i> Динаміка політичних переважень у представників підприємницького середовища протягом 1999–2003 років	251

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Слюсаревский Н.Н.</i> Методологическая ситуация в психологической науке и перспективы социальной психологии	3
--	---

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В ОБЩЕСТВЕ И ОБРАЗОВАНИИ

<i>Татенко В.А.</i> Социально-психологические проблемы реформирования образования: попытка системно-типологического анализа	15
<i>Горностай П.П.</i> Драматургически-ролевые технологии и трансформационные процессы в обществе и образовании	36
<i>Климчук Н.В.</i> Идеологическое в психосоциальной динамике	48
<i>Бублик П.И.</i> Идеология как психосоциальный фактор протестных настроений	64
<i>Шейнгольц В.П.</i> Социально-психологические предпосылки появления новой парадигмы образования	74
<i>Покальчук А.В.</i> Социально-психологические факторы формирования украинских протозэлитных групп	82

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т.М.</i> Особенности функционирования жизненных притязаний как способа самоосуществления личности ..	96
<i>Лепихова Л.А.</i> Механизмы жизненных притязаний в системе целеобразования личности	105
<i>Карпиловская С.Я.</i> Смысловая саморегуляция в ансамбле жизненных притязаний	117
<i>Зрайко Р.И.</i> Попытка интегрального подхода к содержанию ценностей	129

ПСИХОСОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ИНДИВИДА И СРЕДЫ

<i>Донченко Е.А.</i> Фрактальность социума и механизм фрактализации структур	144
<i>Казмиренко В.П.</i> Влияние организационных сред на социальное мировоззрение личности	158
<i>Найденова Л.А.</i> Проблема территориальности в социальной психологии: феномены соседства	169

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ И РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ И МОЛОДЕЖИ

<i>Жадан И.В.</i> Политическое образование как фактор формирования субъекта политических отношений	184
<i>Вольфовская Т.А.</i> Интерактивная направленность школьника как фактор обретения опыта политических взаимодействий	195
<i>Посохова В.В.</i> Коммуникативные характеристики личности, предрасположенной к интернет-зависимости	209
<i>Белавина Т.И.</i> Специфика ценностных ориентаций несовершеннолетних, осужденных к лишению свободы	219

ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

<i>Фролов П.Д.</i> Восприятие избирателями совокупного текста о политическом лидере	228
<i>Петрунько О.В.</i> Образы ведущих украинских политиков в частных разговорах граждан	238
<i>Царюк Л.А.</i> Динамика политических предпочтений у представителей предпринимательской среды в течение 1999–2003 годов	251

CONTENTS

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Sljusarevskij M.M.</i> Methodological Situation in Psychological Science and Social Psychology Prospects.....	3
---	---

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN SOCIETY AND EDUCATION

<i>Tatenko V.O.</i> Social-Psychological Problems of Education Reform: System-Typological Analyses Attempt.....	15
<i>Hornostay P.P.</i> Drama-Role Technologies and Transformation Processes in Society and Education	36
<i>Klymchuk N.V.</i> Ideological Matter in Psychosocial Dynamics	48
<i>Bublyk P.I.</i> Ideology as a Psychosocial Factor of Protest Sentiments	64
<i>Shejnholtz V.P.</i> Social-Psychological Preconditions of New Education Paradigm Formation	74
<i>Pokalchuk O.V.</i> Social-Psychological Factors of Ukrainian Proto-Elite Groups Formation.....	82

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Tytarenko T.M.</i> Peculiar Features of Life Inspirations Functioning as a Way of Personal Self-Achievement	96
<i>Ljepikhova L.A.</i> Life Aspirations Mechanisms in Goal Formation System of a Personality	105
<i>Karpilovska C.Y.</i> Semantic Self-Regulation in Life Aspirations Ensemble	117
<i>Zrajko R.I.</i> Integration Attitude Attempt Towards Sense of Values Contents.....	129

PSYCHOSOCIAL ASPECTS OF INTERACTION BETWEEN AN INDIVIDUAL AND ENVIRONMENT

<i>Donchenko O.A.</i> Fractionality of social relations and mechanisms of fractionalization of structures	144
<i>Kazmirenko V.P.</i> Organizational Environment Impact on Social World Outlook of a Personality	158
<i>Naydonova L.A.</i> Problem of territory belonging in social psychology: phenomena of neighborhood	169

SOCIALIZATION AND RESOCIALIZATION OF CHILDREN AND YOUTHS PROBLEMS

<i>Zhadan I.V.</i> Political Education as a Factor of Political Attitudes Subject Formation.....	184
<i>Volfovska T.O.</i> Interactive Orientation of a Student as a Factor of Political Interaction Experience Acquiring.....	195
<i>Possokhova V.V.</i> Communicative Features of a Person Apt to Internet-Addiction.....	209
<i>Bjelavina T.I.</i> Values Orientation Specific Features of Under Age Youths' Convicted to Imprisonment.....	219

PSYCHOLOGY OF POLITICAL LEADERSHIP AND VOTING BEHAVIOR

<i>Frolov P.D.</i> Voters' Perception of Combined Text about Political Leader	228
<i>Petrunko O.V.</i> Leading Ukrainian Politicians Images in Private Conversations	238
<i>Tsarjuk L.A.</i> Dynamics of political preferences of representatives of entrepreneurship environment during 1999 – 2003	251

Наукові студії із соціальної та політичної психології:
Н12 3б. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. – К.: ТОВ “Міленіум”, 2005. – Вип. 10 (13). – 268 с.

Цей випуск збірника, у якому відображено результати науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2003 р., було підготовлено до друку ще до помаранчевої революції, що зумовило певну “екстремальність” оцінок суспільно-політичного життя в тогочасній Україні, і, зрозуміло, далеко не всі вони можуть бути екстрапольовані на сьогодення.

Обговорюється методологічна ситуація у психологічній науці загалом і в галузі соціальної психології зокрема, аналізуються способи та шляхи самодійснення особистості, актуальні питання взаємодії індивіда і середовища. Досліджуються соціально-психологічні проблеми трансформаційних процесів у суспільстві та освіті, соціалізації та ресоціалізації дітей і молоді. Презентуються результати теоретичних і емпіричних досліджень у сфері психології політичного лідерства та електоральної поведінки.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

Данный выпуск сборника, в котором отражены результаты научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии АПН Украины за 2003 г., был подготовлен к печати еще до оранжевой революции, что обусловило определенную “экстремальность” оценок общественно-политической жизни в тогдешней Украине, и, естественно, далеко не все они могут быть экстраполированы на сегодняшний день.

Обсуждается методологическая ситуация в психологической науке в целом и в области социальной психологии в частности, анализируются способы и пути самоосуществления личности, актуальные вопросы взаимодействия индивида и среды. Исследуются социально-психологические проблемы трансформационных процессов в обществе и образовании, социализации и ресоциализации детей и молодежи. Презентируются результаты теоретических и эмпирических исследований в сфере психологии политического лидерства и электорального поведения.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей и студентов.

This issue of the collection of articles, which represents the results of the scientific and research activities of the Institute of Social and Political Psychology of APS of Ukraine in 2003, was prepared for print before the orange revolution. This caused certain “extremity” of the judgments of the social and political life of Ukraine at that time, and, consequently, far from all of them can be fully extrapolated at the present day situation.

The collection of articles is devoted to the discussion of the methodological situation in psychological science in general and in the field of social psychology in particular, the analysis of the ways of individual’s self-realization, important issues of individual’s interaction with the environment. It investigates social and psychological problems of transformation processes in the society and education, socialization and resocialization of children and youth. It presents the results of theoretical and empirical research in the field of psychology of political leadership and electoral behavior.

The issue is intended for social and political psychologists, specialists of adjacent sciences, teachers and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 10 (13)

Редактор *З.А.Городиська*
Оператори: *І.П.Головка, Н.С.Івасенко, С.О.Подофей,*
Ю.О.Самсонова

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Н. С. Івасенко

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 07.12.2004 р. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 13,6. Обл.-вид. арк. 15,0.
Тираж 300 пр. Зам. № ...
Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.
м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, оф. 101. Тел./факс 230-47-78
